

UDK 911

ISSN 2232-8610 (PRINTED)
ISSN 2232-8629 (ONLINE)

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО
РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

GEOGRAPHIC SOCIETY OF
THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГЛАСНИК HERALD

БАЊА ЛУКА 2011.
BANJA LUKA 2011.

СВЕСКА 15
VOLUME XV

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
БАЊА ЛУКА, Др М. Стојановића 2
GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA
BANJA LUKA, M. Stojanovica 2

Уређивачки одбор

Др Рајко Гњато, Др Миленко Живковић, Др Горан Трбић,
Др Марко Кревс (Словенија), Др Нина Николова (Бугарска),
Др Никола Панов (БЈР Македонија), Др Николаи Николајевич Слука (Русија),
Др Мирко Грчић (Србија), Др Данијела Шиманска (Пољска).

Editorial board

Rajko Gnjato, PhD, Goran Trbic, PhD, Milenko Zivkovic, PhD,
Marko Krevs, PhD, (Slovenija), Nina Nikolova, PhD, (Bulgaria),
Nikola Panov, PhD, (FYR Macedonia), Nikolai Nikolaevich Sluka, PhD, (Russia),
Mirko Grcic, PhD, (Serbia), Daniela Szymanska, PhD, (Poland).

Уредник

Editor

Др Рајко Гњато
Rajko Gnjato, PhD

Технички уредник

Technical editor

Марко Станојевић, дипл. географ
Marko Stanojević, BSc of Geography

Штампа

Printed by

Вилукс д.о.о. - Бања Лука
Vilux d.o.o. - Banja Luka

Издавач

Географско друштво Републике Српске
Бања Лука, Др М. Стојановића 2

Publisher

Geografsko društvo Republike Srpske
Banja Luka, M. Stojanovića 2

Тираж

Circulation

200 примјерака
200 copies

Овај број часописа објављен је уз финансијску помоћ
Министарства науке и технологије у Влади Републике Српске
This issue of the magazine was published with financial aid by the
Ministry of Science and Technology of the Republic of Srpska

КУЛТУРНА ГЕОГРАФИЈА – АСПЕКТ И ДИСЦИПЛИНА ДРУШТВЕНЕ ГЕОГРАФИЈЕ

Мирко Грчић¹

¹Географски факултет, Универзитет у Београду, Република Србија

Сажетак: Културна географија је настала као реакција на географски детерминизам и статични дескриптивни приступ у истраживањима особености распрострањења културних елемената и форми у класичној антропогеографији. Њеним оснивачем сматра се амерички географ Карл Сауер (Sauer, 1925), иако су њени аспекти били заступљени и раније у антропогеографији и географији човека (Géographie humaine). И данас се културна географија дефинише различито – као строга наука са својим методолошким апаратом, или као аспект или начин посматрања у географији. Сауер је дефинисао ову науку у духу посибилистичког концепта географије Пол Видал де ла Блаша. У духу тог концепта развијала се и српска антропогеографска школа Јована Цвијића, која такође има изразит културно-географски аспект. Циљ овога рада је да размотри питања предметне и методолошке суштине културне географије, у светлу различитих приступа и праваца развоја.

Кључне речи: Културна географија, културологија, антропогеографија, културни пејзаж, ландшафт.

Scientific review paper

CONCEPT OF CULTURAL GEOGRAPHY AS A SCIENCE

Mirko Grčić¹

¹Faculty of Geography at Belgrade University, Republic Serbia

Abstract: Cultural geography was created as a reaction on geographic determinism and static descriptive approach in researching of the characteristics of cultural elements and forms distribution in classical anthropogeography. An American geographer Carl Sauer (1925) is considered to be its founder, although its aspects were present in Anthropogeography and Human geography (Géographie humaine) before. Even today, Cultural geography is defined differently - as a strict science with its methodological apparatus, or as an aspect or way of looking in geography. Sauer has defined this science in the spirit of possibilistic concept of geography of Paul Vidal de la Blache. In the spirit of this concept Jovan Cvijić's Serbian anthropogeography school was developed, which also has expressive cultural-geographical aspect. The aim of this paper is to discuss issues of subject and methodological essence of Cultural geography in the light of different approaches and directions of development.

Key words: Cultural geography, culturology, anthropogeography, cultural landscape, landshaft.

УВОД

Реч *култура* (лат. culture – обрађивање, израда) се појавила у француском језику (XIII век), праћена речима култиватор и култивисати – обрађивати земљу (agriculture, civiculture, horticulture). То је морало бити праћено „обрадом“ самог човека, т.ј. духов-

INTRODUCTION

The word *culture* (lat. culture - cultivation, production) appeared in French language (XIII century), followed by the words of a cultivator and cultivate - to cultivate the land (agriculture, civic culture, horticulture). It had to be followed by “cultivating” the man, i.e. spiri-

ном културом. У том смислу Волтер (XVIII век) је употребио тај појам у ширем значењу у смислу „духа, нарави, предрасуда, култова, уметности и заната“ народа. Ова реч се сматрала синонимом за *цивилизацију* све до XIX века, а то је и данас у Француској и Америци (Zelinsky, 1973). Ипак, ако је човек цивилизован, не мора да значи да је и културан, и обрнуто. У чему је разлика? Уопште можемо рећи да је култура пракса, а цивилизација тековина етноса.

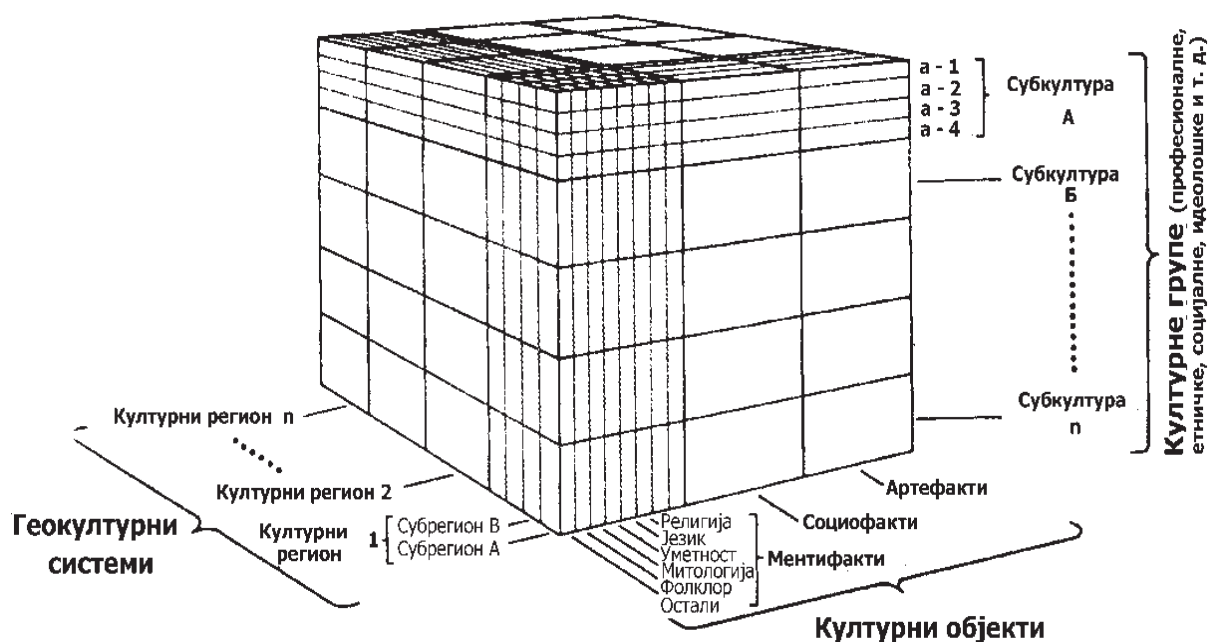
У различитим дефиницијама појам културе има три смислена значења: традиционално, научено и „очовечено“ (супротно генетском, инстинктивном, „варварском“). Дакле, појам културе обухвата све оно што човек није добио од природе већ је стекао учењем и традицијом унутар социјалне групе, а то могу бити различите ствари – језик, религија, истријско памћење, литература, естетске преференције, однос према природи, обичаји, моралне норме и правила. По моделу Хакслија (Huxsley, 1966; према: Хаггет, 1979), који се уклапа у хоролошки концепт географије (сл. 1), културу у ширем смислу чини скуп суперструктура друштвено-економског живота:

1. *Ментифакти* – ментално повезују људе у једну духовну и моралну заједницу (религија, језик, магија, фолклор, уметничке традиције, књижевност, наука).
2. *Социофакти* – повезују људе у једну социјалну заједницу (породични односи, односи међу половима, принципи васпитања деце, политичка култура, култура комуникација).
3. *Артефакти* – повезују друштво с материјалном (животном) средином (облици производно-економске делатности, који омогућују да се задовоље основне потребе човека у храни, становању, средствима комуницирања).

tual culture. In this sense, philosopher Voltaire (eighteenth century) has used this term in a broad sense of meaning “spirit, nature, prejudice, cults, arts and crafts” of people. This word was considered to be synonymous with *civilization* until the nineteenth century, and it is still in France and America (Zelinsky, 1973). However, if the man is civilized, does not necessarily mean that he is cultured, and vice versa. What’s the difference? In general, we can say that the culture is a practice, and the civilization is achievement of ethnos.

In the various definitions, the term of culture has three meanings: traditional, learned and “humanized” (as opposed to genetic, instinctive, “barbarian”). Thus, the concept of culture encompasses everything that a man has not received from nature, but gained by learning and tradition within social groups. These can be different things - language, religion, historic memory, literature, aesthetic preferences, relationship with nature, customs, moral standards and rules. According to the model of Huxley (Huxsley, 1966) which fits into the chorological concept of geography, in broad sense, culture is consisting of a set of superstructures of socio-economic life:

1. *Mentalfacts* - mentally connects people in a spiritual and moral community (religion, language, magic, folklore, tradition, art, literature, science).
2. *Sociofacts* - connects people in one social community (family relations, gender relations, the principles of the upbringing of children, political culture and the culture of communication).
3. *Artifacts* - connects society with material (living) environment (forms of production and economic activity, which allow the basic needs of man in food, housing, and means of communication to be satisfied).

Сл. 1. Схематски тродимензионални модел културе (Зелински, 1989)

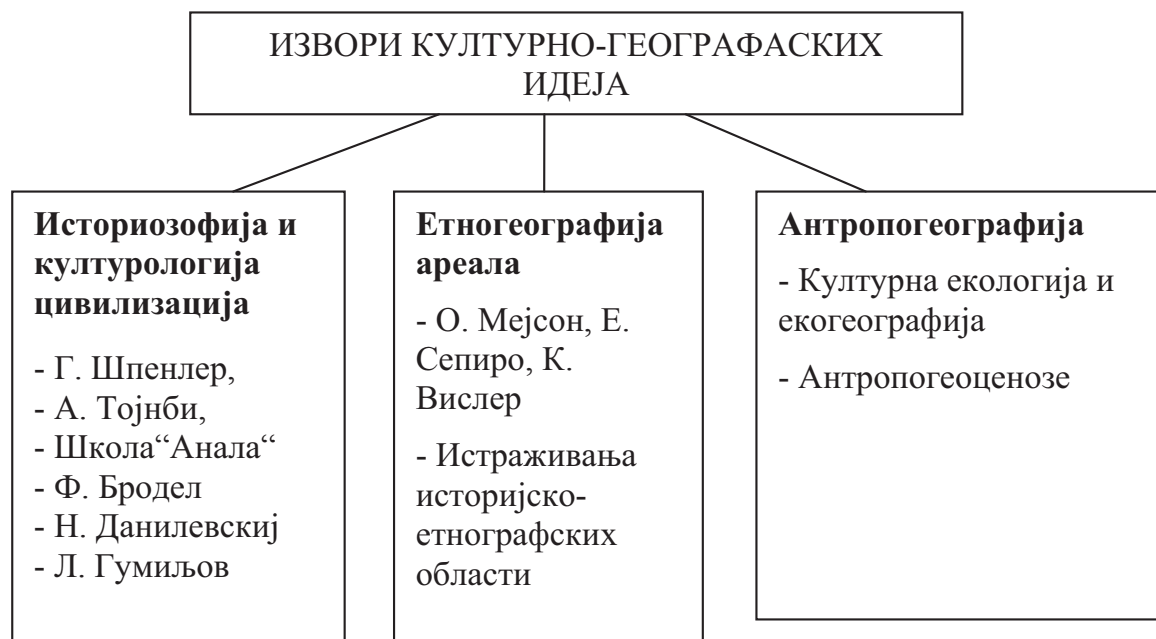
Fig. 1. Schematic three-dimensional model of culture

ИЗВОРИ КУЛТУРНО-ГЕОГРАФСКИХ ИДЕЈА

SOURCES OF CULTURAL-GEOGRAPHIC IDEAS

Културологија XIX – XX века само је назначила могуће путеве примене географског приступа у истраживањима културе. Питања покретачких снага развоја и закономерности распрострањења културних елемената и комплекса, која се јављају као кључни за културну географију, најпре су била постављена у историозофији, антропологији и културологији, у виду стадијално-еволутивних концепција развоја цивилизација (Грчић, 2005г). Културологија ипак није могла решити специфичне географске проблеме, као што су, одређивање културних граница и диференцијација светског културног простора. Та питања су покренула развој географије у правцу антропогеографије, географије човека и коначно – културне географије.

Culturology of nineteenth and twentieth century has only indicated possible ways of applying of geographic approach in the researches of culture. Questions of driving forces of development and regularities of distribution of cultural elements and complexes, which appear as the key questions for cultural geography, were first asked in historiosophy, anthropology and culturology, in the form of stadial-evolutionary concepts of the development of civilizations (Grčić, 2005d). However, culturology couldn't solve specific geographical problems, for example, determining the cultural boundaries and differentiation of the world cultural space. These issues were launched the development of geography towards anthropogeography, geography of man, and finally - cultural geography.

Сл. 2. Извори културно-географских идеја

Fig. 2. Sources of cultural-geographical ideas

1. Геодетерминистички концепт био је карактеристичан за класичну антропогеографију као науку о односу између човека и природне средине. Главна теоријска основа „ране“ антропогеографије био је географски материјализам француских просветитеља (Ш. Монтескје, Ж. Ж. Русо и други), филозофски систем Г. Хегела и научни системи немачких географа А. Хумболта и К. Ритера. Карл Ритер (1852) је сматрао, да човек са својом културом игра искључиву улогу у историјском процесу формирања Земље и у томе је његов Божански позив. Може се рећи да је Ритер био весник хуманистичког и културолошког начела у географији. Одбацијући материјализам Просветитељства, он је нагласио метафизичку димензију човека и света. Постепено обухват културе се проширује на материјалну културу. Ф. Рацел, одушевљени заговорник географског детерминизма, бавио се и истраживањима културне дифузије и културне адаптације. Потом се прешло на обимнија, мултифакторска истраживања. Развијају се везе с територијом (тлом), које су основа за дефинисање *културних региона* (Hettner, 1927).

1. Geodeterministic concept was characteristic for the classic Anthropogeography as the science of relationship between the man and the environment. The main theoretical basis of “early” anthropogeography was geographical materialism of French enlightenment (C. Montesquieu, J. J. Rousseau and others), philosophical system of G. Hegel and scientific systems of German geographers A. Humboldt and C. Ritter. Carl Ritter (1852) believed that man with his culture plays an exclusive role in the historical process of formation of the Earth and that is his Divine calling. It can be said that Ritter was a herald of humanistic and culturological principles in geography. Rejecting the materialism of the enlightenment, he emphasized the metaphysical dimension of man and the world. Gradually, the scope of culture extends to the material culture. F. Ratzel, enthusiastic proponent of geographical determinism, also dealt with researches of cultural diffusion and cultural adaptation. Then, it was moved to more comprehensive, multifactor studies. Relationships of social development with the territory are the basis for defining *cultural regions* (Hettner, 1927).

Како географи, тако и културолози почетком 20. в., стављају акценат на улогу природних фактора у културогенези. У томе правцу радила је позната америчка школа К. Вислера, једног од твораца концепције *culture area*. Појављују се појмови „културна екологија“ и „екологија човека“ (human ecology). Коначно, издају своје радове знаменити следбеници географског детерминизма Елен Черчил Семпл, Елсворт Хантингтон, Алберт Пери Бригхем и други.

2. Посибилистички концепт је ухватио дубоке корене у културној и социјалној географији. Наиме, почетком 20. века француски географ Пол Видал де ла Блаш је истакао да природни услови не детерминишу, већ дају могућности (*possibilité*) за цивилизацијски прогрес. Начин коришћења могућности зависи од фактора који формирају природно-антропогене пределе или пејзаже (*pays*), као што су:

- начин живота становништва (*genre de vie*) или култура,
- непосредно функционално окружење (*milieu*), схваћено као стваралачки друштвени избор.

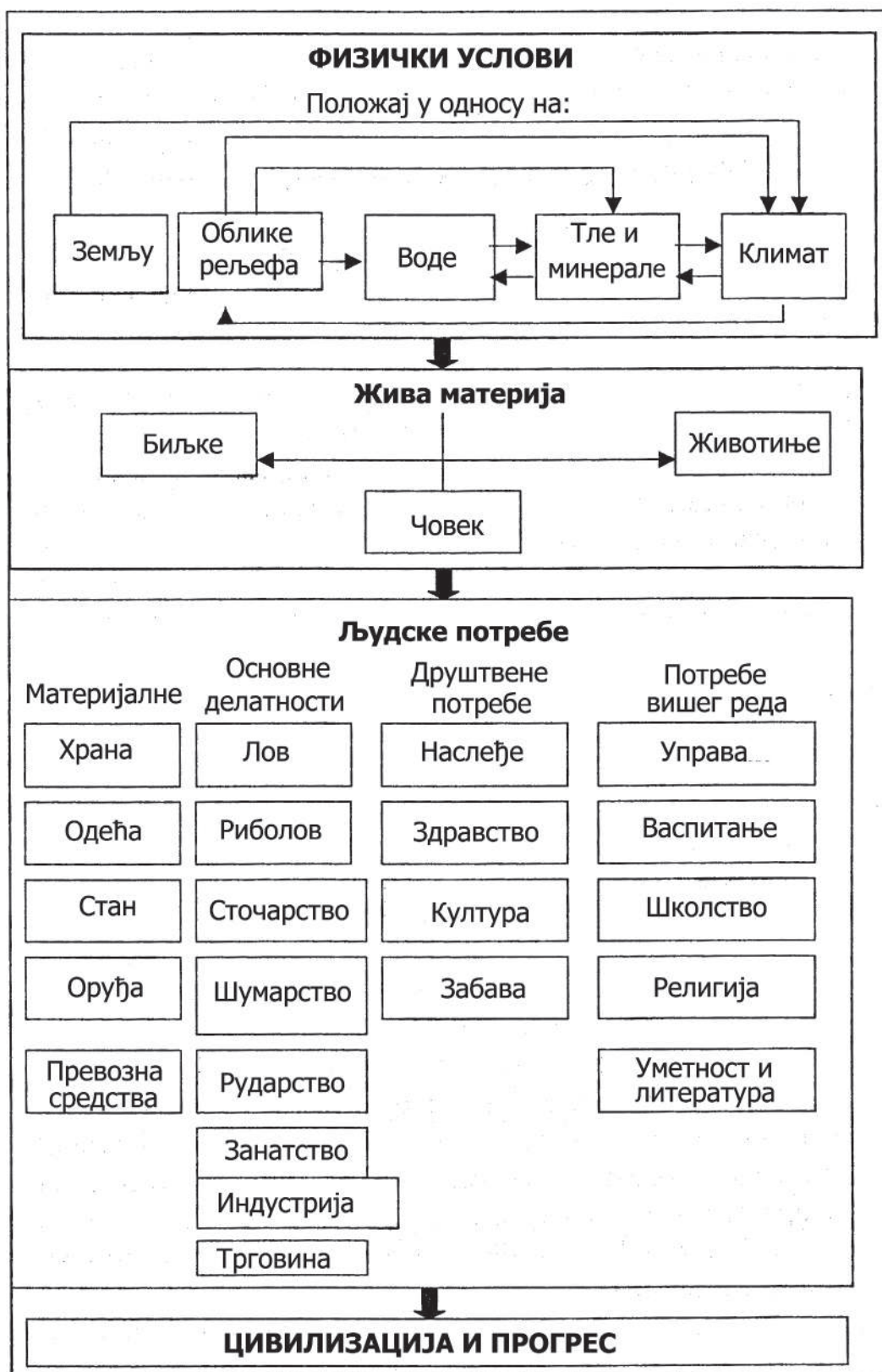
Видал је посебно уважио духовну културу и улогу нематеријалних вредности у формирању региона. Он је дефинисао културу (на француском *civilization*), као извор идеја, вредности, обичаја и веровања. Ови елементи се садрже у појму „начин живота“ (*genre de vie*), који се огледа у елементима материјалне културе у датом региону (нпр. локалној архитектури, оригиналним инструментима и оруђима, начину коришћења земљишта, физичким цртама и фолклорним особеностима становништва). Култура присуствује кроз своје елементе у средини, створеној међудејством човека и природе (сл. 3). Развој те посибилистичке идеје довео је Видал де ла Блаша до схватања, да култура даје човеку стваралачке и рушилачке снаге, које га чине независним од детерминизма природне средине (Бъчваров, 2004).

As geographers, and culturologists in early 20th century, put accent on the role of natural factors in culturogenesis. Famous American school of C. Wissler (1923), who is one of the creators of the concept of *culture area*, was working in that direction. The terms “cultural ecology” and “human ecology” appear. Finally, famous followers of geographical determinism Ellen Churchill Semple (1911), Ellsworth Huntington (1907), Albert Perry Brigham (1903), and others, betray their works.

2. Possibilistic concept has caught deep roots in the cultural and social geography. In fact, in the early 20th century French geographer Paul Vidal de la Blache noted that natural conditions do not determine, but give the possibilities (*possibilité*) for the progress of civilization. The way to using the possibilities depends on factors that form a natural-anthropogenic landscapes or sceneries (*pays*), such as:

- A way of life of the population (*genre de vie*), or culture,
- Immediate functional environment (*milieu*), understood as a creative social choice.

Vidal especially respected spiritual culture and the role of immaterial values in the formation of region. He defined culture (fr. *civilization*), as a source of ideas, values, customs and beliefs. These elements are included in the notion of a way of life (*genre de vie*), which is reflected in the elements of material culture in a given region (e.g., local architecture, original instruments and tools, land use, natural features and folkloric characteristics of the population) (P. Blache, 1922). Culture is present in the environment through its elements, created by the interaction of man and nature. Development of this possibility conception have led Vidal de la Blache to the comprehension that culture gives the creative and destructive forces to man, that make it independent of environmental determinism (Бъчваров, 2004).

Сл. 3. Јединство људских поступака у простору по Видал де ла Блашу (извори: Vidal de la Blache, 1922, *Elements de la geographie humaine*; Бъчваров, 2004)

Fig. 3. The unity of human actions within a single space (Vidal de la Blache)(sources: Vidal de la Blache, 1922, *Elements de la geographie humaine*; Бъчваров, 2004)

3. Концепција културног пејзажа (нем. – *landschaft*, енгл. – *landscape*, фр. – *rays*, ср. – предео), потиче од америчког географа немачког порекла К. Сауера (1925). Сауер је био корифеј *Калифорнијске (берклијевске) школе* културне географије, која је блиска културном еволуционизму и дифузионизму, за разлику од школе Средњег запада (чикашке), која предлаже функционалистички приступ и ставља акценат на социјалну екологију. *Синтеза* та два правца претпоставља, да развој културних комплекса настаје у одређеним функционалним оквирима. На тај начин разматра се и функционална схема људске делатности у датој средини, и културно порекло одговарајућег начина живота. У основи свега је јединствен културни процес.

Сауер је сматрао да географски детерминизам није коректан, те да географију не треба дефинисати као истраживање утицаја околне средине, пошто не треба априори сматрати, да природни фактори утичу на формирање културног слоја. Природни утицај, по његовом мишљењу, не треба ни потцењивати, ни негирати, али он не треба да буде у основи културно-географских истраживања. Уместо тога он предлаже концепцију *културног пејзажа*, који се, у његовој представи, формира по формули: „Култура је агенс, природна средина је медијум, културни пејзаж је резултат“ (сл. 4). Другим речима, акценат се преноси са изучавања утицаја природних услова на културу, што је било карактеристично за класичну антропогеографију и геодетерминистичке концепције, на географију човека (*human geography*) у којој је култура самостални фактор обликовања културног пејзажа.

3. The concept of cultural landscape (ger. - *Landschaft*, fr. - *Pays*, ser. - *predeo*), comes from the American geographer with German origin, C. O. Sauer (1925). Sauer was coryphaeus of *Californian (Berkeley's) school* of cultural geography, which is similar to cultural evolutionism and diffusionism, in contrast to Middle West School (Chicago school), which suggests the functionalist approach and puts accent on social ecology. *The synthesis* of these two directions assumes that the development of cultural complexes occurs in certain functional frameworks. The functional diagram of human activity in a given environment, and cultural origin of appropriate lifestyle is also considered in this way. In basic of all is the unique cultural process.

Sauer believed that geographical determinism is incorrect, and geography shouldn't be defined as the research of impact of surrounding environment, because it shouldn't be a priori considered that natural factors affecting the formation of the cultural layer. The natural effect, by his opinion, should not be underestimated, nor denied, also, it should not be base for cultural-geographic researches. He proposes the concept of *cultural landscape* instead, which is, in his performance, formed by the formula: "Culture is the agens, the natural environment is the medium, and the cultural landscape is the result". In other words, the emphasis is transferred from the study of the impact of natural conditions on the culture, which is characteristic for the classical anthropogeography and geodeterministic conceptions, to the human geography in which the culture is an independent factor in shaping cultural landscape.

Сл. 4. Схема културног ландшафта по К. Сауеру
(приказ: М. Грчић)

Fig. 4. Schematic cultural landscape
(notion: M. Grčić)

Карл Сауер (1925) се бавио претежно теренским истраживањима материјалне културе локалних заједница – насеобинских форми, начина коришћења земљишта и специфичних земљорадничких култура, комуникационих средстава и експлоатације природних ресурса. Он полази од хипотезе, да се културни пејзаж ствара на основи природног пејзажа, од стране људских група које имају заједничку културу. Управо је култура активан фактор, природни ареал је средина његовог утицаја услед којег настаје културни пејзаж. Под утицајем дате културе, која се мења у времену, пејзаж се развија, пролази кроз фазе, док не достигне крај свог циклуса развитка. Осим тога истражују се само материјални елементи културе и њихова дифузија. С појавом нове, у неком смислу стране културе, почиње процес подмлађивања културног пејзажа, или се ствара нови слој пејзажа на остацима старог (Johnson, 2006; Бъчваров, 2004).

Carl Sauer (1925) mainly dealt with research of material culture of local communities - settlement forms, land use and specific farming culture, communication tools and the exploitation of natural resources. He begins with the hypothesis that creation of the cultural landscape is based on the natural landscape by human groups that have a common culture. Precisely, the culture is an active factor; the natural area is media of its impact that causes forming the cultural landscape. Under the influence of a given culture, which varies in time, the landscape is evolving, going through the stages until it reaches the end of its cycle of development. Furthermore, only the material elements of culture and its diffusion are investigated. With the advent of new, in some sense foreign culture, begins the process of rejuvenation of the cultural landscape, or creates a new layer on the ruins of the ancient landscape (Johnson, 2006; Бъчваров, 2004).

Духовна култура, специфична атмосфера датог места је у центру хуманистичке географије – правца који се појавио 70-тих година XX. в. у САД, у вези с радовима Ји Фу Туана (Tuan, 1974) на тему *топофилије* као науке о индивидуалној перцепцији и оцени појава у простору. Прави се инвентаризација појава уз помоћ савремених метода, али акценат се ставља на интерпретацију, узрочне везе и дух места (*Spiritus Loci*). Хуманистичка географија је антипозитивистичка; духовна култура је њен инструмент против квантитативне (моделске) парадигме у географији.

4. У марксистичкој традицији процеси међудејства „човек-човек“ и „човек – природна средина“ су подређени строгим законима историјског и дијалектичког материјализма, где друштвена база условљава друштвену надградњу, производне снаге условљавају производне односе. Са тог гледишта, економизирана је читава друштвена географија, чак и у Србији, где је Цвијићева антропогеографска школа начелно однела победу. Културна географија је потиснута, а проучавање културе је укључено у регионалну географију страних земаља и концепцију о ландшафтима (у СССР) или регијама (у БСФРЈ). У периоду транзиције појављују се културолошке студије, које се ослањају на просторну анализу са примењеним циљевима. Пример таквих примењених истраживања је пионирска студија Ј. А. Веденина „Географија уметности“ (1997), у којој се врши анализа регионалних типова народног стваралаштва и фолклора у Русији, као и разматрање проблема њиховог очувања. Такође се појављују теоријске расправе на тему културне географије у Русији (Дружинин, 1999; Туровский, 2001), Бугарској (Бъчваров и др., 2004), уџбеници у Чешкој (Heřmanová, Chromý, 2009) и Румунији (Voiculescu, Crețan, 2005), преводи радова западних аутора у Хрватској (Atkinson, Jackson, Washbourne, 2008).

Spiritual culture, the specific atmosphere of a given place is in the center of humanistic geography. This direction appeared in 70-s of the twentieth century in the United States, in Yi-Fu Tuan (1974) works about *topophilia* - a science of individual perception and evaluation of phenomena in space. The inventory of phenomena has been made by using modern methods, but emphasis is on the interpretation, causal connections and the spirit of place (*Spiritus Loci*). Humanistic geography is anti-positivist; spiritual culture is its instrument against quantitative (model) paradigm in geography.

4. In the Marxist tradition processes of interaction “man-man” and “man-the natural environment” are subordinate to strict laws of historical and dialectical materialism, where social base causes social upgrade, and forces of production cause relations of production. From this perspective, the entire social geography is economized, even in Serbia, where Cvijić’s Anthropogeographical School generally took a win. Cultural geography is suppressed, and the study of culture is included in the regional geography of foreign countries and in the concept of landscapes (in former USSR) or regions (in former SFRY). In the transition period appears culturological studies which rely on spatial analysis with applicable aims. An example of such applied research is a pioneer study of J. A. Vedenin “Geography of Art” (1997), in which regional types of folk art and folklore in Russia, as well a problem of their preservation are analyzed. Theoretical discussions on the topic of cultural geography also appear in Russia, (Дружинин, 1999; Туровский, 2001), Bulgaria (Бъчваров, 2004 and others), in textbooks in the Czech Republic (Heřmanová and Chromý, 2009) and Romania (Voiculescu and Crețan, 2005), translated works of Western authors in Croatia (Atkinson, Jackson and Washbourne, 2008).

ПРЕДМЕТНА СУШТИНА КУЛТУРНЕ
ГЕОГРАФИЈЕ

Културна географија проучава узајамне везе између људских група (као носиоца одређене културе) и физичке средине са два гледишта – како средина утиче на формирање културе и како култура модификује средину. То питање представља поље за дискусију о научној суштини, методологији и истраживачким циљевима културне географије. Културна географија црпи своју предметну суштину из односа културне парадигме (духовне културе) и културног пејзажа (материјалне, видљиве културе). Наиме, културна географија налази свој дисциплинарни идентитет у граничној области између људских делатности (које су увелико културно условљене) и природне и друштвене средине у простору. Баш концепција културног пејзажа, као нове творевине на земаљској површини, која допуњује или замењује природни пејзаж, омогућила је да се одвоји културна географија од физичке антропогеографије и повезаног с њом географског детерминизма, исто као и од културологије која је слабо географична. У целини културни пејзаж – то је квинтенсација културне географије.

Шире схватање културне географије карактеристично је за традиционалну америчку географију. У америчким универзитетима cultural geography је оно, што је human geography у Великој Британији и géographique humaine у Француској. По ауторима књиге „The Human Mosaic“ (Jordan, Domosh, Rowntree, 1994), културна географија је све оно, што није физичка географија. Таква „културизација“ читаве друштвене географије (Human Geography), претвара културну географију у аспект или начин посматрања друштвено-географских тема кроз призму културолошких појава и процеса. Овде нису нова географска знања, већ њихова систематизација у виду тематских целина, као што су културни региони (историјски, културни, производно-економски), културна дифузија (кретање људи, роба, идеја), културна интег-

SUBJECT ESSENCE OF CULTURAL
GEOGRAPHY

Cultural geography studies the interconnections between human groups (as the holder of a particular culture) and the physical environment from two perspectives - how environment influences the formation of culture, and how culture modifies the environment. This question is a matter for discussion about scientific essence, methodology and researches aims of cultural geography. Cultural geography derives its subject essence from the relationship between cultural paradigm (spiritual culture) and cultural landscape (tangible, visible culture). Actually, cultural geography finds its disciplinary identity in the border area between human activities (which are largely culturally conditioned) and the natural and social environment in space. The concept of cultural landscape, as a new creation on the earth's surface, which supplementing or replacing the natural landscape, made it possible to separate the cultural geography from the physical anthropogeography and geographical determinism connected with it, as well of culturology, which is low geographic. In general, cultural landscape - that is “quintessence” of the cultural geography.

Broader understanding of cultural geography is typical for the traditional American geography. “Cultural geography”, on American universities, is the same as “Human geography” in the Great Britain and “Géographie humaine” in France. According to the authors of the book “The Human Mosaic” (Jordan, Domosh and Rowntree, 1994), cultural geography is everything which is not physical geography. Such “culturalization” of the whole social geography (Human Geography), converts cultural geography in aspect, or way of looking at the socio-geographical issues through the prism of cultural phenomena and processes. This is not new geographical knowledge, but its systematization in the form of thematic units, such as cultural regions (historical, cultural, and production-economical), cultural diffusion (the movement of people, goods and ideas), cultural

рација, културни пејзажи.

Са другачије позиције, чак и са неочекиваним темама и идејама, наступа тзв. „нова културна географија“. У њој се преосмишљавају социјални и морални проблеми повезани с особеностима новог времена, као што су глобализација, сукоб култура у процесу глобализације и сајбер-револуције, место и улога појединца у тој новој комплексној глобалној средини, социјалне неједнакости, радни односи, радне миграције, дијаспора, расизам, феминизам, етнизам, идентитет, транснационалне везе међу људима, културни туризам, културне границе, хендикепираност, сексуалност (феминизам, хомосексуализам), морална географија, грађански статус, културна баштина, и т. д., истовремено кроз призму „просторног“ и „културног“ (Anderson, Gale, 1999; Anderson, Domosh, Pile, Thrift, 2003; Norton, 2006; Atkinson, Jackson, Sibley, Washbourne, 2007).

Постоји и уже схватање географије културе као територијалне анализе културних установа – биоскопа, позоришта, музеја, карневала, места за спектакле и фестивале, места повезаних с познатим писцима, уметницима и т. д. Тај тип географске информације је посебно неопходан у територијалном планирању. Она је била карактеристична за бивше комунистичке земље, али је основна компонента и у урбанистичком планирању на Западу (Town Planning). У комунистичким земљама та информација се повезује с географијом услужне сфере.

МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУПИ У КУЛТУРНОЈ ГЕОГРАФИЈИ

Интегративни приступ у културној географији претпоставља истраживање територијалних особености културног процеса. А овде су могући различити методолошки приступи и њихове комбинације. **Структуралистички приступ** се базира на семантичко-семиотичкој анализи културе и разматра регионални размештај културних форми.

integration, and cultural landscapes.

From different position, even with unexpected themes and ideas, appears so-called “new cultural geography”. It reassessed social and moral problems associated with the characteristics of a new era, such as globalization, the clash of cultures in the process of globalization and cyber-revolution, the place and role of the individual in the new complex global environment, social inequality, labor relations, labor migration, diasporas, racism, feminism, ethnicism, identity, transnational connections between people, cultural tourism, cultural boundaries, handicap, sexuality (feminism, homosexuality), the moral geography, civil status, cultural heritage, and so on, simultaneously through the prism of “environmental” and “cultural” (Anderson and Gale, 1999; Anderson, Domosh, Pile and Thrift, 2003; Norton, 2006; Atkinson, Jackson, Sibley and Washbourne, 2007).

There is a narrow definition of cultural geography, as a territorial analysis of cultural institutions - cinemas, theaters, museums, carnivals, space for spectacles and festivals, places associated with famous writers, artists etc. This type of geographic information is of particular importance in territorial planning. It was characteristic for former communist countries, but it is also the basic component of urban planning in the West (Town Planning). In the former communist countries, this information is associated with the geography of the service sphere.

METHODOLOGICAL APPROACHES IN CULTURAL GEOGRAPHY

Integrative approach in cultural geography assumes research of territorial characteristics of cultural process. Different methodological approaches and their combinations are possible here. **Structuralistic approach** is based on semantic-semiotic analysis of culture and considers the regional distribution of cultural forms. **Dynamic approach** is based

Динамички приступ базира се на еволуционизму, дифузионизму, анализи просторне динамике културе. **Функционалистички приступ** разматра питање, како култура функционише у простору?

1. Структурна анализа бави се регионализацијом културног простора света. У културној географији разликују се три типа културних региона – *формални или хомогени* (једнородни у погледу неке карактеристике, чине мозаик), *функционални или нодални* (чворни, просторно-организациони – чине мрежу) *вернакуларни или локални* (енгл. vernacular – домаћи, укоренењени у народној перцепцији). Прва два типа су базирана на одређеним критеријумима и представљају интелектуалну креацију професионалних географа, док трећи има перцептивни карактер, базиран на колективној менталној мапи становништва које живи у датом региону или у суседним регионима. За овај последњи није неопходна формална или функционална целовитост. Такви региони постоје у традицијама и представама културних група, имају народно име или надимак, али нејасне границе (Jackson, 1984; Zelinsky, 1973; Wylie, 2007).

2. Динамичка анализа културног простора – дифузионизам и теорија миграција истакли су проблеме просторно-временског процеса развитка култура. Развој дифузионизма настао је почетком XX века првенствено у Немачкој, захваљујући радовима Е. Бернхејмс и Л. Фробенијуса. Процес културне дифузије је у суштини географски. У првој апроксимацији територије се у складу с дифузионим приступом деле на два типа – доноре и реципијенте. У основном процесу културне дифузије лежи акултурација. У складу с теоријом акултурације, чији су аутори Р. Редфилд, Р. Линтон и М. Херсковиц, дати процес протиче кроз три стадијума – прихватање одређене културне црте, адаптација локалне средине тој црти, реакција средине, која може кренути путем усвајања или одбацивања. Процес акултурације има очигледну просторну компоненту, пошто су донори и реципијенти обично локализовани у разли-

on evolutionism, diffusionism, analysis of spatial dynamics of culture. **Functionalistic approach** considers the question, how culture functioning in space?

1. Structural analysis deals with the regionalization of the cultural space of the world. In cultural geography there are three types of cultural regions - *formal or homogeneous* (related in terms of some characteristics, on map it makes a mosaic), *functional or nodal* (spatial-organizational - form a network), and *vernacular or local* (lat. vernacular - local, rooted in the folk perception). The first two types are based on certain criteria and they present intellectual creation of professional geographers, while the third has perceptual character, based on a collective mental map of the population which lives in a given region or in neighboring regions. For the latest one, formal or functional integrity is not necessary. Such regions exist in the traditions and cultural representations of cultural groups; have national name or nickname, but vague boundaries (Jackson, 1984; Zelinsky, 1973; Wylie, 2007).

2. Dynamic analysis of a cultural space - diffusionism and migration theory emphasizes the problems of space-time process of culture development. Development of diffusionism began in early twentieth century, primarily in Germany, thanks to the works of E. Bernheim and L. Frobenius. The process of cultural diffusion is in fact geographically. In the first approximation territories are divided into two types, in accordance with the diffusion approach - donors and recipients. Acculturation exists in the primary process of cultural diffusion. In accordance with the theory of acculturation, written by R. Redfield, R. Linton and M. Herskovic, the process flows through three stages - the acceptance of certain cultural traits, adaptation of local communities to that cultural trait, the reaction of environment, which can go through the adoption or rejection. The process of acculturation has an obvious spatial component, because the donors and recipients are usually localized in differ-

читим тачкама светског културног простора. Можемо рећи, да је културна дифузија територијална пројекција акултурације. Ј. Цвијић је, такође, истраживао миграционе струје, прилагођавање у новој средини и културну асимилацију на Балканском полуострву. Теорија дифузионизма полази од представа о непрекидности културног простора. То значи, да премештање културних карактеристика не настаје скоковито, него „постепено“ од места до места. Цвијић је такву врсту миграција назвао „метанастазичка кретања“ (Ј. Цвијић, 1918).

3. Функционалистички приступ, подразумева „тотално“ или холистичко (целовито) разматрање културног простора у динамичком (социо-историјском), структурном (функционални културни региони) и природно-еколошком (културни пејзаж се схвата као вишедимензионално функционално јединство).

Још један важан полазни параметар је **размер истраживања** (таксономија). Независно од тога, на који аспект културног простора ћемо ставити акценат – на распрострањење културних карактеристика или функционалне везе, структурна анализа је вишестепена. Само у првом случају циљ је издвајање културних региона различитог ранга, у другом – културних центара и веза. Што се тиче функционалног приступа, он може да се подели између структурног (на пр. функционални културни региони) и ландшафтног (културни ландшафт схвата се као вишедимензионално функционално јединство) (Туровский, 2001).

СТРУКТУРНИ ЕЛЕМЕНТИ КУЛТУРНО-ГЕОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Задатак културне географије је да створи целовиту представу о територијалној организацији и просторно-временској динамици културе. Тај задатак остварује се кроз истраживања структура у следећим правцима:

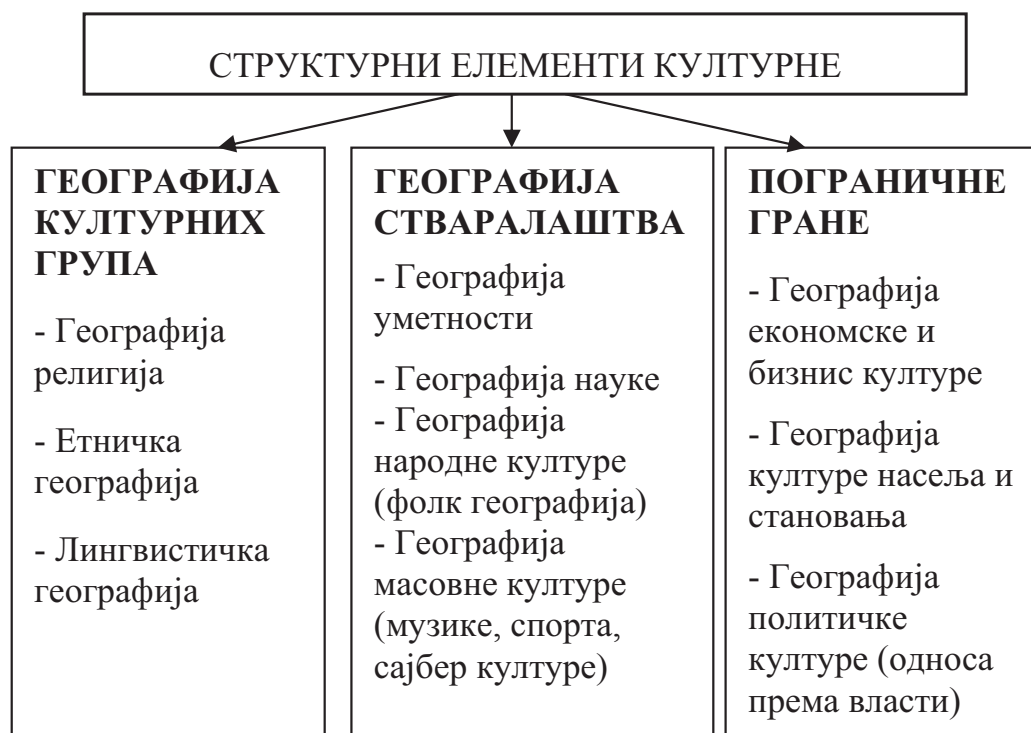
ent points of the world cultural space. We can say that the *cultural diffusion is territorial projection of acculturation*. J. Cvijić was also investigating migrational flows, adaptation to new surroundings and cultural assimilation on the Balkan Peninsula. Diffusionism theory is based on the ideas about the continuity of cultural space. This means that the transfer of cultural traits does not occur abruptly, but “gradually” from place to place. This kind of migration, Cvijić called “metanastasic movement” (J. Cvijić, 1918).

3. Functionalistic approach, entails “total” or holistic (comprehensive) review of cultural space in a dynamic (socio-historical), structural (functional cultural regions) and naturally-ecological (cultural landscape is seen as a multidimensional functional unity).

Another important initial parameter is the **scale of research** (taxonomy). Regardless to which aspect of cultural life we put emphasis – on the distribution of cultural characteristic or functional relationships, structural analysis is multilevel. Only in the first case, the goal is the separation of cultural regions of different rank, in second - separation of cultural centers and connections. As for the functional approach, it can be split between the structural (e.g. functional cultural regions) and landscaped (cultural landscape is considered as a multidimensional functional unity) (Туровский, 2001).

STRUCTURAL ELEMENTS OF THE CULTURAL-GEOGRAPHIC RESEARCH

The task of cultural geography is to create a complete picture of territorial organization and spatial-temporal dynamics of culture. This task is achieved through the research of structures in the following directions:

Сл. 5. Структурни елементи културне географије

Fig. 5. Structural elements of cultural geography

1. Правци, посвећени територијалним структурама културних група. Овде спадају *географија религија, етничка географија, лингвистичка географија.*

2. Правци, посвећени територијалним структурама појединих културних грана. То су географије уметности, науке, културе становања, народне културе, масовне културе, политичке културе.

3. „Пограничи“ правци, који изучавају културно-географске аспекте у оквирима предмета других наука – економске географије, регионалне географије, културне екологије, теоријске географије. Осим географије културе, говори се и о географији у култури, при чему се издвајају *геоаксиологија или географија симбола, сакрална географија, национална географија (однос нације према неком простору), ментална географија (представе о свету), геотопонимика и геосемантика, митографија или географија квазигеографских простора (по Р. Туровском, 2001).*

1. “Directions”, dedicated to the territorial structures of cultural groups. These include the *geography of religions, ethnic geography and linguistic geography.*

2. “Directions”, dedicated to the territorial structures of the different cultural sectors. These are the geography of art, science, culture of living, popular culture, mass culture, political culture.

3. “Border” directions which study the cultural-geographical aspects within the subjects of other sciences - economic geography, regional geography, cultural ecology, theoretical geography. Beside the cultural geography, the geography in culture is also discussed about, where emphasize *geoaxiology or geography of symbols, sacral geography, national geography (relationship of the nations to the space), mental geography (representations of the world), and geotonymic and geosemantics, geomytography or geography of quasi geographical spaces, (by Туровский, 2001).*

МЕСТО КУЛТУРНЕ ГЕОГРАФИЈЕ У
СИСТЕМУ ГЕОГРАФСКИХ НАУКА И
ОБРАЗОВАЊА

CULTURAL GEOGRAPHY AND
EDUCATION

У читавом мозаику разноврсних схватања садржаја културне географије поставља се питање како треба третирати културну географију у образовању – као посебан квантум знања о културама, или као приступ оцењивању и преосмишљавању већ постојећих географских знања, или као обоје заједно? То питање је важно за позиционирање културне географије у систему географског образовања и формирање предавачког кадра. С циљем да одговоре на то питање Д. Михова и Јамагучи (Михова и Јамагучи, 2004), су анализирали 110 програма (Outlines) за курсеве из културне географије у англофонским земљама, Немачкој и Француској, и груписали их према погледима на садржај и суштину предмета. Највише курсева у пракси „културизује“ *хуманистичку географију*, третирајући је са гледишта различитих култура, било у регионалном, тематском или културно-историјском (цивилизацијском) контексту.

Другу групу по бројности чине курсеве, повезани с *културним пејзажем (ландшафтом)* и *културном екологијом*. Они увелико одражавају повећани интерес географа у последњих 20-30 година за проблеме заштите и рационалног коришћења животне средине. У културном аспекту се захватају особености различитих култура и резултати њиховог међудејства са животном средином. У тим курсевима, знања о природним елементима средине су заступљена у различитом степену.

Најразноврснији по садржају су курсеве, који разматрају културну географију као *део регионалне географије*. Многи од њих су одраз традиционалних културних истраживања различитих регија. Неки од тих курсева осветљавају дубље везе између културних реалија у различитим регионима с осталим географским елементима – природном средином, економијом, политиком, историјом и т. д. Други се баве само најинтересантнијом и локално осветљеном културном средином,

Throughout the mosaic of diverse understandings of cultural geography content, raises the question how to treat cultural geography in education - as a particular quantum of knowledge about cultures, or as an approach to assessment and reassessment of existing geographical knowledge, or both together? This issue is important for positioning of cultural geography in the system of geographical education and formation of the teaching staff. In order to answer this question Mihova and Yamaguchi (Mihova, Yamaguchi, 2004), analyzed 110 programs for courses in cultural geography in Anglophone countries, Germany and France, and grouped them according to the views on the contents and essence of the subject. “Culturalization” of *humanistic geography* is most common in those courses, treating it from a viewpoint of different cultures, whether in a regional, thematic or cultural-historical (civilization) context.

The second group consists of courses, connected with the *cultural landscape (landschaft)* and *cultural ecology*. They mostly reflect the increased interest of geographers in the last 20-30 years for the problems of rational use and protection of the environment. Characteristics of various cultures and the results of their interaction with environment are covered in the cultural aspect. In these courses, the knowledge of the natural elements of environment is present in varying degrees.

The most diverse by content are courses which consider the cultural geography as a part of *regional geography*. Many of them are reflection of traditional cultural researches into the various regions. Some of these courses further clarify connections between cultural realities in different regions with other geographical elements - environment, economy, politics, history, etc. Others deal only with the most interesting and local cultural environment, because on this way they approach ethnographic

пошто се на тај начин приближавају више етнографским и фолклористичким истраживањима и одговарајућим наставним курсевима.

and folkloristic researches and appropriate educational courses.

Сл. 6. Место културне географије у систему географских наука

Fig. 6. The cultural-geographic position in the geographic science system

Најмање су оне групе, које представљају *моделе распрострањења светских култура* (Cultural patterns), *поједине теме из културне географије* (примери: културни идентитет или само језици, или само народна медицина и т. д.) и *методе истраживања* у културној географији.

There are at least three groups that represent the *models of the distribution of world cultures* (cultural patterns), *some topics from cultural geography* (examples: cultural identity, or only the languages, or just a folk medicine etc.) and *research methods* in cultural geography.

КУЛТУРНА ГЕОГРАФИЈА КАО НАЦИОНАЛНА НАУКА

Прве мисли о културно-географском положају српског народа налазимо у делима српских просветитеља. *Вук Стефановић Караџић* (1787-1864) је започео борбу за културни идентитет српског народа, настојећи да прикупи и систематизује грађу о језику, обичајима, народном стваралаштву, друштво-

VISIONS OF CULTURAL GEOGRAPHY IN SERBIA

First thoughts on the relationship between natural and social categories and the significance for the cultural development of the people in the spatial aspect are found in the works of Serbian enlighteners. *Vuk Stefanović Karadžić* (1787-1864) began the struggle for cultural identity of the Serbian people trying to gather and systematize the material about

ним институцијама и начину живота у свим српским крајевима. У спису “Географическо-статистическо описаније Србије” који је Вук објавио у алманаху “Даница” (Беч, 1827) два су основна одељка – “Описаније земље” и “Описаније народа”. *Светозар Марковић* својом књигом “Србија на истоку” (Нови Сад, 1872) и *Стојан Новаковић* (1842-1915) студијом “Село” (1890), утицали су на Цвијићева антропогеографска проучавања Балканског полуострва.

Јован Цвијић је у свом “Ректорском говору” (1907) пред антропогеографију Балкана поставио три кључна проблема: *миграције, порекло становништва и психичке особине балканских народа*. Уједно покреће проучавање *типова и положаја насеља*, начина живота у њима и културних појасева (Грчић, 2004).

У свом капиталном делу *La peninsule Balkanique*, издатом у Паризу 1918. г., Цвијић је проучавао не само типове насеља, кућа, “начин живота” него и миграционе “метанастазичке струје” из планина у равницу, “зоне цивилизација” (*културне појасеве*), процесе етничке асимилације и мимикрије, етнопсихичке особине, којима не можемо наћи еквивалент у делима других антропогеографа. Посветио је целу књигу “психичким типовима”, којима се нико пре њега у антропогеографији није бавио. По њему једина права научна метода је генетска метода. Отуда је он велику пажњу посвећивао процесима етногенезе, етневолуције и етнотрансформације. Ту је обрадио главне антропогеографске и етнографске факте и појаве као што су просторни распоред балканских народа, типични начини привређивања, својински аграрни односи, типови сеоских и градских насеља, творевине материјалне културе (куће и друге сеоске зграде и употребни предмети) и духовне културе (психичка својства, културни обрасци, моралне и верске представе, уметнички израз) и друга друштвено-културна обележја балканског човека и балканског друштва. Главне географске особине, полазећи од природних услова и социо-културних

the language, customs, national heritage, social institutions and ways of life in all Serbian regions. In writing “Geographical-statistical description of Serbia”, which was published in the almanac “Danica” (Vienna, 1827), there are two main sections - “Description of land” and “Description of people”. In “Description of land”, boundaries, terrestrial surface, mountains, plains, water, cities and towns, roads, division of the country, village names are given. In “Description of people” the sections are: overview of old history, the Turkish rule over Serbs, “ajduci”, villagemayors and serfs, domestic life, law, religion and schools. *Svetozar Marković* with his book “Serbia on East” (1872) and *Stojan Novaković* (1842-1915) with the study “The village” (1890) have influenced Cvijić’s anthropogeographical researches of villages and rural culture in the Balkan Peninsula.

Jovan Cvijić noted methodological lack in the works of anthropogeographers F. Ratzel and J. Brunhes, pointing out that they are more concerned with the types and methods of occupation of the territory, rather than people, folk life and folk culture. Their attention was focused on the forms of material culture - the economy, settlements, houses, roads, and similar. They were less interested for the forms of social organization, in the spiritual culture even less, and about religious beliefs they had often misperceptions. In his “Rector’s speech” (1907), Cvijić has set three key problems in front the anthropogeography of the Balkan: *migration, origin of the population and psychological traits of the Balkan peoples*. He also initiates the study of *types and location of settlements*, lifestyles in them and cultural belts (Грчић, 2004).

In his capital work “La peninsule Balkanique”, published in Paris in 1918th, Cvijić studied not only the types of settlements and houses, “a way of life”, but also migrational “metanastasic flows” from the mountains to the plains, “the zones of civilizations” (cultural belts), processes of ethnic assimilation and mimicry, ethno-psychological characteristics, to which, we can’t find the equivalent in works of other anthropogeographers. He devoted a whole book to “psychological types” that no one dealt with, before him in anthropogeography. According to him, the only true scientific method is a genetic method.

процеса, сврстава у три велике групе: евроазијске особине, особине спајања и прожимања и њима противне особине изоловања и одвајања (Грчић, 2005а; 2005б).

Цвијић је стављао етнотериторијалне, етнополитичке, етнокултуролошке и уопште антропогеографске појаве, у историјско-генетске оквиру, дубоко залазећи у њихове просторно-географске, филозофске и социолошке аспекте. Цвијићево сакупљање аутентичне емпиријске грађе и факата на Балканском полуострву, имало је научни циљ: “Разоткрити појаве и карактеристике целокупне конкретне географије људи и насеља, сеоба и етничких процеса, социјалне организације, привредног живота, материјалне и духовне културе, менталитета, и све то довести у везу са географском средином, политичко-историјским и културно-историјским процесом” (Радовановић, 2003).

Цвијићеви даровити сарадници и следбеници као што су били Јован Ердџановић, Војислав С. Радовановић, Риста Николић, Љуба Павловић, Боривоје Дробњаковић, Јефто Дедијер, В. Дворниковић, Тихомир Ђорђевић, Атанасије Урошевић, Миленко Филиповић, Боривоје Милојевић, Милисав Лутовац, Бранислав Букуров, Сретен Вукосављевић и многи други, разгранали су и усавршили истраживачки покрет који је Цвијић започео. Истовремено је дошло до продубљене специјализације и диференцијације антропогеографије, као и „културизације“ погледа на антропогеографске, демогеографске, екогеографске и друштвено-географске проблеме простора насељених Србима на Балкану (Грчић, 2005в). Почев од 60-тих година XX века, географија туризма обраћа пажњу такође на културно наслеђе, кроз призму развоја туризма. Географија културе у просторном планирању сведена је на територијалност њених материјалних носилаца у сфери услуга (биоскопи, музеји, театри, домови културе, библиотеке и т. д.). Културна инфраструктура се анализира и у радовима о становништву и насељима, о регионалном развоју и регионалној политици, о развоју услужне сфере на

Thus, he devoted much attention to processes of ethnogenesis, ethnoevolutions and ethnotransformations. There was elaborated the main anthropogeographical and ethnographic facts and phenomena, such as spatial distribution of Balkanian nations, the typical ways of economic activities, ownership agrarian relations, types of rural and urban settlements, creation of material culture (houses and other rural buildings and household items) and spiritual culture (psychic characteristics, cultural patterns, moral and religious standards, artistic expression) and other socio-cultural characteristics of the Balkanian person and Balkanian society. The main geographical characteristics, starting from the natural conditions and socio-cultural processes, classifies into three major groups: Eurasian characteristics, characteristics of merge and permeation, and opposite to them, characteristics of isolation and separation (Грчић, 2005а; Грчић, 2005б).

Cvijić puts ethno-territorial, ethno-political, ethno-culturological and generally anthropogeographical phenomena in the historical-genetic frameworks, digging deeply in their spatial-geographical, philosophical and sociological aspects. Cvijić's collection of authentic materials and the empirical facts on the Balkan Peninsula had a scientific goal: “To uncover the phenomena and characteristics of the whole particular geography of the people and settlements, migration and ethnic processes, social organization, economic life, material and spiritual culture, mentality, and to bring in connection with the geographical environment, political-historical and cultural-historical process” (Радовановић, 2003).

Cvijić's talented associates and followers as: Jovan Erdeljanović, Vojislav S. Radovanović, Risto Nikolić, Ljuba Pavlović, Borivoje Drobñaković, Jefto Dedijer, V. Dvorniković, Tihomir Djordjević, Atanasije Urosević, Milenko Filipović, Borivoje Milojević, Milisav Lutovac, Branislav Bukurov, Sreten Vukosavljević and many others, branched and improve research movement that Cvijić began. At the same time, there has come to specialization deepening and differentiation of human geography, as well as “culturalization” of view on anthropogeographical, demogeographic, ecogeographical and socialgeographic problems of area, inhabited by Serbs, in the Balkans (Грчић, 2005в). Starting

конкретним територијама.

После 1990. године, услед познатих геополитичких догађаја, транзиције, глобализације и вишеструке кризе (политичке, демографске, економске, моралне), на српској научној сцени воде се дискусије које спадају у домен демографије, геополитике и културологије, понекад с примесам ненаучне политизације и писаних компилација. С друге стране, криза у земљи и друштву је смањила на минимум интензитет научних истраживања и стваралаштва у домену тзв. „националних наука“, услед чега опада интерес истраживача за културни идентитет и интегритет српског народа. Ретке су студије које обрађују српски културни простор, у погледу савремених схватања културног процеса (постмодернизам, мултикултурализам, глобализација и култура и слично), или критике антицивизацијских појава нетолеранције, клерикализације, фашизације, корупције, неолибералног терора, социјалне неправде. То су недостаци који тешко могу да се уклоне, пошто у образовању садашњих и млађих покољења географа у Србији недостаје комплексан филозофско-културни и историјски фундамент. Стога није реално очекивати, у догледно време, дубље културно-географске анализе у националном и регионалном размеру.

Геополитичка подељеност српског етничког простора после распада бивше СФРЈ, створила је код већине аутора „слепило“ за просторе насељене Србима ван Републике Србије, а они ретки који су сачували националну свест, покушавају да тај проблем каналишу кроз формулисање „националне географије“ (Гњато, 2007; 2011). Међутим, ту настају методолошке тешкоће, с обзиром да предмет националне географије зависи од начина дефинисања нације. У Америци, где се појам нације територијално подудара са државом, национална географија означава географију те државе. Код нас, у Европи, где преовлађује етнички појам нације, национална географија се бави проучавањем етничког простора, који (као што је у случају Срба) може бити шири од националне државе. Про-

from the 60-ies of the twentieth century geography of tourism also pays attention to cultural heritage, through the prism of tourism development. Cultural geography in spatial planning is reduced to territoriality of its material carriers in the sphere of services (cinemas, museums, theaters, cultural centers, libraries, etc.). Cultural infrastructure is also analyzed in the works about population and settlements, regional development and regional policy, development of services sphere in specific territories.

After the year of 1990, due to the well-known geopolitical events, transitions, globalization and multiple crisis (political, demographic, economic, moral), on Serbian scientific scene, discussions are made in domain of demography, geopolitics and culturology, sometimes with a hint of unscientific politicization and written compilation. On the other hand, the crisis in the country and society reduced intensity of scientific research and creativity in the field of so-called “national sciences”, to a minimum, thereby decreasing the interest of researchers for cultural identity and integrity of the Serbian people. The studies, dealing with Serbian cultural space, in terms of modern understanding of cultural processes (postmodernism, multiculturalism, globalization, culture, etc.), or criticisms of anti civilizational phenomena of intolerance clericalization, fascization, corruption, neo-liberal terror and social injustice, are rare. These are defects which are difficult to remove, because, education of current and younger generations of geographers in Serbia lacks a complex philosophical, cultural and historical fundament. Therefore, it is not realistic to expect deeper cultural-geographic analysis in national and regional scale, in due course.

Geopolitical division of the Serbian ethnical space after the decomposition of former SFRY made most authors ‘blind’ to the areas inhabited by the Serbs out of the Republic of Serbia territory. Only few of them kept their national awareness and tried to find the solution to the problem through the field of ‘national geography’ (Гњато, 2007; 2011). Nevertheless, this caused methodological difficulties since the subject matter of national geography depends on the definition of a nation. In United States, where the idea of a nation territorially matches the idea of a state, national geography refers to

сторно одређење српских земаља данас се може вршити по различитим критеријумима, те је тај појам доста осетљив и непрецизан. У сваком случају, имамо архипелаг српских земаља. Национална географија има регионални карактер, али њено језгро чини културна географија. Стога је потребно конституисати *географију српског културног простора*, као дисциплину културне географије.

the geography of the state. Here, in Europe, with the prevailing ethnical idea of a nation, national geography studies the ethnical space that (as it is with the Serbs) might be a wider notion than a national state. Nowadays, the spatial arrangement of Serbian lands may be performed by various criteria, all of which makes it rather sensitive and imprecise. Anyhow, there is a whole archipelago of Serbian lands. National geography is regional in its nature, but its core studies refer to the cultural geography. Therefore, it is necessary to constitute the geography of Serbian cultural space, which might be a discipline of the cultural geography.

ЗАКЉУЧАК

Очигледно да у свету нема јединственог схватања о садржају културне географије, али све више географи преосмишљавају објект својих традиционалних истраживања кроз призму културе. Проблем је у томе, што култура представља такву сферу људске делатности, коју није могуће издвојити у чистом виду. Зато се говори о различитим аспектима културе и појављују се нове „културне географије“. Културна географија може да се посматра као наука, чији предмет истраживања је култура *sensu stricto*, или као аспект посматрања односа човека према околном свету кроз призму културе. Данас културна географија означава не толико географију културних реалија, колико културну интеграцију објеката и појава, које изучава географска наука.

Српска географија би требало да направи критички преглед свог развитка и да процени колико је традиционална антропогеографија утицала на њу; колико су културни елементи били или су још увек објект географског интересовања; колико модерни аспекти културне географије налазе третман и интерпретацију у српским условима. Посебно би било интересантно разграничавање идеолошких од културних елемената или откривање резултата њиховог прожимања у различитим пери-

CONCLUSION

It is obvious that there is no a unique understanding of the content of cultural geography in the world, but more and more geographers reassessed object of their traditional researches through the prism of culture. The problem is that culture represents such a sphere of human activity, which can not be separated in pure form. That's why is spoken about different aspects of culture and appears new "cultural geographies". Cultural geography can be viewed as a science whose subject of study is a culture *sensu stricto*, or as an aspect of observing the relationship of man and the surrounding world through the prism of culture. Today, cultural geography does not indicate geography of cultural realities, as much as the integration of cultural objects and phenomena that studies geographical science.

Serbian geography should make a critical review of development and estimate how traditional anthropogeography influenced it; how many cultural elements were, or still are an object of geographical interest; how many modern aspects of cultural geography are getting treatment and interpretation in Serbian conditions. It would be particularly interesting the demarcation of ideological from cultural elements or disclosure of the results of their permeation in different periods of the history of Serbian geography. It would

одима историје српске географије. Такође би било потребно позиционирати културну географију у корпусу друштвене географије, пошто култура прожима и даје вредносну „боју“ свим сферама материјалног и духовног живота друштва и личности. Научни кругови и просветне власти у Србији, треба да схвате важност културне географије за научни поглед на геополитичке, социјалне, економске, еколошке, демографске, и уопште друштвене процесе у својој земљи, региону, Европи и свету. Но, то су питања за специјализована истраживања и шире дискусије.

also be necessary to position the cultural geography in the corpus of social geography, because culture permeates and gives valuable “color” to all aspects of material and spiritual life of society and personalities. Scientific circles and educational authorities in Serbia, should understand the importance of cultural geography for scientific view on the geopolitical, social, economic, environmental, demographic, and social relationships, in general, in country, region, Europe and worldwide. But, these are matters for specialized research and wider debate.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ/ BIBLIOGRAPHY

1. Anderson, K., Domosh, M., Pile, S., Thrift, N. (2003). *Handbook of Cultural Geography*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
2. Anderson, K., Gale, F., *Cultural geography*, Canberra, Longman.
3. Atkinson, D., Jackson, D., Washbourne, N., *Kulturna geografija - kritički riječnik ključnih pojmova*. Zagreb, 2008. Naslov originala: Cultural Geography. A Critical Dictionary of Key Concepts, London/New York, 2007.
4. Бъчваров, М. (2004). География на културата или културна интерпретация на географията, У: П. Стоянов, М. Бъчваров, А. Деманджиев (ред.), *Социална и културна география*, София и Велико Търново, 2004, с. 57-74.
5. Brigham, A., P., *Geographic Influences in American History*, 1903;
6. Сџиџ, Ј. (1918). *La peninsule Balcanique*, Paris, 1918; Цвијић Ј. (1966): Балканско полуострво, Београд.
7. Дворниковић, В., *Карактерологија Југословена*, 1990. репринт. Београд: „Просвета“.
8. Дружинин, А., Г. (1999). *Теоретические основи географиџи култури*, Ростов-на-Дону, изд. СКНЦВШ.
9. Гњато, Р. (2007). Српске земље у савременим регионалним и глобалним процесима. У: *Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима* (уред. М. Грчић), *Географски факултет БУ и ПМФ Унив. у Бањој Луци*, Бања Лука. с. 7-9.
10. Гњато, Р. (2011). Настава националне географије на универзитетима у српским земљама. Реферат на научном скупу *Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе*, Копаоник (Брзеће), 8-10. децембар 2011.
11. Грчић, М. (2004). Гносеолошки модел антропогеографије према концепцији Јована Цвијића и његова научна актуелност, *Демографија*, бр. 1, *Географски факултет, Београд*, с. 25-48.
12. Грчић, М. (2005а). Културни ареали европске цивилизације, *Зборник радова*, св. LIII, *Географски факултет*, Београд, с. 23-44.
13. Грчић, М. (2005б). Балкан као културни субконтинент Европе, *Гласник СГД*, *свеска LXXXV – број 1*, Београд, стр. 209-218.

14. Грчић, М. (2005в). Развој научне географије у Србији и осталим српским земљама. Стаменковић С. и Грчић М. (ред.). *Србија и савремени процеси у Европи и свету, Географски факултет универзитета у Београду*, стр. 7-17.
15. Грчић, М. (2005г). Теоријски модели стадијално-еволутивног развоја цивилизација, *Гласник СГД, св. LXXXV - бр. 2*, Београд, стр. 49 - 64.
16. Хагет, П. (1979). *Географија: синтез современих знањих*, Москва (прев. с енгл.).
17. Hantington, E., *The Pulse of Asia*, 1907; *Mainsprings of Civilisation; The Human Habitat*.
18. Heřmanová, E., Chromý, P. a kolektiv (2009). *Kulturní regiony a geografie kultury. Kulturní realie a kultura v regionech Česka. ASPI, Praha*, 2009. 349 s.
19. Hettner, A. (1927). *Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. F. Hirt, Breslau.
20. Jackson, J., B. (1984). *Agrophilia, or, the love of horiyontal spaces*, in: *Discovering the vernacular Landscape*. New Haven, CT: Yale University Press.
21. Johnson, M. (2006). *Ideas of Lanscape – An Introduction*. Oxford: Blackwell.
22. Jordan, T., Domosh, M., Rowntree, L. (1994). *The Human Mosaic – A Thematic Introduction to Geography*. six. Ed. New York, HarperCollins CP.
23. Михова, Д., Ямагучи. (2004). *Културна географија или географијата през прочита на културата? У: П. Стојанов, М. Бачваров, А. Демендџиев (ред.), Социална и културна географија*, Софија и Велико Търново, 2003, с. 75-88.
24. Norton, W. (2006). *Cultural geography – environments, landscapes, identities, inequalities*. Oxford University Press.
25. Радовановић, В., С. (1959). *Опита антропогеографија – увод у географију људи – физичка антропогеографија*, Београд, „Грађевинска књига“.
26. Радовановић, М. (2003). О научним основама Цвијићеве антропогеографско-етнолошке школе и њеном значају за повезивање етничких процеса у српским земљама. *Глобус, бр. 28, СГД*, Београд.
27. Sauer, C., O. (1925). *Morphology of Landscape*. University of California, Berkeley. Publications in Geography. 1925, Vol. II, 2. In: Leighly J. (ed.): 1963. *Land and Life: A selection of Writings of Carl Sauer*. Univ. of California Press, Berkeley, 1963.
28. Semple, E., C. *American history and its Geographic Conditions*, 1903; *Influences of Geographic Environment*, 1911;
29. Speth, W., W. (1999). *How it came to be*. Carl O. Sauer, Franz Boas and the Meanings of Anthropogeography. Ephemera Press, Ellensburg-Washington. 268. s.
30. Tuan, Y.-Fu (1974). *Topophilia: A study of environmental attitude, perceptions and values*. New York: Prentice Hall.
31. Туровский, Р. (2001). *Културна географија: теоретические основания и пути развития*. *Културна географија*. – М.: Институт наследия, 2001. (редакторы: Веденин Ю. и Туровскиј Р.)
32. Веденин, Ю., А. (1997). *Очерки по географии искусства*. М.: СПб, „Дмитрий Благинин“.
33. Vidal, de la Blache, P. (1911). *Les genres de vie dans la geographie. Annales de Geographie. vol. 20.*, 1911.
34. Wylie, J. (2007). *Landscape*. London and N. Y: Routledge.
35. Voiculescu, S., Crețan, R. (2005). *Geografie culturală: teorie, evoluții și perspective*. Timișoara: Eurostampa.
36. Zelinsky, W. (1973). *The cultural Geography of the United States*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

СРПСКА НАЦИОНАЛНА ГЕОГРАФИЈА – ТЕОРИЈСКА УТЕМЕЉЕНОСТ И МОГУЋА УЛОГА У РЈЕШАВАЊУ САВРЕМЕНИХ ГЕОПОЛИТИЧКИХ ПРОБЛЕМА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА

Рајко Гњато¹, Мирјана Гајић², Снежана Вујадиновић² и Марко Станојевић¹

¹Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

²Географски факултет, Универзитет у Београду, Република Србија

Сажетак: У раду се говори о мјесту националне географије у систему географије као јединствене науке или једне из система географских наука. У вези с тим, дефинишу се предмет, задаци и циљеви проучавања националне географије. С теоријског, концептуалног и практичног становишта национална географија подразумијева двојак приступ предмету истраживања. С једне стране ради се о *географији држава* без обзира на то јесу ли оне настале на етнонационалном принципу или се ради о грађанским државама гдје сви грађани, ма каква етничка или било која друга обиљежја имају, припадају истој нацији. С друге стране, национална географија веже се за *етнотериторијалност нације* без обзира на то да ли та нација припада једној или више држава, што се у потпуности односи на српску националну географију. На бази релевантних географских истраживања и истраживања сродних наука дају се претпоставке за могућа рјешења кључних проблема у *српском геопростору* (*српским земљама*), од којих у први план стављамо проблеме територијалне организације и положај српског етноса у постојећим политичко-територијалним системима (географским формама). У вези с поменутим и низом осталих проблема у српском геопростору из сфере политичког, економског, социјалног, културног и осталих видова развоја, те у вези с проблематиком природних ресурса, животне средине и сл., српска национална географија у последњих сто и више година дала је и даје могућа рјешења у форми модела који ће обезбиједити свеобухватан развој српског националног бића и његово духовно јединство, не доводећи у питање легитимне интересе осталих етноса у српском геопростору, па и оних који су процесом етногенезе у дужем или краћем историјском периоду дошли до статуса нације на рачун српског етноса и српског националног бића.

Кључне ријечи: српска национална географија, српске земље, нација, етнос, етногенеза, држава, српски етнички простор, српски духовни простор, бивша СФРЈ

Scientific review paper

SERBIAN NATIONAL GEOGRAPHY – THEORETICAL FOUNDATIONS AND ITS POTENTIAL ROLE IN SOLVING MODERN GEOPOLITICAL ISSUES IN SERBIAN COUNTRIES

Rajko Gnjato¹, Mirjana Gajić², Snežana Vujadinović² and Marko Stanojević¹

¹College of Sciences, University of Banja Luka, Republika Srpska

²College of Geography, University of Belgrade, Republic Serbia

Abstract: The paper discusses the position of national geography within the system of geography as a unique science, or being one of the geographical branches. Regarding this, the subject matter, tasks, and goals of national geography are being defined. From the theoretical, conceptual, and practical points of view, national geography refers to dual approach to the subject matter. On one hand, there is the *geography of states*, depending on whether the states originate from an ethnical-national principle, or they are civil states in which all the citizens belong to the same nation regardless of their ethnical or any other characteristic. On the other side, national geography is connected with *ethnical territoriality of a nation* no matter whether a nation belongs to one or several countries, all of which tightly refers to Serbian national geography. Based on the relevant researches of geography and its complementary sciences, there have been hypotheses that potentially solve the issues of *Serbian geospace* (*Serbian lands*). Among these, we stress out the issues of territorial organization and position of Serbian ethnos within the existing political-territorial systems (geographical forms).

Regarding this one and many other issues of Serbian geospace within the spheres of political, economic, social, cultural, and other aspects of development as well as with the reference to natural resources, or environment, in the past century or so, Serbian national geography has provided and is still providing possible solutions through models that might grant an overall progress of the Serbian nation and spirit without threatening the legitimate interests of other ethnical groups within the Serbian geospace – including those who have attained the status of a nation through the process of ethnogenesis over both short and long time periods, and thereby affected the Serbian national being.

Key words: Serbian national geography, Serbian countries, nation, ethnos, ethnogenesis, state, Serbian ethnical space, former SFRJ

УВОД

Да бисмо дошли до дефиниције појма *српска национална географија*, њеног предмета, задатака и циљева проучавања, мјеста у оквиру географије као јединствене науке или система географских наука, њене улоге у рјешавању савремених геополитичких проблема у српским земљама, неопходно је укратко осврнути се на концепт савремене географије, и изнијети нека схватања која ову науку чине посебном у односу на остале из система природних и друштвених наука.

Међу српским и страним географима још увијек постоји подијељено мишљење о географији као науци и њеном предмету истраживања. С једне стране, географија се дефинише као јединствена и фундаментална наука о географском омотачу (географском простору), а с друге као систем наука о појединим сферама географског омотача, од којих свака има посебан предмет, задатке и циљеве проучавања.

Различите погледе на географију, њен предмет, задатке и циљеве проучавања изнијели су бројни страни и домаћи географи. Неки од њих су утемељили и посебне научне правце у њеном развоју.

Темеље модерној географији поставили су њемачки географи А. Хумболт и К. Ритер. И један и други географију виде као просторну (хоролошку) науку с јединственим предметом проучавања, и дијеле је на општу и регионалну. Њихови концептуални и методолошки приступи почивају на еволуционизму, који касније срећемо у радовима Чарлса Дарвина

INTRODUCTION

It is necessary to make a brief account of the modern geography concept and put forward some ideas that make this science special in comparison with other sciences both natural and social ones, all this in order to define the notion of *Serbian national geography*, its subject matter, tasks and goals, its place within the field of geography (either as a unique discipline or being a part of the system of geographical sciences), and its role in solving modern geopolitical issues in Serbian lands.

Both Serbian and foreign geographers still have antidote opinions on geography as a sciences and its subject matter. On one hand, geography is defined as a unique, fundamental science on geographical enclosure (geographical space), and on the other, it is defined as a system of sciences on specific spheres of geographic enclosure, each of which has specific subjects, tasks, and goals.

Many local and foreign geographers have expressed their own points of view regarding geography, its tasks, goals and subjects of research. Some of these opinions have even been basis of specific geographic fields.

The foundation of modern geography was set by German geographers A. Humbolt and K. Ritter. They both saw geography as a spatial (horological) science with a unique subject matter divided into general and regional. Their conceptual and methodological approaches rest on evolutionism, which later accompanied the works of Charles Darwin

(1809–1892). И Хумболт и Ритер оставили су дубоког трага у развоју не само њемачке и европске већ и свјетске географије. Хумболтова истраживања ударила су темеље физичкој а Ритерова друштвеној географији. У ствари, Хумболтов приступ географском простору и географским проучавањима почива на механистичком материјализму стихијско-материјалистичког правца у науци, а Ритеров на идеализму са коријенима у учењима Лајбница.

Суштина Лајбницовог схватања је у поимању простора, за који он каже да је то „скуп узајамних интеракција објеката, ограничених начином њиховог размештаја. Сваки процес производи свој властити простор и време. Има много ”могућих светова”, колико и различитих процеса, који стварају потпуно различите просторе у којима егзистирају. Зато Бог може да бира најбољи од могућих светова у дизајнирању садашњег света у којем ми живимо, и о којем Њутн има тачне опсервације. Мада ми живимо у свету који се карактерише једним простором и временом, то је само један од могућих светова којег је изабрао Бог“ (Грчић, 2010, стр. 3). На учењима Лајбница, што подразумејева мултипликацију простора, А. Н. Вајтхајд развија учење према којем мултипликација простора, али и времена, потичу од различитих процеса, што генерише „конгредиенцу“ и кохеренцију и добија значај комуникација. „Та идеја комуникација може се повезати са теоријом комуникативне акције Харбемаса, који, кроз ту теорију дефинише идеју о формирању неког просторног и временског поретка у свету, на основу људске комуникативне акције. Тако је дата у основним цртама метафизичка база за тезу о друштвеној (социјалној) производњи простора и социјалним конфликтима у дефинисању простора и времена“ (ibidem, стр. 4).

Развоју географије, на идеалистичким схватањима, у знатној мјери допринијела су схватања простора Имануела Канта (1724–1804), зачетника њемачке идеалистичке филозофије. По Канту, свијет (географски простор) реалан је само у границама емпирије,

(1809-1892). Both Humbolt and Ritter had had a huge impact on not only the development of German and European geography but on the world one as well. Humbolt’s researches set the foundation of physical geography whereas Ritter set the basis for the social geography. Actually, it was Humbolt’s approach to geographical space and studies that rested on mechanistic materialism of elementary-materialistic scientific field, and Ritter’s rested on idealism rooted in the work of Leibniz.

The essence of Leibniz’s ideas is the notion of space, which he called ‘a group of objects’ interactions limited by their spatial arrangement’. Each process generates its own space and time. There are numerous «potential worlds» as much as there are numerous processes, which create completely different spaces of their own existence. Therefore, God can choose the best possible world to design the world we live in, and of which Newton had some accurate observations. Although we live in a world characterised by one space and time, it is only one of the possible worlds God chose “ (Грчић, 2010, p. 3). According to the work of Leibniz that refer to the multiplication of space, A. N. Whitehead developed an idea according to which both multiplications of space and time originate from different processes, which further generates „con-gradience“ and coherence and, at last, the communication. „The idea of communications can be related with Habermas’s theory of communicative action, which defines the idea of world’s spatial or time order based on the human communicative actions. That was a brief metaphysical basis for the thesis on social space production and social conflicts within defining space and time“ (ibidem, p. 4).

Immanuel Kant (1724-1804), the founder of German idealistic philosophy, and his ideas of space largely contributed the development of geography. According to Kant, the world (geographical space) is realistic only within the limits of empirism and it is transcendently ideal the moment we cross these

док је изван тих граница трансцендентално идеалан. На основу таквог схватања изводи се закључак да „ни једно искуство није у стању да докаже или оповргне постојање апсолутног времена или простора, пошто време и простор представљају управо услове сваког искуства, ма какво оно било“ (ibidem, стр. 4–5).

Различит философски приступ тумачењу свијета (географског простора), на материјалистичким и идеалистичким основама, снажно је допринио дефиницији и подјели географије на физичку и друштвену, и осамостаљењу низа физичкогеографских и антропогеографских дисциплина. Ритеров ученик Фридрих Рацел (1844–1904) развио је посебан правац у географији – антропоцентризам, из којег су настали различити приступи науци, политици, култури (географски фатализам, расизам, социјал-дарвинизам, малтузијанство и сл.).

Крај деветнаестог и почетак двадесетог вијека обиљежени су *детерминизмом у географији*, који сложене односе у географском простору, дакле односе између природе и човјека, објашњава одлучујућим утицајем природе. Иако коријене вуче још из античког периода, детерминизам се знатније испољио крајем осамнаестог вијека у радовима француских материјалиста, да би у другој половини деветнаестог вијека доживио процват у радовима Ф. Рацела, „Antropogeographie“ I и II и политичкој географији „Politische Geographie“ из 1897. године. У ствари, Рацел антропогеографију сматра дијелом биогеографије, у оквиру које развија геополитику на вулгарногеографском схватању односа природе и човјека.

Као реакција на географски детерминизам у Француској се крајем деветнаестог вијека развија посебан правац у географији – *географски посибилизам*. Развио се у окриљу познате француске школе Пол Видал де ла Блаша – „Географије човјека“ (Geographie humaine), која за предмет проучавања има земљину површину, а у средишту проучавања је човјек и његова материјална култура. Иако

limits. These ideas make us believe that „no experience can prove or deny the existence of absolute time and space, since time and space are precisely the prerequisite of any experience whatever it may be “ (ibidem, p. 4-5).

Various philosophic approaches to the material and idealistic foundations of the world (geographic space) have strongly affected the definition and division of geography into physical and social fields, and contributed the independency of a whole range of physical-geographical and anthropogeographical disciplines. Friedrich Ratzel (1844-1904), Ritter’s disciple, developed a special geographical field of study – anthropocentrism, which gave a variety of approaches to science, politics, culture (geographical fatalism, racism, social-Darwinism, malthusianism, etc.).

Late 1800s and early 1900s were marked by *geographical determinism*, through which the complex relations within a geographical space, i.e. the relations between man and nature, were explained by a crucial influence of nature. Though its roots lie in the ancient times, it was not before late 1700s that determinism dominated the works of French materialists. Furthermore, it reached prosperity in late 1800s in F. Ratzel’s „Antropogeographie“ I and II, and in 1897 edition of „Politische Geographie“. Actually, Ratzel saw anthropogeography as a part of biogeography, within which geopolitics was developed based on the vulgargeographic comprehension of nature-man relation.

Geographic possibilism was a specific field of geography that emerged in late 1800s as a reaction to French geographic determinism. It developed within a well-known French school of Paul Vidal de la Blache – ‘human geography’ (Geographie humaine), the subject matter of which was Earth’s surface and the centre of studies was man and his material culture. Despite the fact that man became one of the centres of studies of geographic space, the possibilists have kept the elements of determinism all up to now, certainly for a good reason.

је човјек задобио видно мјесто географског фактора у проучавању географског простора, елементи детерминизма у редовима посибилиста задржали су се све до данас, свакако с разлогом.

Детерминистичко учење и одрицање међузависности природе и човјека продуковало је нови правац у географији – *индетерминизам*. Индетерминистичка схватања почивају на марксистичкој теорији о квалитативним разликама између природних и друштвених појава и процеса и негирању дијалектичког јединства супротности. Коријене индетерминизма као идеалистичког правца у философији и географији налазимо још код старих Хелена у познатој изреци да је човјек мјерило свих појава. У специфичним облицима најјаче упориште нашао је код економиста и економских географа у бившем СССР-у (Николић, 1977).

Видног трага у развоју географије оставио је К. Шефер схватањем да географија почива не на онтолошкој већ епистемолошкој основи, што је дефинисало посебан правац у географији – *ексцеленцијализам*. Шеферово схватање географије и њеног предмета истраживања полази од „субјекта, тј. човека који је и субјект и објект истраживања истовремено. Критеријум географичности тражи се у методу, тј. начину опсервације, објашњења и интерпретације – регионалном, картографском, комплексном геосистемском“ (Грчић, 2010, стр. 10).

Алфред Хетнер (1859–1928) развио је посебан правац у географији – *хорологизам*, са коријенима у радовима Хумболта и Ритера, што претпоставља детерминизам у географској науци. Погледе на географску науку Хетнер је изнио у дјелу „Географија, њена историја, суштина и методе“ (Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden), објављеном 1927. године. Географију дефинише као просторну науку која за предмет проучавања има размјештај и везе између елемената и појава у простору (на земљиној површини). Суштински недостатак Хетнеровој географији јесте изостављање времена

Deterministic studies and the abandonment of interdependence of nature and man generated a new field of geography – *interdeterminism*. Interdeterministic ideas rested on Marxist theory and the theory on qualitative differences between natural and social phenomena, and the negation of dialectic unity of diversity. Interdeterminism as an idealistic field of philosophy originated from the old Greeks and an old saying that man is the measure of all things. In its specific forms, it was most strongly advocated by economists and economic geographers in former USSR (Николић, 1977).

K. Sheffer left a deep mark in geography with his idea that geography rests not on ontological but on epistemic foundations, which further defined a new field of geography – *exceptionalism*. Sheffer's idea of geography and its subject matter started from „a subject, i.e. man, who is both subject and object of a study. The criterion of geographicality is looked for in the method, i.e. the manner of observation, explanation, and interpretation – regional, cartographic, and within a complex geosystem“ (Грчић, 2010, p. 10).

Alfred Hettner (1859-1928) gave a new field of geography – *horologism*, rooted in the works of Humbolt and Ritter, which assumes determinism in geographical science. Hettner presented his ideas of geography in 'Geographie, its history, essence, and methods' (Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden) published in 1927. He defined geography as a spatial science, the subject matter of which was the distribution and connection among elements and phenomena within a space (Earth's surface). The major weakness of Hettner's geography was the lack of time as a feature of development. His methodological approach returned geography down to mere descriptivism. Regarding this, attention is drawn to the following statement: „methodological error of Hettner's concept was that, while providing explanations for interrelations of geographical phenomena, he

као фактора развоја. Таквим методолошким приступом Хетнер географију враћа на позиције дескриптивизма. У вези с тим пажњу привлачи констатација која гласи: „методолошка грешка концепције Хетнера састоји се у томе, што при објашњењу међусобних веза географских појава она полази од њихове везе са одређеном јединицом простора као од водећег фактора. Међузависност се на тај начин сводила на спољашње карактеристике а не на унутрашње, генетске и узрочно-последичне везе“ (ibidem, стр. 7).

Дубоке трагове у развоју географске науке оставило је схватање Ричарда Хартшорна, према којем се кључни задаци географије свде на дескрипцију и класификацију географских објеката и појава (Hartshorne, 1939). Такво схватање географију лишава научног приступа, тј. утврђивања законитости у развоју географских садржаја, појава и процеса у географском простору, и чини је мање вриједном.

Далекосежне посљедице на развој савремене географске науке у свијету имало је учење руских географа још у деветнаестом вијеку, гдје кључна улога припада В. В. Докучајеву, са учењем о природним зонама. Концепт географије заснива на теорији цјеловитости и међузависности у географском простору. У оквиру руске географске школе, утемељене на учењу В. В. Докучајева, снажно се развила општа и регионална физичка географија. У оквиру опште физичке географије развио се низ специјализованих физичкогеографских наука, док је оквир регионалне физичке географије изродио учење о географским ландшафтима и физичкогеографским комплексима (А. А. Крубер, Л. С. Берг, С. Г. Григорјев, И. С. Шчукин, С. В. Каљесник...). У ствари, теоријски приступ у руској географији, од Докучајева па до данас, подразумијевао је двојак приступ њеном конципирању и предмету истраживања. Ријеч је о географији као јединственој науци и географији као систему наука, те, с обзиром на предмет истраживања, о њеној подјели на физичку и економску.

started from their connection with a certain space measure as a crucial feature. Therefore, the interdependence was narrowed down to external characteristics, and not to internal genetic and proximate cause connections' (ibidem, p. 7).

Richard Hartshorne also affected the development of geography with his idea that key tasks of geography are the description and classification of geographical objects and phenomena (Hartshorne, 1939). Such one idea deprived geography from a scientific approach, i.e. from setting laws of development of geographic contents, phenomena, and processes within a geographic space, making it less valuable.

Longterm consequences for the development of modern geography were made by the works of Russian 1800s geographers, among whom the most relevant was V. V. Dokuchaev and his studies of natural zones. Here, the concept of geography was based on the theory of the whole and interdependence within a geographic space. The Russian geographic school, based on V. V. Dokuchaev's work, made an impact on the development of general and regional physical geography. Within the general physical geography there was a whole range of specialized physical-geographical sciences, whereas regional physical geography gave out the study of geographic landscapes (A. A. Kruber, L. S. Berg, S. G. Grigoriev, I.S. Schukin, S. V. Kalesnik). Actually, the theoretical approach in Russian geography, ever since Dokuchaev up to now, referred to a dual approach to its concepts and subject matter. It was about geography as a unique science belonging to a system of sciences, and, taking into account its field of study, it was about its division into physical and economic geography.

A strong impact on former USSR geography development with the reflection on the geography development in Russia, Europe, and other leading schools nowadays, had the ideas of S. V. Kalesnik, who defined geography as a science on the structure of Earth's

Веома снажан утицај на развој географије у бившем СССР-у, са рефлексијама на развој географије у данашњој Русији, Европи и водећим географским школама у свијету, имало је схватање С. В. Каљесника, који географију дефинише као науку о структури географског омотача земље и законима који формирају просторне структуре, па је у ствари ријеч о тзв. *структурној географији*. У радовима теоријског карактера снажно се супротставио концепту географије као јединствене науке о географској средини (Каљесник, 1965).

Дуализам у географији снажно се рефлектовао и на развој совјетске економске географије, са широким примјеном у економском рејонирању бившег СССР-а и доношењу петогодишњих планова развоја.

Основе концепту совјетске економске географије регионалног усмјерења поставио је Н. Н. Барански. Сем питања у вези с проблематиком размјештаја производних снага, економских ресурса, проблематиком развоја територијалних комплекса и сл., овај концепт обухватио је проблематику становништва и насеља, индустрије, пољопривреде, саобраћаја, трговине и др.

Посебан значај у развоју совјетске економске географије и географије у свијету имају теоријски радови Н. Н. Колосовског и Ј. Г. Саушкина и В. А. Анучина. У њима је наглашено јединство географске науке и значај синтезе у географским проучавањима.

У оквиру савремених стремљења у руској географији пажњу привлаче теоријски радови социоекономске географије (Саушкин, 1973; Шупер, 2001; Дружинин, 2000; Дружинин, 2011...). Износи се став да руска социоекономска географија функционише у сложеном контексту основних економских, политичких и друштвено-културолошких промјена у постсовјетском региону, те да су „геоурбанистичка и културна географија од суштинског значаја за структуру руске социоекономске географије. И поред разноликих економско-географских студија и опште хуманизације развоја науке на основу ”теоретисања“ (такође и на рачун социохуманитари-

layer and the laws of forming spatial structures, so basically we are talking about so-called *structural geography*. In his theoretical works, he strongly opposed the concept of geography as a unique science on geographical space (Каљесник, 1965).

Dualism in geography strongly affected the development of Soviet economic geography, widely applied in economic segmentation of former USSR and adoption of five-year-plans of development.

N. N. Baranski set the basis of the concept of the regionally-oriented Soviet economic geography. Apart from dealing with working class distribution and arrangement, economic resources, territorial complex development, etc., this concept also dealt with the matters of population and settlements, industry, agriculture, traffic, trade, etc.

Special roles in the growth of Soviet economic geography and the world geography are taken by the theoretical works of N. N. Kolosovskii, J. G. Saushkin, and V. A. Anuchin. They made stress on the relevance of geographical unity and synthesis of geographical studies.

Modern aspirations of Russian geography are highlighted by the theoretical works in the field of social-economic geography (Саушкин, 1984; Шупер, 2001; Дружинин, 2005; Дружинин и Шувалов, 2010; Дружинин, 2010;...). There is an opinion that Russian social-economic geography functions within a complex context of basic economic, political, and social-cultural changes in post-Soviet region, and that „geourban and cultural geography are crucial to the structure of Russian social-economic geography. Despite numerous economic-geographic studies and general humanization of science based on pure „theory“ (as well as on the account of social-humanistic ideas), even when the priority is given to the metropolis growth and spatial-social divergence, interborder and interterritorial forms of spatial structure of a society, there is still a growing trend of interactions with the natural historic

стичких идеја), чак и када се приоритет даје проблемима развоја метропола и просторно-социјалној неједнакости, те међуграничним и међутериторијалним облицима просторне конфигурације друштва, очуван је растући тренд интеракције са природним историјским дијеловима географске науке“ (Дружинин, 2011, стр. 117). Овакви ставови упућују на јединство географске науке и предмета географских истраживања.

Утицај на развој географије у другој половини двадесетог вијека имале су теоријске поставке В. Бунгеа (1962), изнесене у књизи „Теоријска географија“. Износи се схватање да географска проучавања почивају на формалној тј. математичкој основи, са задатком утврђивања законитости размјештаја елемената и веза у географском простору. У ствари, ради се о просторној анализи, са широком примјеном у тзв. *регионалној науци*, те примјени просторне анализе и у домену регионалне географије и просторног планирања. Практични разлози, економске и социјалне природе, иницирани потребом оптимализације размјештаја објеката у географском простору са узајамним међудејством, резултирали су познатом *теоријом локације (теорија централних мјеста)* географа В. Кристалера (1933).

За ову прилику истакнућемо још нека схватања која имплицирају теоријска и практична питања географске науке. Свакако, пажњу привлаче гледишта Е. Нефа, за којег се каже да је „један од најпознатијих немачких теоретичара географије и заговорника совјетске конструктивне географије... За разлику од Бунгеа и његових следбеника сматра да се математички модели не могу *a priori* користити при објашњавању сложених процеса који се одвијају у географској средини“ (Тошић, 2005). Овдје се намеће логичан закључак да модели ни у ком случају не могу бити средство истраживања већ циљ развоја у географском простору.

Битно обилежје географији дала су проучавања која излазе из оквира просторне анализе и утврђивања међузависности између

parts of the geographic science“ (Дружинин, 2011, p. 117). Such points of view indicate the unity of geography and its subject matters.

In his *Theory of Geography*, V. Bunge (1962) gave theoretical hypotheses that affected the development of geography in second half of 1900s. He posed the idea that geographical studies rested on a formal, i.e. mathematical background, with an aim to set the laws of element distribution and connections within the geographical space. Actually, it was about a spatial analysis, with a wide application within so-called *regional science*, and about the application of spatial analysis within domain of regional geography and spatial planning. Practical reasons of economic and social types were initiated by the need to optimize the interdependent objects distribution in a geographical space and resulted in a well-known *theory of location (theory of central cities)* by a geographer named V. Kristaler (1933).

Several more opinions that imply theoretical and practical issues of geography shall be addressed hereby. Certainly, attention is drawn by E. Neff, who was „one of the most influential German theorists of geography and an advocate of Soviet constructive geography... unlike Bunge and his disciples, Neff thought that mathematical models cannot be *a priori* used for an account of complex processes that take place within a geographic space“ (Тошић, 2005). Hence, there is a logical conclusion that models can, by no chance, be a means of research but only a aim of development within a geographic space.

The researches that surpass the framework of spatial analysis and estimation of interdependence between physical space and social processes largely influenced geography as a science. Such researches favour the role of man nad his causal power (Врањеш, 2002). This approach to geography and geographical researches determines its place among the humanities. The roots of geographical humanism lie in geographic possibilism, and

физичког простора и друштвених процеса. Таква истраживања фаворизују улогу човјека и његову узрочну моћ (Врађеш, 2002). Овакав приступ географији и географским истраживањима одређује њено мјесто у хуманистичким наукама. Корјени географског хуманизма су у географском посибилизму, а његови домети одредили су значај и смисао низа географских дисциплина усмјерених на изучавање кључних процеса и проблема у социјалном простору (еколошких, социјалних, културних, хуманих...). Зато *хуманистички правац у географији* све више актуелизује мјесто и улогу географије у проучавању социјалног простора дајући му сцијентистички значај.

Елементаран увид у теоријски и методолошки развој географије од њеног научног конципирања до данас недвосмислено упућује на закључак да се ради о науци властитог предмета проучавања и сложених теоријских и методолошких поставки. Без обзира на различите теоријске и методолошке приступе, различите школе и правце у развоју географске науке, могуће је закључити да постоји јединствено гледиште у питању дефиниције предмета њеног проучавања. Свакако, у питању је географски простор. Међутим, сложеност географског простора опредјељује теоријске приступе и методолошке поступке у проучавању географског простора. Уколико географски простор схватимо као: физичку, геометријску, друштвену, економску, културну, функционалну, процесну..., те субјективну и искуствену форму, онда поменуте форме чине предмет проучавања географије. Оне су релативно диференцирани подсистеми јединственог система – географског простора (географског омотача).

У вези с теоријским, методолошким па и практичним питањима географије намећу се нека логична питања: да ли је суштина географије у предмету истраживања или у њеним сазнајним могућностима, те да ли се ради о јединственој науци или систему наука. Одговор на прво питање веома је једноставан и подразумејева *недјелјивост предмета*

its achievements established the significance and relevance of a whole range of geographical disciplines aiming at the study of key processes and issues of a social space (ecological, social, cultural, human, etc.). Therefore, *humanism in geography* is making the role of geography ever more actual when it comes to studying social space and giving it a scientific relevance.

An elementary insight into the theoretical and methodological development of geography, from its scientific concepts up to now, undoubtedly indicates that it is a science with its own subject matter and complex theoretical and methodological hypotheses. Regardless of various theoretical and methodological approaches, various schools and fields of study, it is possible to conclude that there is a unique point of view when it comes to defining the geography subject matter. Certainly, it is about the geographic space. Nevertheless, the complexity of geographical space determines the theoretical approaches and methodological procedures of studying the geographical space. If we consider the geographical space through the following forms: physical, geometric, social, economic, cultural, functional, processing, subjective, and experience forms, then it is these forms that are the subject matter of geography. These are all relatively differentiated subsystems of a unique system – geographical space (geographical layer).

With reference to theoretical, methodological, and practical matters of geography there are some logical issues – is the essence of geography its subject matter or its perceptive abilities, is it a unique science or a system of sciences. A response to the first questions is rather simple and it refers to *indivisibility of subject matter and perceptive abilities of geography*. Therefore, the essence of geography is in both its subject matter and its perceptive abilities, which *a priori* means adequate methodology in studying geographical forms – their structure, territoriality, functionality, and the processes and problems of

истраживања и сазнајних могућности географије. Дакле, суштина географије је и у предмету истраживања и у њеним сазнајним могућностима, што *a priori* подразумева одговарајуће методологије у проучавању географских форми – њихове структуралности, територијалности, функционалности, те процеса и проблема у развоју.

Сложеност географског простора, дефинисана географским формама (природним и антропогеним системима и подсистемима), одређује специфичност предмета, задатке и циљеве проучавања географије. Како је географски простор јединствена форма, и географија је јединствена наука о географском простору – предмету географских истраживања. У исто вријеме, јединствену форму (географски простор) чини функционално јединство огромног броја условно диференцираних географских форми (природних и антропогених). Свака од њих је у сфери интереса низа различитих природних и друштвених наука, па и географије.

Специфичност географских форми (географичност форми) одредила је развој низа специјализованих наука и научних дисциплина у оквиру јединствене географије. Неке од њих, с обзиром на актуелност и значај проблематике коју проучавају (климатске промјене, демографски развој, политички процеси, социо-економски процеси, животна средина, природни ресурси...), често засјене смисао и значај географије као јединствене науке с јединственим предметом проучавања. Дакле, специфичност географских форми, специфичност предмета истраживања и практични захтјеви допринијели су условној диференцијацији географије на: општу, физичку, друштвену, регионалну и националну, а у оквиру њих на низ ускеспецијализованих дисциплина, од којих свака има специфичне методолошке приступе предмету проучавања.

Једну од условно диференцираних форми географског простора чине национални простори, што апострофира улогу националне географије у проучавању националних простора.

development.

The complexity of geographical space, defined by geographical forms (natural and anthropogenic systems and subsystems), determines the specificity of geography's subject matter, tasks, and goals. Geographical space being a unique form makes geography a unique science about geographical space – the subject matter of geographical researches. At the same time, the functional unity of a vast number of conditionally differentiated geographical forms (both natural and anthropogenic) makes the unique form (geographical space). Each of these forms is subject to a whole range of natural and social sciences, including geography.

The specificity of geographical forms (geographical nature of forms) established the development of a series of scientific disciplines in a framework of geography. Some of them, taking into account the relevance of their field of study (climate changes, demographic growth, political processes, social-economic processes, environment, natural resources, etc.) often overshadow the significance and sense of geography as a unique science with a unique subject matter. Therefore, specificity of geographical forms, specificity of the subject matter, and practical demands contributed a conditional differentiation of geography into: general, physical, social, regional, and national, accompanied by a whole range of tightly specialized disciplines, each of which has its own methodological approach to subject matter.

One of the conditionally differentiated forms of geographical space is the national space, which stresses out the role of national geography when it comes to studying national spaces.

The issue of national space poses a lot of questions. The key questions refer to definition of national space, processes and problems of development, models of development, etc. Since national spaces are parts of a unique geographical space, the development processes and problems within a national space

Проблематика националног простора отвара бројна питања. Кључна су у вези с дефиницијом националног простора, развојним процесима и проблемима, моделима развоја и сл. Како су национални простори дијелови јединственог географског простора, развојни процеси и развојни проблеми у оквиру националног простора производ су дејства и међузависности јединственог географског простора (глобалног геопростора) и унутрашњих фактора националног простора (географских форми националног простора). Овакав приступ националној географији *a priori* намеће научне и практичне проблеме различите природе (политичке, економске, социјалне, демографске, еколошке, културне...).

Претходно назначена проблематика националне географије подразумијева и различите теоријске и методолошке приступе у проучавању одређених процеса и проблема у развоју националних простора. Како је примарна задаћа свих наука у рјешавању научних проблема, то се и примарни задатак националне географије доводи у везу с научним приступом проучавању и изналажењу рјешења за проблеме географских форми у оквирима националних простора, узрокованих дејством и међузависношћу глобалног простора и унутрашњих (географских) фактора националног простора.

Имајући у виду чињеницу да су развојни процеси и проблеми развоја у оквирима националних простора промјениви, и непосредни задаци националне географије доводе се у везу с актуелношћу развојних процеса и проблема. Ова дефиниција опредјељује и задатке српске националне географије и веже их за савремене политичкогеографске процесе и проблеме развоја у оквирима укупног српског етнонационалног и духовног простора, узрокованих факторима како глобалног, тако и етнонационалног и духовног простора Срба.

are a product of actions and interdependence of a unique geographical space (global geospace) and internal factors of a national space (geographical forms of national space). Such one approach to national geography *a priori* imposes scientific and practical problems that may vary in their nature (political, economic, social, demographic, ecological, cultural, etc.).

The problems of national geography mentioned above also refer to various theoretical and methodological approaches to the study of certain processes and problems of development of national spaces. Since the primary task of all sciences is solving scientific problems, the primary task of national geography is tightly connected with the scientific approach to dealing with issues of geographical forms within the national space framework, caused by actions and interdependence of global space and internal (geographical) factors of a national space.

Bearing in mind the fact that development processes and problems of national spaces may alter, the direct tasks of national geography relate to the current issues of processes and problems of development. This definition determines the tasks of Serbian national geography and relates them to modern political-geographical development problems and processes in the framework of overall ethnical-national and spiritual space, caused by factors of both global and ethnical-national Serbian space.

ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП НАЦИОНАЛНОЈ
ГЕОГРАФИЈИ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ
НА КОНЦЕПТ СРПСКЕ НАЦИОНАЛНЕ
ГЕОГРАФИЈЕ

THEORETICAL APPROACH TO NATIONAL
GEOGRAPHY WITH AN OVERVIEW OF
THE SERBIAN NATIONAL GEOGRAPHY
CONCEPT

Као што је претходно наглашено, *национална географија* је наука која за предмет проучавања има *национални простор*. Пошто је нација кључна одредница националног простора, национална географија и њен предмет проучавања вежу се за територијалност нације. На овај начин елементи нације (етнос, језик, духовна и материјална култура) јесу просторне одреднице националног простора и националне географије.

Интереси појединих нација, са етносом као главном одредницом нације и националног простора, створили су *националне државе* као најповољнији облик за остварење националних интереса. Тиме *држава*, дефинисана политичким системом, постаје додатни елемент нације и националног простора. Слиједи логичан закључак да географски простор државе чини предмет проучавања националне географије.

Кроз историјски развој одређени етноси, мотивисани етничким интересима, створили су етничке (етнонационалне) државе. Међутим, неки етноси са припадајућим етно-простором, кроз историјски развој стварали су и губили државу, улазили у састав других држава и из њега излазили, а неки ни данас немају сопствену етничку (етнонационалну) државу.

У одређеним ситуацијама мањи или већи дијелови етничког простора налазе се изван матичне државе и улазе у састав једне или више сусједних држава. У таквим примјерима национална географија за предмет проучавања има укупан етнички простор одређеног народа. Очит примјер разбијености етничког простора на више држава чини српски етнички простор.

Још далеке 1802. године Хегел је рекао „да култура једног народа треба да се оствари и развије у његовој држави“ (Екмечић, 1999, стр. 69). Ову Хегелову мисао вријеме је недвосмислено потврдило на примјеру већине

As it was aforementioned, *national geography* is a science the subject matter of which is *national space*. The nation being a key feature of a national space, national geography and its subject matter are closely connected with a nation's territoriality. This way, elements of a nation (ethnos, language, spiritual and material cultures) are spatial determinants of a national space and national geography.

Interests of a single nation, along with the ethnos as a major determinant of a nation and national space, created *national states* as a most suitable form for achieving national interests. That way *a state*, defined by a political system, becomes an additional element of a nation and national space. Then, there is a logical conclusion that the geographical space of a state is a subject matter of national geography studies.

Through historical development, certain ethnoses, motivated by their ethnical interests, have created ethnical (ethnical-national) states. Nevertheless, some ethnoses with an adequate ethnical space have, throughout history, lost and regained their state, coming in and out of some other state's fettaures, and some of them still have no ethnical (ethnical-national) state of their own.

There are certain examples of some smaller or larger parts of an ethnical space being situated out of the mother country's borders and being a part of one or more neighbouring countries. In such examples, national geography studies the overall ethnical space of a certain nation. Serbian ethnical space is a clear instance of one such ethnical space scattered in several different states.

It was in 1802 that Hegel said that „the culture of a nation should be set and developed in their own state“ (Екмечић, 1999, p. 69). This Hegel's idea has been proven by time on several occasions on the example of

европских народа.

Један од модела нације односно националне државе, као што је то претходно наглашено, почива на **етносу** – главној компоненти националног бића. Међутим, у обликовању националног бића и његовом развоју пресудну улогу има политички систем, односно држава. Дакле, етнички модел нације и националне државе на етничком принципу дефинише концепт и предмет проучавања *националне географије*.

За разлику од *етничког принципа* као основа нације и националне државе, постоји *политичко јединство* као основ нације и модела државе, па се „нација као политичка (социокултурна) заједница дефинише као група људи, често различитог порекла, понекад и расе који заједно живе на одређеној територији и прихватају заједнички идентитет. Јединство нације обично је ојачано заједничким језиком а понекад и заједничком религијом. Под тим појмом се подразумева „друштво грађана, обједињених идејом о заједничкој државности. Овај појам је познат још од француског просветитељства, а примењује се највише у државама као што су САД, Француска, Италија и другде, у којима се сви грађани третирају као чланови одговарајуће нације“ (Грчић, 2000, стр. 124). На овакав начин, могло би се рећи политички осмишљен, неке новонастале државе на простору бивше Југославије покушале су превазићи проблем конститутивности појединих етноса и новонасталу државност ојачати политичким јединством које с формалне стране афирмише државу грађана, а у суштини протежира државност привилегованог етноса. Илустративан примјер овог модела је данашња Црна Гора.

За разлику од етничког модела нације и националне државе, модел на политичкој и социо-културној основи чини основ концепту националне државе, тиме и националне географије у већини европских земаља.

Пракса је показала да су неки етноси, у одређеним историјским условима, у знатној мјери претрпјели етногенезу, при чему су настали модификовани етноси и нове (модифи-

more than one European nation.

One of the models of a nation, i.e. a national state, rests on the **ethnos** – a major component of a national being. Nevertheless, the political system, or better to say a state, plays a crucial role in forming and developing a national being. Therefore, the ethnical model of a nation and a national state based on the ethnical principle are the features to define the concept and field of *national geography*.

Apart from the *ethnical principle* as a basis of a nation and a national state, there is a *political unity* as a basis of a nation and a state model, so the „nation as a political (social-cultural) community is defined as a group of people, often of a various background and sometimes different race, living together on a specific territory accepting a common identity. Unity of a nation is usually strengthened by the mutual language or even religion. This idea often refers to „the society of citizens“ gathered by the idea of mutual sovereignty. This idea has been known ever since French Enlightenment and has been applied in countries such as USA, France, Italy, and others in which citizens are treated as members of a certain nation“ (Грчић, 2000, p. 124). This process, and it might be addressed to as political in its origin, was used by some newly formed countries in former Yugoslavia region to overcome the problems of certain ethnos's constitutionality in order to strengthen their new state by political unity, which formally support the state of citizens but actually is used to protect the constitutionality of the privileged ethnoses. An illustrative example is the modern state of Montenegro.

Unlike the ethnical model of a nation and national state, the model based on political and social-cultural foundations makes the concept of a national state and national geography in most European countries.

Practices have shown that some ethnoses, under certain historical conditions, suffered ethnogenesis in which process new modified ethnoses and new (modified) nations emerged. Through the process of artificial

коване) нације. Из српског етноса, у оквиру граница српског етничког простора (од Беле Крајине у Словенији до јужне границе Македоније), процесом *вјештачке етногенезе* настале су нове (модификоване) нације: *Македонци, Црногорци, Бошњаци* (Гњато, 2007).

На развој српског националног бића, са различитим посљедицама, у великој мјери утицала је културна асимилација Срба у Словенији, нарочито на простору Беле Крајине – јединствене српске историјске и етнокултурне области (Филиповић, 1970), Аустрији (Грујић, 1922), Албанији, Мађарској, Грчкој, Македонији, Босни, Херцеговини, Хрватској... (Цвијић, 1918; Дедијер, 1909; 1912; Радовановић, 1937...).

Процес вјештачке етногенезе и настанка нових нација из оквира српског националног бића умногоме је био подстакнут политичким утицајем државе, нарочито бивше СФР Југославије. Овај процес у знатној мјери био је подлога нестанку заједничке и настанку нових држава. У вези с тим, од националне географије простора бивше СФР Југославије дошло се до националне географије новонасталих држава, различитог теоријског и методолошког концепта. Изузетак чини српска национална географија, која се не може везати искључиво за неку од данашњих држава геопростора бивше СФРЈ, већ за укупан српски геопростор, тј. за његову етнотериторијалност и укупност духовног простора, из разлога што се јединствено српско национално биће, прије свега његов етнос, историја, материјална и духовна култура, налазе у свим новонасталим државама простора бивше Југославије, па и изван њега.

Разликујемо *два* типа националних држава: а) националну државу гдје етнос чини основ нације, и б) националну државу у којој сви грађани различитих етноса обједињени заједничким идентитетом као изразом политикотериторијалне припадности и политикотериторијалног јединства чине нацију. Оба концепта националне државе подразумевају националну географију, која за предмет проучавања има државу тј. њену географску

ethnogenesis, the Serbian ethnos gave the following new (modified) nations within the borders of Serbian ethnical space (from Bela Krajina in Slovenia to southern Macedonian borders): *Macedonians, Montenegrins, Bosniacs* (Гњато, 2007).

The development of Serbian national being, with various consequences, has largely been influenced by the cultural assimilation of Slovenian Serbs, especially within the region of Bela Krajina – a unique Serbian historical and ethnical-cultural region (Филиповић, 1970), then in Austria (Грујић, 1922), Albania, Hungary, Greece, Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Croatia... (Цвијић, 1918; Дедијер, 1909; 1912; Радовановић, 1937...).

The process of artificial ethnogenesis and the appearance of new nations out of the framework of Serbian national being have been greatly prompted by the political impact of the state, especially former SFR Yugoslavia. This course of action was largely the background of disappearance of the mutual state and emergence of the new ones. With reference to this, national geography of former SFR Yugoslavia brought down to national geography of the newly formed countries, each of these having different theoretical and methodological concepts.

The exception is Serbian national geography, which cannot be directly connected with only one of the states in the geospace of former SFR Yugoslavia but rather with the overall Serbian geospace, i.e. its ethnical territoriality and the total spiritual space. The reason is that the unity of the Serbian national being, above all its ethnos, history, material and religious heritage are located within each of these newly formed states, or even wider.

There are *two* types of national states: а) a national state in which ethnos is the foundation of a nation, and б) a national state in which all citizens of various ethnos are gathered by a mutual identity as an expression of political-territorial affiliation and political-territorial unity, thus forming a nation. Both these concepts of a national state encompass

проблематику. Међутим, поставља се логично питање: Има ли националне географије без националне државе, била она етничка или грађанска? Као што је познато, државе настају и нестају, често мијењају границе и обухват али остају *етноси* као кључни елементи националног бића и националног простора, па се у вези с тим *национална географија* веже за *етнички простор*, што се експлиците односи на српску националну географију.

Након распада бивше вишенационалне државе – СФР Југославије, настале су нове државе различитог националног концепта. Неке су етнонационално хомогене, (Словенија), неке су наглашено једнонационалне (етнонационалне) нпр. Хрватска, неке су наглашено вишенационалне (мултинационалне) нпр. БиХ, Србија и Македонија, а неке су формално грађанске (Црна Гора), па су различите уставне и етничке претпоставке резултирале различитим концептима националне географије (*националном географијом државе* или *националном географијом народа*).

Пошто се етнотериторијалност, државотворност, етнокултуралност, духовност и укупност српског националног бића, у историјској и савременој димензији, вежу за све земље настале на простору бивше СФР Југославије, те за историјске и етнокултурне просторе у граничним државама бивше СФРЈ (јужна Мађарска, западна Румунија, сјеверна Албанија, енклаве у сјеверној Грчкој и централној Мађарској), српска национална географија темељи се на укупности елемената српског националног бића, дефинисаног у форми српских земаља, односно српског геопростора (Гњато, 2007).

СРПСКИ ДУХОВНИ ПРОСТОР, СРПСКЕ ЗЕМЉЕ И СРПСКА НАЦИОНАЛНА ГЕОГРАФИЈА

Духовни простор једног народа „чини његова специфична национална култура која је прихваћена у одређеним географским границама и која осмишљава живот и дјелатност

national geography, the subject matter of which is a state, i.e. its geographical issues. Nevertheless, a logical question is posed whether there is a national geography without a national state, either ethnical or civil one? As it is well-known, states come and go, often altering their borders, but the *ethnos* remains as a key feature of a national being and national space. Therefore, *national geography* is connected with the *ethnical space*, which explicitly refers to Serbian national geography.

The collapse of former multinational state (SFR Yugoslavia) gave out new states of different national concepts. Some of these are ethnationally homogeneous (Slovenia), some are extremely uninational (ethnical-national) e.g. Croatia, others are extremely multinational, e.e. BiH, Serbia and Macedonia, and some are formally civil (Montenegro). Hence there are different constitutional and ethnical assumptions that resulted in various concepts of national geography (*national geography of a state* or *national geography of a people*).

Since ethnical territoriality, statehood, ethnical culture, and the overall Serbian national being, through both history and modern days, are connected with all the states formed in the region of former SFR Yugoslavia as well as with the historical and ethnocultural areas in former SFRY border countries (south Hungary, west Romania, north Albania, enclaves in north Greece and central Hungary), the Serbian national geography is based on the sum of elements of Serbian national being, defined through Serbian lands, i.e. Serbian geospace (Гњато, 2007).

SERBIAN SPIRITUAL SPACE, SERBIAN LANDS AND SERBIAN NATIONAL GEOGRAPHY

The spiritual space of a nation is made by „its specific national culture that is accepted within certain geographical borders and which gives sense to the life and activi-

припадника тог народа“ (Марковић, 1999, стр. 141). У вези с овом дефиницијом поставља се питање конституената духовног простора српског народа. Прихватљив одговор на ово питање гласи да су то „вредносне претпоставке његове културе, сопствено историјско искуство, национални митови и предања, православна религија, српски језик, обичајна традиција, српска уметност и хуманистичке науке“ (ibidem, стр. 141). Наведеним конституентима импрегниран је географски простор од Беле Крајине у Словенији до јужних граница Македоније чинећи етнотериторијално јединство (компактност) као кључну одредницу српског националног бића. Но, као што је претходно дефинисано, етнокултурни простори српског народа данас егзистирају у низу држава изван његове етнотериторијалне и, до почетка деведесетих година прошлог вијека, државотворне компактности, чинећи до извјесне мјере изоловане геопросторне системе укупног српског геопростора. Управо су историјске, културне, психичке и све могуће везе које национално биће чине јединственим одреднице српског геопростора, који на други начин дефинишемо као српски духовни простор. Дакле, у бити не постоје суштинске разлике између општеприхваћених појмова српске земље, српски етнокултурни и српски духовни простор.

У вези с појмовном дефиницијом српског духовног простора и његовом територијалношћу пажњу заслужује дефиниција „да се то односи на укупну културну делатност у прошлости, свуда где су Срби живели и где сада живе. У исто време, из тога круга се не могу издвојити културне активности оних етничких група које су се издвојиле из заједнице српског народа, у прошлости и сада. Друга битна одредница те дефиниције јесте везање *духовног простора за националну државу* у којој се он отелотворује“ (Екмечић, 1999, стр. 39). Изводи се логичан закључак да српски духовни простор, у различитим формама територијалне организације, чини предмет проучавања српске националне географије.

ties of that nation (Марковић, 1999, p. 141). Referring to this definition, there is a question of constituents of the Serbian spiritual space. One of the answers that might be acceptable is that these constituents are „valuable assumptions of its culture, its own historical experience, national legends and myths, Orthodoxy, the Serbian language, tradition and customs, Serbian art and humanities“ (ibidem, p. 141). These constituents encompass the geographical space from Bela Krajina in Slovenia down to southern borders of Macedonia, making ethnical territorial unity as a key factor of Serbian national being. Still, as it has been previously defined, ethnical-cultural spaces of Serbian people nowadays exist in a whole range of states out of its ethnical-territorial unity (up to 1990s this also referred to state unity) forming, to some extent, isolated geospatial systems of overall Serbian geospace. And it was the historical, cultural, mental, and all other connections that make a national being compact, that set the Serbian geospace, which we also define as Serbian spiritual space. Therefore, there is no crucial difference between the generally acknowledged idea of Serbian lands, Serbian ethnical-cultural, and Serbian spiritual space.

Apart from the previous definition of Serbian spiritual space and its territoriality, there is also a definition that „these refer to the total cultural activities throughout history, wherever the Serbs have lived and are still living. At the same time this also has to refer to the cultural activities of the ethnical groups who extracted from the Serbian community, in both past and present times. Second thing relevant to this definition is that *spiritual space* is connected with the *national state* in which it is embodied“ (Екмечић, 1999, p. 39). There is a logical conclusion that Serbian spiritual space, in various forms of territorial organization, is the subject matter of Serbian national geography.

*

Насилним распадом бивше СФР Југославије и стварањем нових држава на том простору разбијено је државотворно јединство српског народа као кључна претпоставка остварења легитимних националних интереса. Те интересе у цијелости угрожава политика новог свјетског поретка и интереси глобализма вођени геостратешким интересима САД, неких земаља Европске уније, интересима радикалног ислама, предвођеног све утицајнијом Турском, итд. Но, на ukupan razvoj srpskih zemalja i ukupne geopolitičke procese на Балкану и у свјетским размјерама, све већи утицај има обновљена Русија. Међутим, доминација САД на глобалном плану, све до краја двадесетог вијека, и њени геостратешки интереси, подразумијевали су геополитичку прекомпозицију Балкана, тиме и бивше Југославије, у циљу елиминације геостратешког и геополитичког присуства Русије на балканском простору. Доминација моћи и интереса резултирала је постојећом и још недовршеном геополитичком сликом простора бивше Југославије. У први план иду геополитички процеси и проблеми у вези с насилним разбијањем суверенитета и територијалног интегритета Србије.

Развој српских земаља и положај Срба у неким од њих видно је оптерећен политичким системом новостворених држава, формалним етнонационалним статусом, облицима територијалне организације у оквиру појединих држава, могућностима остварења културних и осталих веза с „матичном“ државом српског народа и сл. У овом смислу различити проблеми дефинишу положај Срба у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Македонији. Специфичност геополитичких проблема дефинише и различит положај и могућности укупног развоја Срба у оквирима међународно признатих граница данашње Србије, што се односи и на положај Срба у свим граничним државама бивше СФР Југославије. Зато, задаци српске националне географије, сем заједничких, имају и посебна обиљежја примјерена специфичним проблемима појединих српских земаља (Гњато, 2011).

*

The violent decomposition of former SFR Yugoslavia and creation of new states broke the state unity of the Serbian people, which was a key assumption to achieve legitimate national interests. These interests are completely endangered by the new world order politics and the interests of globalism run by geostrategic interests of USA and some EU countries, interests of radical islam run by Turkey with ever-growing impact, etc. But the overall development of Serbian lands and geopolitical processes in the Balkans and worldwide are more and more influenced by the renewed Russia. Nevertheless, the globally dominant USA up until late 20th century and its strategic interests inferred the geopolitical recomposition of the Balkans, including former SFR Yugoslavia, all this aiming at elimination of geostrategic and geopolitical Russian presence in the Balkans. The domination of power and interests resulted in the existing and still incomplete geopolitical picture of former Yugoslavia region. The stress in on geopolitical problems and issues regarding destroying sovereignty and territorial integrity of Serbia.

The development Serbian lands and position of Serbs in some of these countries are evidently burdened by political systems of newly formed states, formal ethnical-national status, forms of territorial organization in some of these states, possibilities for making cultural and other connections with Serbian „mother“ state, etc. Therefore, the position of Serbs are differently defined in Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and Macedonia. Specificity of the geopolitical problem is also defined by various options for the Serbian development within the borders of the internationally acknowledged borders of present day Serbia, which further affects the position of Serbs in all former SFR Yugoslavia border countries. Thus, the tasks of Serbian national geography, apart from mutual characteristics, also have the specific ones adapted to specific problems of a certain Serbian land (Гњато, 2011).

*

Претпоставке утемељењу српске националне географије налазимо у дјелима српских просвјетитеља, међу којима *Вук Стефановић Караџић* (1787–1864) има посебно мјесто. У основи, његов рад на пољу језика, народних обичаја и народног стваралаштва чини допринос културној географији Срба. У познатом Вуковом спису „Географическо-статистическо описаније Србије“, објављеном у алманаху „Даница“ (Беч, 1827. године), садржана су два основна одјелјка – „Описаније земље“ и „Описаније народа“.

Сем Вукових, дјела *Светозара Марковића* „Србија на истоку“ (Нови Сад, 1872. године) и Стојана Новаковића (1842–1915) „Село“ (1890. године), имала су снажан утцај на Цвијићева антропогеографска истраживања Балканског полуострва (Грчић, 2011).

Утицај поменутих дјела, посебно Вукових, на развој географске науке огледа се у двојаклом приступу предмету истраживања – „земљи“ и „народу“, што чини основ концепту савремене националне географије, па је ријеч о *географији држава* и о *географији народа*.

Научне коријене српске националне географије поставио је *Ј. Цвијић*. Његова научна истраживања, од геологије, геоморфологије, карстологије, глациологије, лимнологије, регионалне географије до антропогеографије, социологије, етнологије и етнопсихологије, дала су печат географији као јединственој науци која за предмет проучавања има географски простор, у форми јединственог система. У исто вријеме, проучавајући различите садржаје и проблеме у географском простору, Цвијић је поставио темеље низу, претходно поменутих, специјализованих географских наука. Таквим приступом предмету географских истраживања и кориштењу посебних методологија у истраживачком поступку, Цвијић је експлицитно дефинисао географију као јединствену науку и као систем географских наука о географском простору као јединственом географском систему и његовим посебним дијеловима, од којих су неки у форми

*

The forerunners of Serbian national geography were representatives of Serbian Enlightenment, among whom *Vuk Stefanovic Karadzic* (1787-1864) takes a special place. His basic works within the fields of language, customs, tradition and folk culture made a huge contribution to the cultural geography of Serbs. In his well-know work of „Географическо-статистическо описаније Србије“ (Geographical-statistical description of Serbia) published in „Danica“ almanac (Vienna, 1827) contained two key sections named „Описаније земље“ (The description of the country) and „Описаније народа“ (The description of the people).

Apart from Vuk's work, it was *Svetozar Markovic's* „Serbia in the East“ (the town of Novi Sad, 1872) and *Stojan Nikolic's* (1842-1915) „Countryside“ (1890) that strongly affected the anthropogeographical researches of the Balkan peninsula done by Jovan Cvijic (Грчић, 2011).

The impact of these works, especially those performed by Vuk S. Karadzic, influenced the development of geography through the dual approach to the subject matter – „state“ and „people“, which further makes the basic concept of modern days national geography in which case we are talking about the *geography of states* and *geography of peoples*.

Scientific roots of Serbian national geography were set by *Jovan Cvijic*. His scientific research, including the fields of geology, geomorphology, karstology, glaciology, limnology, regional geography, anthropogeography, sociology, ethnology, and ethnopsychology, influenced geography as a unique science the subject matter of which is geographical space formed as a unitary system. At the same time, through his studies of various contents and problems of geographical space, Cvijic set the foundations of the aforementioned specialized geographical sciences. Such one approach to the subject of geographical research and the usage of specific methodology

јасно дефинисаних националних простора. Овим географска истраживања националног простора чине основ Цвијићева приступа дефиницији предмета националне географије.

Иако се није посебно залагао за концепт српске државе на етнотериторијалном и етнонационалном принципу, Цвијић се из круга неких географа (Хивзи Ислами, Реџеп Исмаили), и не само њих, оптужује за необјективан приступ научним фактима и сл., па му се, између осталог, приписује да је у геополитички појам Старе Србије увео и Косово. Примједбе претходно поменутих и њима сличних „објективних“ истраживача, као што је њемачки балканолог Густав Вајганди, који је рекао да су Цвијићева дјела „једнострана и тенденциозна“ (Радовановић и Стојковић, 1978, стр. 95), не заслужују више простора. Међутим, велики број оцјењивача научног дјела Ј. Цвијића, како страних тако и српских, изнио је сасвим супротна схватања, оцијенивши га оригиналним и научно утемељеним. Посебну пажњу привлаче оцјене његових антропогеографских радова, у којим природну средину и човјека доводи у активан и међузависан утицај. Таквим приступом Цвијић се издигао из оквира Рацелове антропогеографије и апсолутног значаја географског детерминизма.

Цвијићева истраживања, прије свега антропогеографска и етнографска, дефинисала су етнички и духовни простор српског народа у оквиру Балканског полуострва. У познатом дјелу написаном на француском језику „La Peninsule balkanique“ (1918), преведеним 1922. године на српски језик, Цвијић је, у оквиру опсежних и веома сложених проучавања која излазе из оквира географског детерминизма и Рацелове антропогеографије, веома јасно дефинисао српске земље и српски етнос различитих група и варијетета, од Словеније до Македоније, али и у границама укупног српског етничког и духовног простора који је саставни дио граничних држава бивше СФР Југославије.

На принципу етнотериторијалности Срба, при том доказујући етногенезу Македонаца, Црногораца, што се односи и на данашње Бо-

helped Cvijic define geography explicitly as a unique science and as a system of geographical sciences on geographical space as a unique system with its special parts some of which are in the forms of clearly defined national spaces. This all makes the geographical research on national space the basis of Cvijic's approach to defining the subject matter of national geography.

Despite the fact that he had not advocated the concept of a Serbian state on the basis of ethnical-territorial and ethnical-national principles, some geographers (including Hivzi Islami, Redzep Ismaili) accused Cvijic of not being objective about scientific facts saying that, among other things, he introduced Kosovo into the geopolitical idea of Old Serbia. But we shall no longer address to these 'objective' accusations along with the German balkanologist Gustav Weigand, who referred to Cvijic's works as „biased and tendentious“ (Радовановић и Стојковић, 1978, p. 95). Nevertheless, many reviewers of J. Cvijic's scientific researches, both local and foreign, had provided completely opposite points of view calling them original and scientifically-based. Special attention is drawn by the reviews of his anthropogeographical studies in which he makes an active and interdependent connection between man and natural surrounding. Through such one approach, Cvijic rose above the framework of Ratzel's anthropogeography and the absolute relevance of geographical determinism.

Cvijic's research – above all those referring to anthropogeography and ethnography – defined the ethnical and spiritual space of Serbian people at the Balkan peninsula. In his well-known French work „La Peninsule balkanique“ (1918) that was translated into Serbian in 1922, Cvijic had done extensive and complex study that surpassed geographical determinism and Ratzel's anthropogeography, and clearly defined Serbian lands and Serbian ethnos of different groups all the way from Slovenia to Macedonia but within the borders of the overall Serbian ethnical and

шњаке, Цвијић јасно говори о српским земљама, истичући, нпр., да „Босна и Херцеговина заузима прво мјесто међу српским земљама“ (Цвијић, 1918). Цвијићева антропогеографска и етнографска проучавања Балканског полуострва дала су научне претпоставке могућем концепту јединствене српске националне државе, која никад није створена, али за коју се ни он није посебно залагао. Иако је говорио о значају националног рада, мислећи при том на научна истраживања, тај рад подредио је стварању заједничке вишенационалне државе – Краљевине СХС. Још 1915. године, као изасланик српске владе послат је у Лондон да ради на популаризацији југословенске идеје и стварању нове државне заједнице Краљевине СХС. Несумњив је и његов допринос одређењу граница Краљевине СХС, на Конференцији мира у Паризу, 1919. године (Гњато и Стаменковић, 2002).

Настанак претходно поменуте државе, на принципу мултиетничности и мултинационалности Јужних Словена, у међународно признатим границама, био је основ концепту и развоју националне географије Срба, Хрвата и Словенаца све до њеног распада. Након Другог свјетског рата, у периоду социјалистичке Југославије, концепт „националне“ географије веже се за новостворену државу (ФНРЈ, односно СФРЈ), све до почетка њеног формалног распада 1990. године.

Без обзира на извјесну Цвијићеву улогу у стварању некадашње заједничке државе (Краљевине СХС), која је послужила као подлога па и модел настанка социјалистичке Југославије, Цвијићева антропогеографска и етнографска истраживања и данас су од крупног научног и практичног значаја, тим прије јер је проучаване проблеме стављао у контекст историјских и географских фактора, с експликацијом на просторне, социолошке, културне и остале аспекте развоја.

Крупан научни допринос у проучавању српског етничког и духовног простора дала су истраживања Цвијићевих непосредних ученика и насљедника Ј. Ердџановића, Ј. Дедијера, Б. Дробњаковића, Т. Ђорђевића,

spiritual space that makes a part of the former SFR Yugoslavia border countries.

Using the principle of ethnical territoriality of the Serbs and proving the artificial ethnogenesis of Macedonians and Montenegrins (that nowadays could be applied to Bosniacs) Cvijic clearly spoke of Serbian lands saying that „Bosnia and Herzegovina is the primary country with reference to Serbian lands“ (Цвијић, 1918). Cvijic’s anthropogeographical and ethnographical studies of the Balkan peninsula provided some scientific basis for a possible concept of a unique Serbian national state, which had never been created and which he had never loudly advocated. Though he had spoken of the relevance of national work, meaning the scientific research, he had given all of his work to creating a joint multinational state– the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenians. It was in 1915 that he was sent to London as a Serbian government ambassador in order to advocate the Yugoslav idea and creation of a new state – the Kingdom of SCS. Undoubtedly, he had contributed the border setting of the Kingdom at the Peace Conference in Paris 1919 (Гњато и Стаменковић, 2002).

The emergence of the Kingdom on the principles of multiethnicity and multinationality of southern Slavs within the internationally acknowledged borders was the basis of the concept and development of the national geography of Serbs, Croats, and Slovenians since its foudation up to its breakup. After WW II, during the period of socialist Yugoslavia, the concept of „national“ geography was connected with the new-formed state (FPRY, i.e. SFRY) up until its formal breakup in 1990.

Regardless of Cvijic’s evident role in creating former joint state (the Kingdom of SCS) that served as a basis and model for socialist state of Yugoslavia, his research within the fields of anthropogeography and ethnography are even nowadays greatly important for science and practice. Whatsmore, it puts the current problems in the context of historical

А. Урошевића, В. Радовановића, М. Филиповића, М. Лутовца, Б. Букурова... Она су додатно проширила и продубила схватања о јединству српског етничког и духовног простора, утемељила схватања о етногенези Македонаца, Црногораца и Бошњака, дефинисала опште и посебне услове културног, социјалног, политичког и осталих видова развоја у оквирима српских земаља и српског етничког простора и сл.

У смислу претходног, осврнућемо се кратко на истраживања Ј. Ердџановића и Ј. Дедијера и њихов допринос проучавању *српских земаља* као подлоге концепту савремене српске националне географије.

Научни опус Ј. Ердџановића изузетан је и обухвата бројне радове антропогеографске, историјско-географске и етнолошке грађе. У својој биографији он каже: „Како на тадашњој Великој школи није било катедре за етнологију и како је професор географије, Јован Цвијић, један део својих предавања и вежбања посвећивао излагању утицаја географских прилика на народ и народни живот, дакле антропогеографији, ја сам се најрадије занимао том граном географије“ (Гњато и Стаменковић, 2002. стр 130–131).

Антропогеографска и етнолошка проучавања Ј. Ердџановића, темељно ослоњена на историографију народа и проучаваних земаља, обухватила су разне дијелове српског историјског и етничког простора, од Баната и Бачке на сјеверу до Старе Србије и Македоније на југу.

Посебну пажњу привлачи његово обимно дјело „Стара Црна Гора“ (1926), у којем на основу обимне историографије и властитих истраживања утврђује да се појам Стара Црна Гора односи на четири нахије: Катунску, Ријечку, Љешанску и Црмничку. За овај простор Ердџановић, те бројни домаћи и страни истраживачи, међу којима посебно мјесто припада К. Јиричеку, кажу да је то „права“ Црна Гора (Ердџановић, 1926, стр. 14–15). У поменутом дјелу износи факте који потврђују чињеницу да су границе Црне Горе утврђене Берлинским конгресом (1878),

and geographical factors, explaining spatial, cultural, social, and other aspects of development.

A large contribution to studies of Serbian ethnical and spiritual space was provided by Cvijic disciples, such as J. Erdeljanovic, J. Dedijer, B. Drobnjakovic, T. Djordjevic, A. Urosevic, V. Radovanovic, M. Filipovic, M. Lutovac, B. Bukurov and others. They greatly strengthened the idea of the unity of Serbian ethnical and spiritual space, set basis to understanding the ethnogenesis of Macedonians, Montenegrins, and Bosniacs, defined the general and specific conditions of cultural, social, political, and other types of development within the framework of Serbian lands and Serbian ethnical space.

Furthermore, we shall briefly sum the researches of J. Erdeljanovic and J. Dedijer and their contribution to the studies of *Serbian lands* in terms of concept of modern Serbian nationalgeography.

The scientific work of J. Erdeljanovic is rich and encompasses many studies in domain of anthropogeography, historical geography and ethnology. In his biography he said: „I was most interested in a specific branch of geography since the High school had no department of ethnology but our geography teacher, Jovan Cvijic, used a part of his lectures to teach us about the geographic impact and what it does to a people and the lives they run“ (Гњато и Стаменковић, 2002. p. 130-131).

Anthropogeographical and ethnological studies of J. Erdeljanovic were based on the histrography of a nation and states and covered various parts of Serbian historical and ethnical space, from Banat and Backa in north to Old Serbia and Macedonia in south.

Special attention is paid to his vast volume named „Old Montenegro“ (1926) in which, according to a vast analysis of hystography and his own research, he imposed that the idea of Old Montenegro refered to four areas: Katunska, Rijeka, Lijesanska, and Crmnicka. This region is refered to as

повучене на рачун осталих српских земаља, нарочито Херцеговине. С друге стране, његова етнолошка и етногеографска истраживања недвосмислено потврђују: српску етнокултурну и етнотериторијалну аутохтоност у Старој Црној Гори, етнокултурне специфичности локалних племена као последицу различитих културолошких утицаја (источњачко-оријенталних и западњачко-католичких), те у извјесној мјери етнокултурне специфичности у вези с утицајем природне средине на живот становништва. Такође, етничка својства племена Старе Црне Горе и њихову територијалноист доводи у нераскидиву везу с процесима миграција српског становништва након 15. вијека, кад су бројна домаћинства из разних дијелова српског етнопростора насељавала просторе Старе Црне Горе и укупан простор данаше Црне Горе. Посебан значај у насељавању имале су миграционе струје из источне Херцеговине, западних дијелова Србије, са Косова и Метохије... (ibidem, стр. 456, 457, 748...).

Претходно поменута и слична антропогеографска, етнолошка и историјско-географска истраживања Ј. Еределјановића недвосмислено потврђују припадност данашње Црне Горе српском историјском и етничком простору те изведеност црногорске нације из оквира српског националног бића. Ове чињенице отјелотворују предмет проучавања и савремене задатке српске националне географије.

Етнолошка проучавања Ј. Дедијера односе се на приказ „етничке структуре и етничких карактеристика становништва српских земаља, почев од Херцеговине, Старе Рашке, до Метохије, Косова, Македоније, све до Солуна. Посебну пажњу посвећује материјалној и у извјесној мјери духовној култури српског становништва и осталим етничким скупинама, утицају и међусобним културолошким прожимањима, посебно са становишта ширења културе ислама преко етничких Арнаута, Турака, мухаџира на православне Србе, на територијално ширење поменутих етникума, посебно Арбанаса, на рачун Срба и српског етничког, историјског, државотворног и укуп-

‘real’ Montenegro by both Erdeljanovic and many other researchers, especially K. Jiricek (Еределјановић, 1926, p. 14-15). In this volume, he presented the facts that confirm the notion of Montenegro borders having been set by Vienna Congress (1878) at the account of other Serbian lands, especially Herzegovina. On the other hand, his ethnological and ethnical-geographical researches strongly confirm the following: Serbian ethnical-cultural and ethnical-territorial autochthony in Old Montenegro, ethnical specificities of local tribes as a consequence of cultural impacts (eastern oriental and western catholic), as well as certain ethnical-cultural specificities about the impact on natural environment. Furthermore, ethnical characteristics of Old Montenegrin tribes and their territoriality are tightly connected with the processes of Serbian migrations after 15th century as many households from many parts of Serbian ethnical space were situated in Old Montenegro and the total space of modern days Montenegro. A special impact on the migrations were made by the migration flows from East Herzegovina, West Serbia, from Kosovo and Metohia... (ibidem, p. 456, 457, 748,...).

These and many other anthropogeographical, ethnological and historical geographical studies of J. Erdeljanovic certainly confirm that the modern days Montenegro belongs to Serbian historical and ethnical space and that there was an obvious genesis of Montenegrin nation within the framework of Serbian national being. These facts embody the subject matter and modern tasks of Serbian national geography.

Ethnological studies of J. Dediđer refer to the description of „ethnical structure and ethnical characteristics of Serbian lands population, starting with Herzegovina, Stara Raska, to Metohija, Kosovo, Macedonia, and Thessaloniki. Special attention is paid to material and spiritual culture of Serbian population and other ethnical groups, the impact and mutual cultural interactions, especially regarding the spread of islam through the Arnauts,

ног духовног простора. Ј. Дедијер указује и на губљење националног идентитета Срба, посебно у Македонији али и осталим дијеловима јединственог етничког и духовног простора, те на процесу насилне асимилације, принудних миграција и сл.

Претходно поменуто питања Ј. Дедијер обрађује на нивоу српских историјских и државотворних области и на нивоу насеља“ (Гњато и Медар-Тања, 2009, стр. 29–30). Обрађена грађа расвјетљава проблеме етнокултурног, етнотериторијалног и државотворног развоја српског народа у оквиру српског геопростора. У истој мјери она расвјетљава процесу културне асимилације Срба и остале процесу који су довели до настанка нових нација у оквиру српског етно и духовног простора, што ће се крајем двадесетог и почетком двадесет и првог вијека показати пресудним фактором геополитичких процеса и њиховим исходом у форми нових државних субјективитета.

Истраживања Ј. Цвијића, Ј. Ердџановића, Ј. Дедијера и великог броја њихових савременика и сљедбеника (Б. Дробњаковића, В. Радовановића, Б. Милојевића...), како на пољу антропогеографије и етнографије, тако и у низу граничних наука (културне историје, лингвистике, топономастике, етномузикологије итд.), чине подлогу, с једне стране, научне утемељености при одређењу граница српског етнотериторијалног и духовног простора, те утемељености постојећих и евентуално настанка нових форми територијалне организације. С друге стране, поменуто истраживања доприносе „разумијевању“ геополитичких и политичкогеографских процеса након деведесетих година прошлог вијека, који су довели до настанка нових држава у оквиру бивше Југославије – државе у којој је српски етнички простор захватао њен највећи дио. Ти процеси, кад је ријеч о Србији, отворили су низ питања, међу којима централно мјесто припада проблемима у вези са: једностраним отцјепљењем Косова и Метохије, све радикалнијим захтјевима дијела исламског становништва у рашкој области, албанског у

Turks, Muhajirs over the Orthodox Serbian territory, at the account of Serbs and Serbian ethnical, historical, constitutional, and overall spiritual space. J. Dedijer points out the loss of Serbian national identity, especially in Macedonia, but also in other parts of a unique spiritual and ethnical space accompanied by the processes of violent assimilation, migrations, etc.

All of these issues J. Dedijer addressed at the level of Serbian historical and state regions and at the level of a settlement“ (Гњато и Медар-Тања, 2009, р. 29-30). The facts that he had gathered cast a light on the issues of ethnical-cultural and ethnical-territorial development and statehood of Serbian people within the Serbian geospace. They also cast a light on processes of cultural assimilation of Serbs and other processes that caused the origin of other nations in Serbian ethnical and spiritual space. In late 20th and early 21st centuries it turned out to be a crucial feature of geopolitical processes and their result in the forms of new state subjectivities.

The researches of J. Cvijic, J. Erdeljancovic, J. Dedijer and their contemporaries and disciples (B. Drobnjakovic, V. Radovanovic, B. Milojevic...) in the fields of anthropogeography, ethnography and other branches (cultural history, linguistics, toponomastics, ethnical musicology, etc.) are the foundation of scientific basis of setting boundaries to Serbian ethnical territorial and spiritual space, as well as the basis of the existing and potential new forms of territorial organization. On the other hand, these researches contribute the „understanding“ of geopolitical and political-geographical processes after 1990s, which caused the formation of new states in the former Yugoslavia region – in which Serbian ethnical space occupied most parts. When it comes to Serbia, these processes opened a whole range of issues among which the central ones are as follows: unilateral secession of Kosovo and Metohia, radical demands of islamic population in Raska region, Albanian demands in southern Pomoravlje, certain po-

јужном Поморављу, одређених политичких кругова у Војводини и сл.

Геополитичке процесе у Македонији, са последицама на развој српског националног бића на укупном државном простору, угрожава и уставни положај Срба у тој новоформираној држави. Наиме, данас у Македонији српско становништво нема чак ни статус националне мањине, па би, с обзиром на објективне претпоставке, повољнији уставно-правни статус умногоме допринио обнови и свеукупном развоју српског етнонационалног бића.

И у осталим дијеловима јединственог српског историјског, етничког и духовног простора данас се одвијају сложени геополитички и политичкогеографски процеси као последица различитих интереса, па и етнокултурних и етнонационалних. Ова чињеница у први план ставља значај оних истраживања која факторе и процесе етнокултурног и енотериторијалног развоја Срба доводе у непосредну везу с формалним претпоставкама развоја у новонасталим државама – БиХ, Хрватској, Црној Гори, те дијелом и у Словенији. У овом погледу посебну пажњу завређују истраживања А. Урошевића посвећена антропогеографским проблемима Косова, а објављена први пут 1965. године у монографији „Косово“, у издању Српске академије наука и уметности. Користећи релевантне изворе (Љ. Стојановић, С. Новаковић, Т. Станковић, Јиречек-Радоњић, М. Павловић, Ј. Поповић, М. Костић, Т. Вукановић, А. Гилфердинг, А. Буче, Ј. Цвијић и многе друге), те обимну грађу до које је дошао властитим истраживањима, Урошевић до танчина освјетљава етнодемографски развој Косова (од Качаника до Ибарске клисуре), практично од првог вијека прије наше ере па све до средине двадесетог вијека. Ипак, темељни значај имају истраживања која расвјетљавају историјскогеографске, антропогеографске, етнодемографске и политичкогеографске процесе након доласка Словена, посебно након успоставе српске државе крајем једанаестог вијека. Процесом исламизације, културне аси-

литичких притисака у Војводини, etc.

Геополитички процеси у Македонији, affecting the development of Serbian national being, also endanger the constitutional positions of Serbs in that recently formed state. Namely, nowadays in Macedonia Serbian population does not even have the status of a minority, so objectively, a more suitable constitutional status would certainly help renew the overall development of Serbian ethnical and national being.

In present times, in other parts of a unique Serbian historical, ethnical, and spiritual space there are complex geopolitical and political-geographical processes as a consequence of different interests, including those ethnocultural and ethnonational ones. Hence, most important are the studies regarding factors and processes of ethnocultural and ethnoterritorial Serbian development and their direct connection with the formal assumptions of development in the newly-formed states – BiH, Croatia, Montenegro, and partly in Slovenia. There are also studies of A. Urosevic, dedicated to anthropogeographic issues of Kosovo first published in 1965 in a monography „Kosovo“, issued by Serbian Academy of Science and Arts. Using the relevant resources (Lj. Stojanovic, S. Novakovic, T. Stankovic, Jirecek-Radonjic, M. Pavlovic, J. Popovic, M. Kostic, T. Vukanovic, A. Giljferding, A. Bue, J. Cvijic, and many others) and vast information he had gathered in his own researches, Urosevic thoroughly explained the ethnodemographical development of Kosovo (from Kacanik to Ibarska Klisura) practically from the 1st century A.D. to the second half of 20th century. Still, most pertinent are the researches that dealt with the historical-geographical, anthropogeographical, ethnogeographical, and political-geographical processes after the arrival of the old Slavic tribes, especially after the foundation of the Serbian state in late 11th century. A. Urosevic documented the ethnical-territorial and ethnical-demographical development of the Serbs and other ethnos living in Kosovo

милације, арбанашења, насилног исељавања, имиграцијом Арбанаса, нарочито из сјеверне Албаније, бројним имиграцијама из осталих српских земаља, колонизацијом Срба између два свјетска рата из Боке, Херцеговине, Лике итд., А. Урошевић документује етнотериторијални и етнодемографски развој Срба али и осталих етникума на Косову. На нивоу насеља прецизно наводи поједине родове (српске, арбанашке), њихову бројност, поријекло, однос са старинцима, износи податке о поисламљеним и поарбанашеним Србима, православним и муслиманским Циганима, Циганима Ашкалијама...

У цјелини, истраживања А. Урошевића и бројних домаћих и страних истраживача показују сложене етнодемографске процесе на Косову и Метохији, практично већ од конституисања српске државе, нарочито након турских освајања па све до данас, са бројним посљедицама по српски етницитет и српско национално биће.

Резултате опсежних антропогеографских, етнодемографских и политичкогеографских истраживања Косова и Метохије налазимо и у дјелу М. Радовановића, објављеном 2004. године у опсежној монографији „Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији“, у којем, између осталог доказује да је овај дио Србије изван арбанашког историјског и матичног етничког простора (Радовановић, 2004, стр. 132–136).

Нека новија истраживања, нпр. Ј. Илића (1993), посвећена етнотериторијалном и етнодемографском развоју Срба у Хрватској, Р. Гњата и М. Гајић (2000) са приједлогом територијалне организације западних српских земаља, те Р. Гњата (2011), са приједлогом територијалне организације Косова и Метохије, позиционирају мјесто и улогу етноса у територијалној организацији простора, улогу етноса у конципирању српске националне географије, те мјесто и улогу ове науке у политичкој пракси српских земаља и релевантних политичких институција.

У претходно поменутих радовима, и низу сличне садржине, географска наука у форми

through the processes of islamization, cultural assimilation, violent migrations, immigrations of the Arbanas from North Albania, colonization of Serbs between two WWs from Boka, Herzegovina, Lika, etc. Regarding the settlements, he precisely addressed to some peoples (Serbs, Arbanas), their number, origin, relations with the natives, gave the figures of Serbs that suffered islamization and arbanazation, Orthodox and Moslem gypsies, etc.

In total, the studies of A. Urosevic and many other both local and foreign researchers indicated the complex ethnical-demographical processes in Kosovo and Metohia ever since the formation of the Serbian state, especially after the Turkish invasion up to now, and numerous consequences regarding the Serbian ethnicity and national being.

The results of vast anthropogeographical, ethnodemographical, and political-geographical studies of Kosovo and Metohia are found in the works of M. Radovanovic, published in 2004 in a monography titled „Ethnical and demographic processes in Kosovo and Metohia“, in which he proved that this part of Serbia was beyond the historical and ethnical space of the Arbanas (Радовановић, 2004 p. 132-136).

Some recent studies of J. Ilic (1993) have been dedicated to ethnical-territorial and ethnodemographical development of the Serbs in Croatia. R. Gnjato and M. Gajic (2000) wrote about the suggestion for the territorial organization of western Serbian lands, and in 2011 R. Gnjato suggested the territorial organization of Kosovo and Metohia. These all stress out the place and role of the ethnos within the territorial organization of a space, the role of ethnos in the concept of Serbian national geography, as well as the place and role of this science when it comes to political practices of Serbian lands and relevant political institutions.

Through all the works we have mentioned, geography in the form of national geography offers solutions to problems of Serbian politi-

националне географије српској политичкој пракси нуди могућа рјешења за низ отворених питања која угрожавају српско национално биће у свим српским земљама и укупном етничком и духовном простору Срба. Дакле, централна питања српске политичке праксе, ослоњена на релевантност истраживања, утемељеност приједлога и могућност рјешења, свакако су у вези са: успоставом српске аутономије у простору насилно укинуте Републике Српске Крајине, питањем могућих облика територијалне организације БиХ, територијалном организацијом Косова и Метохије и укупним простором Србије, проблематиком успоставе одговарајућег етничког статуса Срба у Македонији и Словенији, успоставом повољнијег етнокултурног статуса Срба у Мађарској, Румунији, Албанији, укупним положајем српског етноса у Црној Гори, позиционирањем српских националних интереса у сфери глобализма и регионалних политика, и сл.

Веома децидиран поглед на значај и улогу националне географије у проучавању српских земаља изнио је М. Грчић (2011), и каже: „Национална географија има регионални карактер, али њено језгро чини културна географија. Стога је потребно конституисати *географију културног простора*, као дисциплину културне географије“. Како културни простор Срба обухвата укупан српски етнички и духовни простор, географија културног простора Срба у цијелости се подудара са предметом проучавања српске националне географије.

ЗАКЉУЧАК

Савремена *српска национална географија* у нераскидивој је вези с историјским, етничким, државотворним и укупним српским духовним простором. Њен предмет, задаци и методологије проучавања произилазе из обухвата, сложености и различитости *географских форми* српског националног простора. Ријеч је о различитим моделима уређености,

cal practices regarding a whole range of open issues that endanger Serbian national being in all Serbian lands and the overall ethnical and spiritual space. Therefore, key questions with reference to Serbian political practices, based on the relevant studies, are in close connection with the following: foundation of Serbian autonomy in the region of the violently abolished Republika Srpska Krajina, potential forms of territorial organization of BiH, territorial organization of Kosovo and Metohia and total territory of Serbia, certain ethnical status of Serbs in Macedonia and Slovenia, a more favourable ethnocultural status of Serbs in Hungary, Romania, Albania, Montenegro, positions of Serbian national interests on global and regional levels, etc.

M. Grcic (2011) made a decisive point of view when it comes to significance and role of national geography for the study of Serbian lands, as he said „National geography is regional in its nature, but its essence is composed of cultural geography. Therefore, it is crucial to constitute *the geography of cultural space* as a discipline of cultural geography“. Since the cultural space of Serbs encompasses the overall Serbian ethnical and spiritual space, the geography of Serbian cultural space fully matches the subject matter of Serbian national geography.

CONCLUSION

Modern *Serbian national geography* is tightly connected with the historical, ethnical, state and overall Serbian spiritual space. Its subject matter, tasks and methodology encompass the complexity and diversity of geographical forms of Serbian national space. It si about various models of organziation and functionality, and typical processes and prob-

функционалности, те карактеристичних процеса и проблема развоја у оквиру јединственог етнотериторијалног, етнонационалног и духовног простора Срба (*српског геопростора*). Овим *српски геопростор* чини предмет проучавања српске националне географије, а актуелност проблема у развоју намеће посебне задатке истраживања.

Имајући у виду историјску, етнотериторијалну, културну и у одређеним периодима државотворну димензију српске нације (српског националног бића), те специфичности националних бића која су статус нација (на вјештачки начин) извели из оквира српског етноса и укупног српског националног бића (Македонци, Црногорци, Бошњаци), српска национална географија веже се за укупан простор бивше СФР Југославије. У ствари, она за предмет проучавања има укупан простор Македоније, Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, те дио Републике Хрватске (простор насилно укинуте Републике Српске Крајине) и дио Словеније (простор Беле Крајине). У домену српске националне географије су и етнотериторијални, етнодемографски и духовни простори Срба у Мађарској, Румунији, Грчкој и Албанији.

У методолошком погледу тежиште проучавања српске националне географије неопходно је усмјерити на процесе и проблеме развоја у оквиру укупног српског геопростора, те на дефиниције модела одрживог развоја. Овим се пред српску националну географију стављају нови изазови од научног, политичког и практичног значаја.

Досадашња изучавања српског геопростора (*српских земаља*), у домену теоријских и сазнајних могућности географије (националне географије) и низа географији помоћних наука дала су вриједне резултате. Међутим, она су још увијек само претпоставка објективнијег приступа рјешавању кључних геополитичких и укупних проблема развоја српског етноса у оквиру српских земаља и српског геопростора.

blems of development within the unique ethnic-territorial, ethnical-national and spiritual space of the Serbs (*Serbian geospace*). This makes *Serbian geospace* a subject matter of Serbian national geography whereas the actual problems of development impose special tasks of research.

Bearing in mind the historical, ethnical, cultural and, to some extent, statehood dimensions of Serbian nation, along with the specificities of nations that emerged from Serbian ethnos and Serbian national being (Macedonians, Montenegrins, Bosniacs), Serbian national geography refers to the overall region of former SFR Yugoslavia. Actually, its subject matter is the overall territory of Macedonia, Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, partially Croatia (the area of the violently abolished Republika Srpska Krajina) and partially Slovenia (the area of Bela Krajina). Within the domain of Serbian national geography, there is the ethnical-territorial, ethnical-demographical, and spiritual Serbian space in Hungary, Romania, Greece, and Albania.

From methodological point of view, Serbian national geography claims that it is crucial to study processes and problems within the framework of total Serbian geospace along with definitions of the sustainable development models. All of this challenges Serbian national geography with new tasks that are scientific, political and practical in their nature.

All the recent studies of Serbian geospace (*Serbian lands*) within the domain of theoretical and empirical geographical abilities (national geography) along with the auxiliary disciplines provided valuable results. Nevertheless, these are still assumptions to an objective approach to solving key matters of geopolitical and other development problems of Serbian ethnos in the framework of Serbian lands and Serbian geospace.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ/ BIBLIOGRAPHY:

1. Анучин, А. В. (1972). *Теоретические основы географии*, Мысль, Москва, стр. 145.
2. Барански, Н. Н. (1965). Экономическая география – Экономическая картография. Географгиз, Москва.
3. Беляев, И. В. (1978). *Теория скожных геосистем*, Наукова думка, Киев, стр. 10.
4. Бунге, В. (1967). *Теоретическая география*. Прогресс, Москва, стр. 216.
5. Christaller, W. (1933). *Die zentralen orte in Süddeutschland*. Jena: G. Fischel.
6. Цвијић, Ј. (1918/1966). *Балканско полуострво и јужнословенске земље, основи антропогеографије*. Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.
7. Дедијер, Ј. (1909). Херцеговина. *Српски етнографски зборник, књига XII. Насеља српских земаља, књига VI са атласом*. Београд: СКА
8. Дедијер, Ј. (1912). *Стара Србија – Географска и етнографска слика*. Српски књижевни гласник, књига 29, број 9, сепарат. Београд, стр. 3–8.
9. Дружинин, А. Г. (2000). География и экономика: актуальные проблемы соразвития. Ростов-на-Дону: из-во СКНЦВШ.
10. Дружинин, А. Г. (2011). Социально-экономическая география в постсоветской России: состояние, тенденции, проблемы, перспективы. *Зборник радова Трећег конгреса српских географа*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, Природно-математички факултет Универзитета у Бањој Луци.
11. Екмечић, М. (1999). Српски духовни простор на размеђи столећа. *Зборник радова: Српски духовни простор*. Бања Лука. Академија наука и умјетности Републике Српске.
12. Ердельановић, Ј. (1978). *Стара Црна Гора, етничка прошлост и формирање црногорских племена*. Београд: Слово Љубве.
13. Филиповић, М. (1970). *Српска насеља у Белој Крајини (у Словенији)*, Радови, Књига XXXV, Одјелјење друштвених наука, књига 12, АНУ БиХ, Сарајево, стр. 147–238.
14. Геттнер, А. (1930). *География. Її исторія, сушностъ и методы*. Ленинград, Москва.
15. Гњато, Р. (2007). Српске земље у савременим и глобалним процесима. *Зборник радова: Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима*. Географски факултет Универзитета у Београду, Природно-математички факултет Универзитета у Бањој Луци. Београд–Бања Лука, стр. 7–11.
16. Гњато, Р. (2011). Геополитички процеси и отворена питања новонасталих држава на географском простору бивше Југославије. *Зборник радова Трећег конгреса српских географа*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, Природно-математички факултет Универзитета у Бањој Луци, стр. 17–27.
17. Гњато, Р., Гајић, М. (2000). Геополитички аспекти и могућности ревитализације геопростора западних српских земаља и потенцијални модел територијалне организације. *Гласник, св. 5*, Географско друштво Републике Српске, стр. 55–69.
18. Гњато, Р., Стаменковић, Ђ. С. (2002). *Увод у географију*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
19. Гњато, Р., Медар-Тањага, И. (2009). Етнолошка грађа у дјелима Јевта Дедијера. *Гласник, св. 13*. Географско друштво Републике Српске

20. Грчић, М. (1987). *Неки филозофски проблеми друштвене географије*. Идејне и друштвене вредности географске науке. Београд: ЦМУ, стр. 147–148.
21. Грчић, М. (2000). *Политичка географија*. Географски факултет, Универзитет у Београду. Београд
22. Грчић, М. (2005). Развој научне географије у Србији и осталим српским земљама. Зборник радова: *Србија и савремени процеси у Европи и свету*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, стр. 13–15
23. Грчић, М. (2010). Простор као филозофска и географска категорија. *Гласник, св. 14*. Географско друштво Републике Српске.
24. Грчић, М. (2011). Културна географија – аспект и дисциплина друштвене географије. *Гласник, св. 15*. Географско друштво РС.
25. Грујић, Р. (1922). Српско-хрватско насељавање по Штајерској. *Гласник Географског друштва, књига 7–8*, стр. 119.
26. Hartshorne, R. (1939). *The nature of geography*, Chichago.
27. Hettner, A. (1927). *Die Geographie, ihre Wesen und ihre Methoden*. Breslau.
28. Илић, Ј. (1987). Положај географије у систему наука. Зборник радова: *Идејне и друштвене вредности географске науке*. Београд: ЦМУ, стр. 74.
29. Илић, Ј. (1993). Број и размјештај Срба на територији авнојске Хрватске. *Срби у Хрватској, насељавање, број и територијални размјештај*. Едиција: *Етнички простор Срба*. Београд: Стручна књига.
30. Каљесник, С. В. (1965). *Некоторые итоги новой дискуссии о „единой“ географии*. Изв. БГО, 3, Ленинград.
31. Крестић, В. (1999). Духовни проблеми српског народа. Зборник радова: *Српски духовни простор*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, стр. 123.
32. Љешевић, М. (1987). Модел интегративне улоге географије у обједињавању науке и научних дисциплина. Зборник радова: *Идејне и друштвене вредности географске науке*. Београд: ЦМУ, стр. 59.
33. Марковић, М. (1999). Стварање јединственог духовног простора српског народа. Зборник радова: *Српски духовни простор*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
34. Мукићанов, Н. К. (1979). *Методологические проблемы теоретизации географии*, АН Казахской ССР, Алма Ата.
35. Николић, М. С. (1977). *Увод у географију, историја географије и географских открића*. Београд: Научна књига, стр. 273–292.
36. Радовановић, В. (1937). *Географске основе Јужне Србије*. Одштампано из Споменице двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937. Скопље.
37. Радовановић, М. (1967). Географска средина и становништво. *Становништво, бр. 1*. Институт друштвених наука, стр. 29–30.
38. Радовановић, М. (2004). *Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији*. Београд: Liber press.
39. Радовановић, М., Стојковић, А. (1978). *Научни рад Јована Цвијића по мерилима његових оцењивача*. Београд: Дијалектика, год. XIII/1
40. Ршумовић, Р. (1964). Предмет проучавања регионалне географије. *Зборник радова Географски институт САНУ, књ. 19*, Београд, стр. 13.
41. Саушкин, Ј. Г. (1973): *Экономическая география: история, теория, методы, практика*. М.
42. Shafer, F.K. (1953). *Exceptionalism in geography: a methodology examination*, A.A.A.G., 43, ss. 226–249.

43. Шупер, В. А. (2001). *Географическая теория и социальная практика: размышления над статьей Г.А. Агранта* // Изв. РАН. Сер. Геогр. 2001. бр. 2.
44. Тошић, Д. (2005). Регионална парадигма у српској географији. Зборник радова: *Србија и савремени процеси у Европи и свету*. Географски факултет Универзитета у Београду, стр. 109.
45. Ulmann, E. L. (1980). *Geography as spatial interaction*. R. R. Boyce (red.) Washington.
46. Врањеш, М. (2002). Дружбена продукција простора: К епистемологији простора в географији ин хуманистики. *Географски вестник* 74–2, стр. 47–57.
47. Wilson, B. M. (1980). *Social space and Symbolic interaction*. J. Buttimer, D. Seamon (red.), *The human experience of space and London*, Crom Helm, p. 135–147.
48. Wilson, A. G. (1987). *Urban an Regional Models in Geography and Planning*, Wiley, p. 211.

ОДРЖИВИ РУРАЛНИ РАЗВОЈ И ЖИВОТНА СРЕДИНА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Рајко Гњато¹, Срђа Поповић², Горан Поповић³ и Горан Трбић⁴

^{1,4}Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

²Факултет за медитеранске пословне студије, Тиват, Република Црна Гора

³Економски факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

Сажетак: Одрживи развој је сложена појмовна категорија. Односи на природне, социјалне, економске и еколошке аспекте одрживости. Укључује и одрживост руралног развоја као подсистема економске и социјалне одрживости тијесно везаног за животну средину, посебно за њене еколошке аспекте. Циљеви одрживог развоја усмјерени су на потребе садашњих али не на рачун будућих генерација. Препреке одрживом развоју, мисли се и на његову руралну компоненту, најчешће су економске природе. У тијесној су вези и са политикама општег и регионалног развоја, законодавним и институционалним оквиром, стратегијама развоја, инфраструктурним системима и сл. Дobar примјер одрживог руралног развоја и одрживе животне средине су развијене земље ЕУ. Одговарајуће развојне политике и законодавни оквир ЕУ су кључне претпоставке одрживог развоја. Зато рурални развој Републике Српске, и БиХ у цјелини, треба темељити на позитивним искуствима и пракси поменуте асоцијације, а развојне шансе су у пољопривреди, шумарству, водопривреди, туризму, ловству и сл.

Кључне ријечи: Одрживи развој, рурални развој, животна средина, ЕУ, законодавство, Република Српска.

Original scientific papers

SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT AND ENVIRONMENT OF REPUBLIKA SRPSKA

Rajko Gnjato¹, Srđa Popović², Goran Popović³, Goran Trbić⁴

^{1,4}College of Sciences, University of Banja Luka, Republika Srpska

²Mediterranean Business Studies, Tivat, Republic Montenegro

³College of Economics, University of Banja Luka, Republika Srpska

Abstract: Sustainable development belongs to a complex terminology category. It refers to natural, social, economic and ecological aspects of sustainability. Furthermore, it includes sustainability of rural development as a subsystem of economic and social sustainability, which is tightly connected to environment and its ecological aspects whatsoever. The goals of sustainable development should meet the needs of the present generations without spoiling the prospects of the future ones. The obstacles to sustainable development, including rural development, are most often financial in their nature. In addition, these obstacles are closely bound to policies of general and regional development, legislative and institutional frameworks, strategies of development, infrastructure, etc.

The developed countries of EU set a good example of sustainable rural development and sustainable environment. The appropriate policies of development as well as the adequate EU legislations are a key to sustainable development. Therefore, rural growth of Republika Srpska and BiH should be based on positive experiences and good practices of the aforementioned association whereas the chances of development lie in agriculture, forestry, water management, tourism, hunting, etc.

Key words: sustainable development, rural development, environment, EU, legislation, Republika Srpska.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Посматрано са теоријског становишта проблематика одрживог развоја је новијег датума. Идеја о одрживом развоју лансирана је почетком седамдесетих година прошлог вијека, и то на Првој конференцији Уједињених нација о животnoj средини, одржаној у Штокхолму 1972. године, на којој је донесена Декларација о животnoj средини. Пуну афирмацију стекла је крајем осамдесетих година (1987), кад је званично објављена у извјештају свјетске комисије за окружење и развој, под називом „Наша заједничка будућност“. У том извјештају „одрживи развој“ је дефинисан као онај развој који је усмјерен тако да се задовоље потребе садашње генерације, и то на начин који не доводи у питање могућност будућих генерација да подмире своје потребе. Један од резултата Самита била је препорука за одрживо управљање земљишним, водним и шумским ресурсима у 21. вијеку (Гњато и Гњато, 2008).

У 1992. години, на Самиту о планети Земљи у Рио де Женеиру, познатом као Рио декларација, „одрживи развој“ је усвојен од стране УН као стратешки циљ. Први пут истакнута је повезаност развоја и заштите животне средине. Између осталог, донесена је и Декларација о животnoj средини и развоју, као и акциони план одрживог развоја за 21. вијек назван Агенда 21. Једно од поглавља Агенде 21, оно о „битним групацијама“, посвећено је улози локалних власти (Љешевић, 2000). Мисли се првенствено на улогу локалних власти у доношењу одговарајућих политика и стратегија развоја, те на активно укључење локалног становништва у доношење одговарајућих развојних планова.

Десет година након Самита у Рију (Рио + 10), дакле 2002. године, у Јоханесбургу је одржан Свјетски самит о одрживом развоју. Након овог Самита концепт одрживог развоја поставља се као приоритетни циљ економског, социјалног и укупног развоја за већину земаља свијета. У ствари, концепт одрживог

THEORETICAL FRAMEWORK OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

From the theoretical point of view, the issues of sustainable development are rather recent. the idea of sustainable development was launched in the early 1970s at the First UN Conference on Environment that took place in Stockholm in 1972. the Conference adopted the Declaration on Environment. It was fully affirmed in late 1980s (1987) as it was officially published within the report named “Our joint future” presented by the World Commission on Environment and Development. In this report, „sustainable development“ was defined as the development that aims at meeting the needs of the present generations in a way that does not affect the opportunities of some future generations to meet their own needs. One of the results of the Summit was the recommendation for sustainable management of land, water and forest resources in 21st century (Gnjato & Gnjato, 2008).

In 1992. години, at the Summit on planet Earth that took place in Rio de Janeiro, also known as the Rio declaration, UN adopted „sustainable development“ as a strategic goal. It was then for the first time that the direct connection was made between development and environment protection. Furthermore, Declaration on Environment and Development as an Action Plan for Sustainable Development for 21st Century was adopted, and it was called Agenda 21. One of the chapters of Agenda 21 on „relevant groups“ was dedicated to the role of local authorities (Ljesevic, 2000). By the role of local authorities they mean the role they have in adopting certain politics and strategies of development as well as the active participation of local population in adopting appropriate strategic plans.

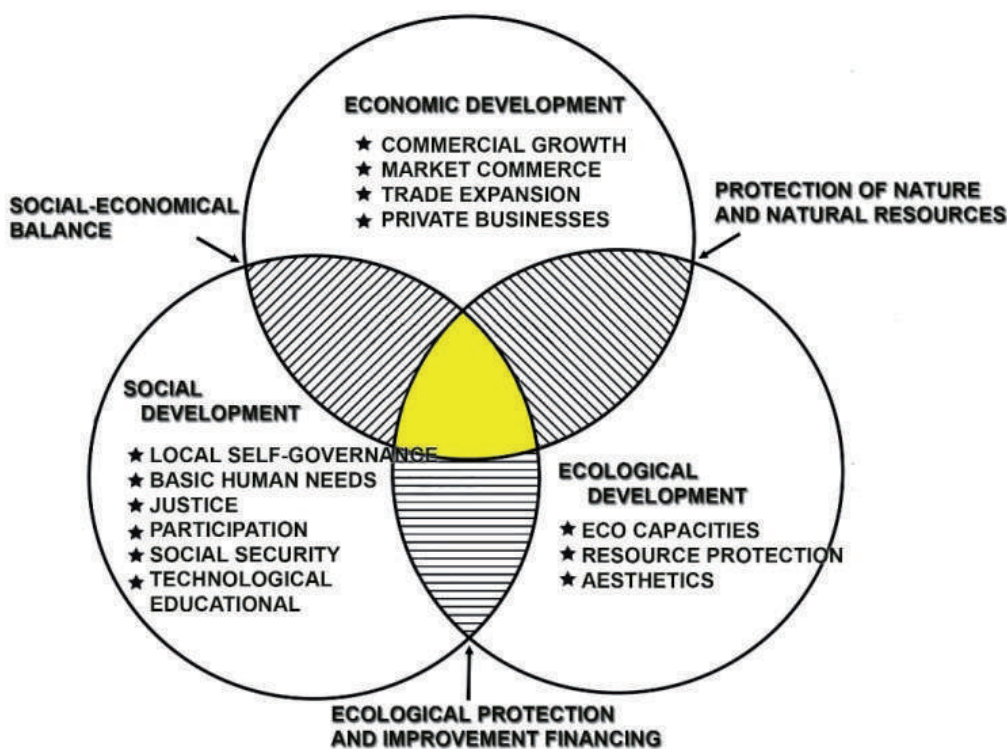
Ten years after the Rio Summit (Rio + 10), a World Summit on Sustainable Development was held in Johannesburg in 2002. Upon this Summit, the concept of sustainable development was set as a priority task of many countries’ economic, social and overall growth.

развоја постао је водећи принцип у економској политици и политици животне средине у друштвеним организацијама почев од интернационалног и државног до локалног нивоа.

Појам одрживог развоја редефинисан је након деведесетих година прошлог вијека, тако да се сада под овим појмом подразумева побољшање квалитета живота кроз очување животних услова и очување капацитета екосистема. Пажњу привлачи и она дефиниција по којој одрживи развој подједнако почива на економским, еколошким и, у одређеној мјери, на социјалним принципима (Penfield, 1996). По њој, дакле, дакле, одрживи развој интегрише три основне сфере људског живота: економску, социјалну и еколошку, и подразумејева њихову одрживост.

Actually, the idea of sustainable development became the leading principle within the fields of economic politics and environmental politics in social organizations at international, state and local levels.

The notion of sustainable development was redefined after 1990s and now it refers to the improvement of life quality through preservation of life conditions and ecosystem capacities. The definition that sustainable development has identical foundations in economic, ecological, and to a certain extent social principles draws attention (Penfield, 1996). Hence, sustainable development integrates three basic spheres of human life: economic, social, and ecological, and also refers to their sustainability.

Сл. 1. Модел одрживог развоја
(Penfield, 1996)

Fig. 1. Model of sustainable development
(Penfield, 1996)

Уколико економски развој угрожава еколошку одрживост, имаће улогу разарајућег фактора у датом просторном систему. Узроковати поремећаје у социо-економским структурама и у животној средини, па ће она све мање бити интересантна за живот човјека.

If economic development threatens ecological sustainability, it will act as a destructive factor in a given spatial system. At the same time, it will cause imbalance within social-economic structures and environment so the environment will end up less interesting for human life.

Овдје наглашавамо значај рационалног приступа вредновању природних ресурса и важност активних мјера заштите животне средине, и из свега што је напријед речено јасно произилази и то да проблематика одрживог развоја у доброј мјери почива на концепцијама регионалног развоја као широког оквира укупног развоја датог географског система – регије (Гњато, 1990).

Концепт одрживог развоја, и у теорији и у пракси, прераста у засебну научну дисциплину, па се данас све више говори о науци о одрживом развоју (Sustainable Development Science). Она редифинише циљеве и правце одрживог развоја. Акцент се ставља на развој друштвеног и институционалног система који ће обезбиједити одрживост животне средине и економског напретка за будуће генерације (Cotner, 2009).

Данас приоритет у истраживањима животне средине чине индикатори стања у природној и антропојеној средини, а они су и кључна претпоставка активним мјерама заштите и унапређења животне средине. У ствари, индикаторе стања у животној средини треба ставити у активан однос са политикама и моделима општег, регионалног и локалног економског развоја.

Сем еколошке, пажњу привлаче индикатори економске и социјалне одрживости. Класичне економске теорије не дају рјешења за проблеме производње и расподеле као предуслова одрживог социјалног развоја. Оне привредни раст третирају као дугорочну стопу раста ДБП “per capita” или агрегатно (Вински, 1967). Међутим, претпоставка социјалне одрживости, сем ДБП-ом, дефинисана је и квалитативним промјенама привредне структуре. Временом је преовладало мишљење да је одрживост, мисли се на економску, социјалну и еколошку, услов функционисања «доброг друштва». У вези с тим, «добро друштво» је оно које остварује сталан економски раст, значајно повећава производњу и запосленост и не оставља оне штетене посљедице у животној средини које би могле угрозити живот генерација које долазе (Galbraith, 2001). И у

Hereby, we emphasise the relevance of a rational point of view over the evaluation of natural resources and the importance of active measures for environment protection. Aforementioned hypotheses hint that the problem of sustainable development largely rests on the concepts of regional development as a wide framework of a total growth within a given geographical system – region (Gnjato, 1990).

The concept of sustainable development, both theoretically and practically, grows into a specific scientific field of study so nowadays there are more and more talks about the Sustainable Development Science. It redefined the aims and courses of sustainable development. The emphasis is on the development of social and institutional systems that could provide the sustainability of environment and economic growth for the future generations (Cotner, 2009).

Nowadays, within the environment researches, the priority is given to condition indicators in natural and anthropogenic environment. They are the key prerequisites for active protection measures and environment improvement. In fact, environment condition indicators should be actively connected with policies and models of general, regional, and local economic growth.

Apart from ecology, indicators of both economic and social sustainability draw attention. Classic economic theories do not answer the issues of production and distribution as a precondition of sustainable social development. These theories treat economic growth as a long-term growth rate of GDP “per capita” or aggregate (Vinski, 1967). Nevertheless, the assumption of social sustainability, apart from GDP, is defined through qualitative changes in commercial structures. As the time passed, the opinion that sustainability (economic, social, and ecological) is a prerequisite for the well-function of a “good society” prevailed. In connection to this, “good society” is the one that achieves constant economic growth, largely increases production and employment rate, and does not leave harmful environmental consequences that might put in danger future generations (Galbraith, 2001).

радовима многих познатих свјетских економиста и филозофа (Milton Friedman, Friedrich August von Hayek, Robert Solow и други) доминирају квалитативни аспекти развоја.

Одрживи развој у тијесној је вези и са стратегијама развоја, што подразумева дугорочно и планско усмјеравање развојних процеса. Оне имају улогу општег и секторског развојног документа (Маскин-Мићић, 2001). У вези с тим, од посебног су интереса стратегије руралног развоја, а њихов циљ је успостава интегралног руралног развоја (ИРР) и рурална одрживост.

На крају, може се закључити да бројни филозофски и теоријски приступи одрживом развоју почивају на принципу интергенерацијске једнакости, те да пракса одрживог развоја захтијева усаглашеност привредног раста, социјалне правде и здраве животне средине. У ствари, усаглашен привредни раст подразумева одговорно коришћење природних ресурса, социјална правда задире у етичке проблеме, а здрава животна средина подразумева одрживи развој. Такође, теорија и пракса појединих земаља јасно су показале да концепт одрживог развоја, поред осталог, интегрише и рурални развој као кључну компоненту укупне одрживости. Због свега тога проблематика руралног развоја у многим земаљама свијета све више заокупља пажњу не само научника, него и дјелатника у непосредној пракси.

ОСНОВЕ КОНЦЕПТА РУРАЛНОГ РАЗВОЈА

Рурални развој је интегрални дио концепта одрживог развоја. Он је фактор одрживости животне средине, као и њених природних и друштвених подсистема. Рурални развој подразумева одрживост укупних развојних процеса изван урбаних система, док праксу руралног развоја и одрживости условљава међузависност урбаног и руралног развоја.

Рурални развој и рурална одрживост имају историјску димензију и носе обиљежје

Qualitative aspects of development also dominate the works of many leading world economists and philosophers (Milton Friedman, Friedrich August von Hayek, Robert Solow and others).

Sustainable development is tightly connected with development strategies, which means a long-term planned guidance of development processes. These strategies have the role of a general and sectoral development document (Maskin-Micic, 2001). Furthermore, strategies of rural development are especially pertinent as their goal is to set up an integrated rural development (IRD) and rural sustainability.

Finally, we may infer that numerous philosophical and theoretical approaches to sustainable development rest on the principle of inter-generation equality and that the practice of sustainable development demands harmonization of commercial growth, social justice, and healthy environment. Actually, a harmonized commercial growth refers to responsible usage of natural resources; social justice goes back to ethical issues; and healthy environment implies sustainable development. Furthermore, in both theory and practice, some countries clearly show that the concept of sustainable development, among other things, integrates rural development as a key component of overall sustainability. Therefore, the issues of rural development are ever more becoming subject to scientific practices in many countries.

BASIS OF THE RURAL DEVELOPMENT CONCEPT

Rural development is and integral part of the sustainable development concept. It is a feature of environment sustainability, along with its natural and social sub-systems. Rural development entails sustainability of all development processes out of the urban systems, whereas the practice of rural development and sustainability is preconditioned by the interdependence of urban and rural development.

Rural development and its sustainability

различитих друштвених и економских система. У нешто више од два протекла вијека, у свијету су се одвијали снажни процеси индустријализације и урбанизације, углавном на штету руралних простора. Процес дерурализације праћен је депопулацијом, емиграцијом, старењем руралног становништва, деаграризацијом и сл. Деструктивни процеси у сфери руралног развоја иманентни су, у мањој или већој мјери, свим друштвеним системима и указују на неусаглашеност општег, регионалног и локалног развоја, те на неусаглашеност општег и гранског развоја. Упркос таквим претпоставкама, рурални развој је опстао и остао кључни фактор одрживог развоја. Зато се данас руралном развоју, кључном сегменту животне средине, придаје све већи научни, политички и практични значај.

У циљу превазилажења проблема опште развијености, регионалне дивергенције, застоја у развоју руралних подручја, ревитализације руралних простора и сл., пракса развијених земаља свијета, посебно пракса ЕУ, показала је неопходност успоставе концепта интегралног руралног развоја (ИРР). Овај концепт подразумева „све облике људске дјелатности утемељене на локалним ресурсима с циљем економског јачања руралних gospodarстава, интегралну заштиту свих елемената простора, интеграцију развојних и заштитних циљева у функцији дугорочно одрживог развоја“ (Чаврак, 2003, стр.61). У ствари, да би се схватила суштина концепта ИРР потребно је акцептирати положај пољопривреде у различитим историјским условима развоја, узимајући у обзир и различите развојне политике и развојне доктрине. Показало се, на примјер, да је концепт ИРР, нарочито у периодима нестабилности и криза, имао посебан друштвеног значај. Претеча овом концепту је државни интервенционизам током кризе тридесетих година 20. вијека, као реакција на дотад владајући концепт економског либерализма оличеног у доктрини *laissez-faire*. Ова доктрина у бити је антиинтервенционистичка и захтијева немијешање државе у економске активности. Касније, усљед демографске

have a historic dimension and bear a mark of different social and economic systems. Over the past two centuries and more, strong processes of industrialization and urbanization took place, mostly damaging rural areas. The process of de-ruralization is accompanied by depopulation, emigration, aging of rural population, deagrarianization, etc. Destructive processes within the field of rural development are imminent, more or less, within all social systems and they imply ill-harmonization of a general, regional, and local development as well as the general and industrial growth. Despite these assumptions, rural development still stands as a key to sustainable development. Therefore, nowadays rural development, as a key factor to environmental issues, is given ever larger scientific, political, and practical relevance.

In order to overcome problems of general development, regional divergence, failure of rural areas development, refreshing rural areas, etc., developed countries and EU practices have shown that it is necessary to set a concept of integral rural development (IRD). This concept implies to „all human activities based on local resources with an aiming at economic strengthening of rural households, integral protection of all area elements, integration of development and protection goals that would provide a long-term sustainable development“ (Cavrak, 2003, p.61). Actually, in order to comprehend the essence of IRD concept, it is crucial to accept the position of agriculture within various historical conditions of development, taking into account a whole range of development policies and doctrines. It turned out that IRD is largely socially significant, especially in times of instability and crisis. Forerunner to this concept was national interventionism during the crisis in 1930s, which was a reaction to the previous concept of economic liberalism embodied in the *laissez-faire* doctrine. This doctrine was basically anti-interventionistic and demanded from a state not to intervene with economic activities. Later on, the demographic explosion in mid

експлозије, средином педесетих година 20. вијека, свијет се суочио са новим изазовима због све већих разлика између развијених (богатих) и неразвијених (сиромашних). Иницијални пројекат у превазилажењу проблема неразвијених, посебно проблема у вези с храном, примијењен је у Индији, кроз «Програм комуналног развоја» (*Community Development Programme*). Реализацију Програма обезбиједили су Свјетска банка и специјализоване институције УН. Овај програм је проширен на шездесетак сиромашних земаља Африке, Азије и Латинске Америке. Међутим, ова племенита идеја, преточена у развојни пројекат, пропала је из више разлога: због неразвијености локалних заједница, недовољног времена за потврду програма, корумпиране и нестручне администрације, оскудног образовања сељака, итд. (Little, 1982).

Током 60-тих година прошлог вијека јављају се нови облици интервенционизма. Разне међународне агенције са владама развијених држава предлажу концепт улагања у сиромашне земље базиран на расту пољопривредне производње. У ствари, ради се о програму “зелене револуције” (Zakić, 2001). Овај програм трасирао је пут концепту интегралног руралног развоја у развијеним земљама и радикално проширио улогу пољопривреде у развоју руралне економије и укупном руралном развоју.

Нови концепт интегралног руралног развоја пласиран је 1971. године у Риму на интернационалном скупу «Пољопривредне институције за интегрални рурални развој», одржаном под покровитељством Међународне банке за обнову и развој (IBRD). Пилот пројекат је изведен у Бангладешу. Осим повећања пољопривредне производње, пројекти ове врсте, остварени у више земаља, укључили су изградњу саобраћајне инфраструктуре, те опште и посебно образовање пољопривредника у циљу прихватања маркетиншког приступа. Пројекат је обухватио: унапређење руралне индустрије, услужних дјелатности на задружним основама, побољшање услуга здравства, планирање породице и сл. Након

1950s challenged the world for the increase of differences between the rich and the poor. The initial project to overcome issues of under-developed countries, especially food problems, emerged in India and was named *Community Development Programme*. The realization of the Program was helped by World bank and specialized UN institutions. The Program was expanded to some 60 poor countries of Africa, Asia, and Latin America. Nevertheless, this noble idea that grew into a development project failed for several reasons: under-development of local communities, insufficient timeline for program confirmation, corrupted and uneducated administration staff, poorly educated peasants, etc. (Little, 1982).

During 1960s new types of interventionalism emerged. A range of international agencies and developed countries' governments suggested a poor countries investment concept based on the growth of agricultural production. In fact, it was a program of “green revolution” (Zakić, 2001). It paved the way for the concept of integral rural development in developed countries and radically expanded the role of agriculture when it comes to rural economy development and overall rural development.

The new concept of integral rural development was launched at the international assembly “Agricultural institutions for Integral Rural Development” in Rome in 1971 under the patronage of International Bank for Reconstruction and Development (IBRD). The pilot project was performed in Bangladesh. Such types of projects performed in many countries included the increase of agricultural production, construction of roads, general and specialized education of agrarians, all in order to accept the marketing approach. The project included the following: improvement of rural industry, service providing, health services, family planning, etc. After a decade, this concept was questioned because the basic demands had not been fulfilled, i.e. increase of food production and larger employment rate.

једне деценије и овај концепт је доведен у питање јер нијесу остварени основни захтјеви: повћање производње хране и већа запосленост.

Модел у цјелини није дао резултате у неразвијеним земљама, али је послужио као основ креирању новог концепта интегралног руралног развоја у развијеним земљама, посебно у чланицама ЕУ, о чему говоримо у наредним одјелцима рада.

МОДЕЛ ИНТЕГРАЛНОГ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА ЕУ

Европски модел интегралног руралног развоја и руралне одрживости дефинише одговоран приступ вредновању развојних потенцијала руралних простора. Његов крајњи циљ је очување животне средине, те успоставља одрживог развоја и одрживих функција у циљу задовољења потреба данашњих и будућих генерација. Иницијално, модел интегралног руралног развоја се веже за реструктурирање пољопривреде на породичној фарми мјерама националних аграрних политика, посебно Заједничком пољопривредном политиком - ЗПП (*Common Agricultural Policy*).

Најзначајније мјере руралне политике ЕУ у циљу остварења дефинисаних циљева интегралног руралног развоја су: кредитирање и субвенционирање развојних програма пољопривредних фарми и компензације за рано пензионисање фармера. Међутим, постоје и друге (правне, економске и еколошке) мјере интегралног руралног развоја и политике очувања животне средине у оквиру ЕУ. Још 1968. године, у вријеме озбиљних проблема у пољопривреди ЕЕЗ, Сико Маншолт (*Sicco Mansholt*), први човјек „Институције за пољопривредно тржиште“ (*Agricultural Common Market*), владама чланица ЕЕЗ предлаже реформе у пољопривреди. Предлаже мјере према којима би значајан број постојећих фарми нестао. „Услед повећања просечне величине фарме и повећања продуктивности дошло би до смањења броја запослених у пољопривре-

The model did not provide results in underdeveloped countries but it served as a foundation for a new concept of integral rural development in developed countries, especially EU members. This will be elaborated further on.

MODEL OF EU INTEGRAL RURAL DEVELOPMENT

The European model of integral rural development and rural sustainability defines a responsible approach to assessment of development potentials of rural space. The aim is to preserve environment and set the sustainable development and functions that would help meet the needs of the present and future generations. Initially, the model of integral rural development is connected with the reconstruction of family farms agriculture through the measures of national agrarian policies, especially through Common Agricultural Policy (CAP).

The most relevant measures of EU rural policy that aim at achieving defined goals of integral rural development are as follows: credits and subsidies for development programs for farms and compensations for early retired farmers. Nevertheless, there are other (legal, economic, and ecological) measures of integral rural development and policies for environment protection within EU. It was in 1968 in times of serious EEC agricultural issues that Sicco Mansholt, leader of Agricultural Common Market, suggested agricultural reforms to the governments of EEC members. He proposed measures that would make a large number of the existing farms disappear. „Due to increase of an average farms size and increase of productivity, there would be a decrease in number of agriculture employees, vocational retrainings, and retirements. Ac-

ди, преквалификацијом и пензионисањем. Према плану, број пољопривредника морао би да се смањи. Старији би добили нешто попут пензије, део млађих преквалификовао би се, а деца фармера добила би подршку за школовање за друга занимања. План је требало да се спроводи 1968-1980, али никада није спроведен јер се сматрало да је сувише оштар, радикалан. Маншолтов план је добро циљао на праве проблеме, али је на жалост одбачен. Неке идеје из овог плана касније ће се делимично реализовати“ (Прокопијевић, 2009, стр. 211). У оквиру плана, предлаже и смањење обрадивих површина за око пет милиона хектара и њихово пошумљавање, опрезнију политику цена, повећање величине фарми и њихову специјализацију у производњи. Предложене мјере би омогућиле реструктурирање производње и већу конкурентност пољопривредних производа на отвореном тржишту (Hugues, 1987).

У смислу руралности, садржај овог плана може се свести на:

- нопходност брзе адаптације аграрног развоја новим могућностима у пољопривреди (субвенционирање пољопривреде);
- неопходност утврђивања регионалних разлика ради формулисања мјера подршке слабије развијеним (претежно руралним) подручјима, не само у пољопривреди већ и другим активностима које чине руралну економију (Rosemary, 1997).

Примјеном подстицајних мјера у земљама чланицама ЕЕЗ, односно ЕУ, почев од друге половине седамдесетих година, успорава се рурални егзодус. Подстицајне мјере слабе миграције из руралних у урбана подручја, а унапређена пољопривреда и нова рурална економија доприносе интегралном руралном развоју.

Концепт интегралног руралног развоја, вођен реформама аграрне политике током 80-тих, пуну афирмацију је стекао у Швајцарској, Јапану, САД, и нарочито у земљама ЕЕЗ, прије свега у Француској, а његова примјена у Евро-

ording to the plan, the number of agrarians should have been reduced. The elderly would have got some sort of pension, and the younger ones would have been retrained, whereas the children of the farmers would have been stimulated to pursue careers in other professions. The plan was supposed to be conducted between 1968 and 1980, but it never was because it was thought to be excessively severe and radical. Mansholt's plan was directed against real problems but unfortunately was abandoned. Still, some of its ideas were later on partially performed“ (Prokopijevic, 2009, p. 211). The plan also suggested that the cultivated soil be reduced per 5 million hectares and then afforested; prices policies had to be run carefully; farm size had to be increased and the farms should have specialised in production. The proposed measures would have helped reconstruct production and would have enabled larger open market competition for agricultural products. (Hugues, 1987).

With reference to rurality, the content of the plan can be summarised as follows:

- it is necessary that the agrarian development should adapt to new options within the field of agriculture (subsidies);
- it is necessary to estimate regional varieties in order to formulate support measures for the poorly developed areas (mostly rural ones) by both agricultural measures and other ones that constitute rural economy (Rosemary, 1997).

The application of incentives in EEC, i.e. EU, member countries starting in late 1970s slowed down the rural exodus. The incentives weakened migrations from rural towards urban areas, and the improved agriculture and new rural economy made contribute to the integral rural development.

The concept of integral rural development, which was guided by the agrarian policy reforms in 1980s, was fully affirmed in Switzerland, Japan, USA, and EEC countries, especially in France. The final affirmation of

пи веже се за 1988. годину, у којој је Европска комисија усвајила документ «Будућност руралног друштва» (European Commission COM, 88). Исте године извршена је реформа структурних фондова. Остварене су нове могућности унапређења пољопривреде и низа грана аграрне економије у руралним просторима. Подршка развојним програмима руралног развоја, од стране структурних фондова ЕУ, условљена је активним односом према животној средини, све у циљу њене одрживости.

У новој заједничкој пољопривредној политици ЕУ посебан значај имају и Мекшерријеве реформе (*MacSharry Reforms*) «Заједничке аграрне политике» из 1992. године, потврђене споразумом из Мастрихта (Barnes & Barnes, 1999). Суштина Мекшерријевих реформи су директна плаћања фармерима, која постају све важнији вид субвенционисања пољопривреде. „Реформа је била више него потребна јер је ЕУ пре 1993. скоро читав буџет за ЗПП трошила на три ствари - тржишне интервенције, извозне субвенције и складиштење откупљених вишкова. Смисао готово свих промена у начину функционисања ЗПП-а од средине осамдесетих је у томе да се ослаби веза између субвенција и производње..., а да се при том производња не смањи драстично. То је требало да предупреди настанак великих вишкова пољопривредних производа... Пољопривредне субвенције ЕУ данас су знатно више него америчке, а неколико пута више (по становнику) од субвенција неразвијених земаља или либералних пољопривреда Аустралије и Новог Зеланда. Великим издацима за пољопривреду индиректно се гуши и продуктивност пољопривреде и друге политике Уније... Пољопривредна популација земаља ЕУ драстично је смањена, као и удео пољопривреде у привреди уопште. Те појаве нису лоше по себи јер рефлектују већу продуктивност данашње производње и њен мањи капитални потенцијал развоја у односу на друге секторе привреде. Ипак, раст доходка фармера и запослених у пољопривреди врло је нереалан када се имају у виду тржишни услови. Он може да се повећа на реалним основама само

the concept in Europe was in 1988 as European Commission adopted a document named “Future of rural community” (European Commission COM, 88). The reform of structural funds was performed the same year. New options for advancement of agriculture and branches of agrarian economy in rural areas were achieved. The EU structural funds support to rural development programmes was conditioned by the active approach to environment aiming at its sustainability.

MacSharry’s reforms “Joint agrarian policy” from 1992, confirmed by Maastricht Treaty, have a special place when it comes to new EU joint agricultural policy (Barnes & Barnes, 1999). The essence of MacSharry’s reforms was direct payment to the farmers, which became a relevant way to give agriculture incentives. „The reforms were more than necessary because EU CAP budget prior to 1993 was spent for only three spheres – market interventions, export incentives, and storage of redeemed surpluses. The idea of all CAP changes since mid 1980s was to weaken connection between subsidies and production, but to avoid drastic decrease of production. It was supposed to forestall large agricultural production surpluses. EU agricultural subsidies are nowadays much larger than American, and several times larger (per capita) than subsidies of underdeveloped countries or liberal agriculture of Australia and New Zealand. Great agriculture expenses indirectly throttle agriculture productivity and other EU policies.... EU agricultural population has drastically been decreased as well as agriculture participation in commerce in general. All of this is not so bad after all because it reflects larger productivity today and smaller capital potentials in comparison to other commercial branches. Still, farmers’ income increase and larger number of agriculture employees are insubstantial considering the market terms. The income can only be really augmented by huge increase of educated agriculture staff and through other ways of investments“ (Prokopijevic, 2009, p. 212-228).

битним повећањем образовног нивоа запослених у пољопривреди или повећањем улагања на други начин“ (Прокопијевић, 2009, стр. 212-228).

Данас ЕУ и њене специјализоване институције задужене за рурални развој у први план стављају мултифункционалност и кохезију, те одговоран приступ заштити животне средине као предуслов одрживом развоју. Међутим, колико год био доминантан овај приступ није једнообразан и не може у потпуности бити примјењив за све земље чланице Уније. Разлике у нивоима опште и руралне развијености између чланица Уније, те видне разлике у претпоставкама укупног, посебно руралног развоја (структура пољоприврених површина, биклиматски услови, величина посједа, број пољопривредних газдинстава, бројност руралног становништва, старосна и образовна структура, традиција и сл.), захтијевају појединачан приступ политикама и моделима руралног развоја. Овакав приступ односи се и на земље претеденте на чланство у Унији, оптерећене глобалним развојним проблемима, те специфичним проблемима на националном, регионалном и локалном нивоу, што се у потпуности односи и на Републику Српску.

НОРМАТИВНИ АСПЕКТИ АГРОЕКОЛОШКИХ МЈЕРА ЕУ

Финансијски подстицаји су основ агроеколошких мјера и кључни фактор одрживог развоја и очувања животне средине. Иако још увијек недовољна да унапријерди пољопривреду, али и остале гране руралне економије земаља чланица Уније, намјенски расположива финансијска средства структурних фондова, кроз одговарајуће развојне програме и остале активности, обезбјеђују одговоран приступ животној средини. Законодавни и институционални оквир агроеколошких мјера, посебно финансијских, те износи и трендови улагања јасно показују да је здрава животна средина приоритет одрживог развоја ЕУ, а тренд улагања у програме ру-

Nowadays, EU and its specialised institutions in charge of rural development put stress on multifunctionality and cohesion, as well as on a responsible approach to environment, which is a prerequisite for sustainable development. Nevertheless, though it might be dominant, this approach is not uniformed and cannot be entirely applied in all EU member countries. Differences in level of general and rural development among EU members call for specific approach to policies and models of rural development. This also refers to obvious disparities in rural development (cultivated area structure, biclimate conditions, farms size, number of farm households, number of rural population, age and education structure, tradition, etc.). This approach also applies to potential EU members that are burdened with global development issues and specific problems at national, regional, and local levels, all of which entirely refers to Republika Srpska as well.

NORMATIVE ASPECTS OF EU AGRO- ECOLOGICAL MEASURES

Financial incentives are the basis of agroecological measures and a key to sustainable development and environment preservation. Though the available finances of structural funds are still insufficient to improve agriculture and other branches of EU rural economy, the appropriate development programmes still provide an adequate approach to environment. Legal and constitutional framework of agroecological measures, especially financial ones, along with the investment trends, clearly show that healthy environment is a priority of EU sustainable development, and the rural programmes investments are constant. Over the next period, EU members have to provide

ралног развоја је континуиран. У наредном периоду земље чланице ЕУ морају издвајати још више средстава из ДБП, па чак и по цијену нарушавања економске стабилности и спољне конкурентности, како би се сачувала здрава животна средина која је приоритетни циљ одрживог развоја. Досадашње мјере, посебно агроколошке, обезбиједиле су завидан ниво очуваности животне средине у земљама чланицама ЕУ. Зато амерички теоретичар Џереми Рифкин констатује да је Европа у неким важним областима, као што је нпр. квалитет живота, већ превазишла САД (Џереми, 2007).

Кад се у оквиру ЕУ говори о одрживом руралном развоју као претпоставци одрживе животне средине, у ствари говори се о агроколошким мјерама на нивоу Уније, док је имплементација мјера појединачно питање њених чланица. Мјере се проводе у циљу одрживости руралне економије, али исто тако и у циљу заштите земљишта, вода, ваздуха и шума, те очувања биодиверситета. Очито, агроколошке мјере су у исто вријеме фактор одрживог руралног развоја и фактор одрживости животне средине.

С обзиром на структуралност и квалитативне разлике природне средине, те на видне разлике у концепту руралног развоја, структуру руралне економије, проблеме у развоју појединих земаља чланица ЕУ и сл., на нивоу појединачних држава (на националном нивоу) дефинишу се одговарајуће стратегије руралног развоја, с циљем руралне одрживости. Ипак, императив је очување високог квалитета природе (HNV – *High Nature Value*).

Мјере очувања пољопривредног окружења (АЕМс – *Agri-environmental measures*) у неким европским земљама уводе се почетком 80-их година прошлог вијека, средином 80-их оне добијају на значају у чланицама Уније, а већ од 1992. године уводе се тзв. пратеће мјере на цијелој територији Заједнице, сагласно Пропису Вијећа (ЕЕС). Политика руралног развоја ЕУ, те примјене одговарајућих стратегија и агроколошких мјера, резултирали су успоставом концепта (модела) интегралног

more finances from GDP, even if it means harming economic stability and foreign competition all in order to preserve environment as a prerequisite for sustainable development. Previous measures, especially agro-ecological ones, largely improved the environment protection in EU member countries. Therefore, American theoretician Jeremi Rifkin states that Europe has already advanced far from America when it comes to some important field such as life quality (Jeremi, 2007).

As we speak of sustainable development as a prerequisite for sustainable environment, we actually refer to agro-ecological measures at EU level. On the other hand, the implementation is an internal matter of single members. Measures are conducted with an aim to keep rural economy sustainable, but also to protect soil, water, air, and forests and preserve the biodiversity. Obviously, agro-ecological measures are also a factor of sustainable rural development and factor of environment sustainability.

Taking into account structural and qualitative differences of natural habitats, the differences in concepts of rural development, the structure of rural economy, development problems of some EU member countries, etc., new strategies of rural development are defined aiming at rural sustainability. Still, the imperative is to preserve high nature value (HNV).

Agri-environmental measures in some European countries were introduced in early 1980s, and in mid 1980s they were paid a lot of attention by EU members; starting with 1992, so-called accompanying measures were introduced at the whole of EEC territory, in compliance with the EEC regulations. EU rural development policy and application of adequate strategies and agro-ecological measures resulted in a new concept (model) of integral rural development, which was legally integrated in Agenda 2000 and CAP in 1999. Hereby, agro-ecological measures grew to be a key to environment preservation and sustainable rural development. Namely, agricultural

руралног развоја, који се 1999. године и законски интегрише у Агенду 2000 и реформе ЗПП. Овом политиком агроеколошке мјере постају снажан фактор очувања животне средине и фактор одрживог руралног развоја. Наиме, стимулише се заштита пољопривредног окружења, инвестирањем се култивишу пасивни земљишни ресурси, повећава се цијена земље итд. (Поповић, 2006). Агроеколошке мјере се односе и на финансијски потицај пољопривредне производње кроз посебне начине обраде земљишта и кроз производњу безбједно здраве хране. Овим се на одговоран начин приступа вредновању животне средине, а пољопривредници додатно стимулишу за овај вид произвођачке. Примјена агроеколошких мјера у појединим земљама Уније је различита, зависно од услова и могућности примјене, развојних циљева и сл. Тако нпр. у Холандији су, у 2002. години, уговори ове врсте обухватили 10.000 ком. високог дрвећа, трстику на водним површинама, шумско земљиште, језера за патке, око 450 других језера итд.

Пракса ЕУ је показала да пољопривреда чини основ руралног развоја, а да мијешање бирократије у тржишне процесе отвара простор и за различите злоупотребе. „Пошто се на пољопривреду троши највећи дио буџета ЕУ (2010. год око 40%, прим аутора) и пошто је ЗПП веома регулисана, не чуди то што је овај део заједничких политика Уније једно од главних поља злоупотреба јавних фондова. Друге важније области злоупотребе везане су за помоћ коју ЕУ даје другим земљама, за регионалне политике, структурне фондове и делатности ЕИБ-а. У извјештају ревизорског суда за 2004. о злоупотребама пољопривредних фондова Уније пише: „Укупна неправилна плаћања од 1971. до краја 2002. износила су 3,1 млрд. евра...“ (Прокопијевић, 2009, стр. 226).

Оцјене заједничке пољопривредне политике, кључног фактора руралног развоја ЕУ, иако различите, могу се свести на неколико констатација. Кључну констатацију чини податак да државна помоћ пољопривреди до-

environment was stimulated, new investments cultivated passive soil resources, land prices went up, etc (Popovic, 2006). Agro-ecological measures refer also to financial incentives to agricultural production through special ways of land cultivation and through production of safe food. Hence, it is a responsible approach to environment evaluation and agrarians are additionally motivated to pursue this manner of production. The application of agro-ecological measures varies from one EU member to another, depending on the conditions and options, development goals, etc. So, for instance, in the Netherlands in 2002, agreements of this type included 10, 000 pieces of all trees, reed in water surfaces, forest soil, duck lakes, around 450 other lakes, etc.

EU practices have shown that agriculture is the basis of rural development and that interference of bureaucracy within the market processes opens a new opportunity for various diversions. „Since most EU budget is spent on agriculture (in 2010 some 40%) and CAP is firmly confirmed, it is no surprise that this part of EU joint policies is mostly abused through public funds. Other relevant fields of abuse refer to help that EU provides for other countries, regional policies, structural funds, and European Investment Bank. The Revision Court report from 2004 on the abuse of EU agricultural funds reads: Total irregularities of payments since 1971 until 2002 were 3,1 billion Euro...“ (Prokopijevic, 2009, p. 226).

CAP evaluation (CAP is a key factor to EU rural development) though it may differ at some points, can be narrowed down to several assumptions. First one states that governmental aid for agriculture introduces capital independent of the market, which further on leaves serious consequences. Some of the negative sides to common agricultural policy are as follows: „structural aspects (farmers' indifference regarding changes of occupation), vast price disturbance, huge expenses, highly-priced agricultural products, unfairness (big farms gain much larger profit in comparison to the small ones), world trade distortion

носи новац мимо тржишта, што представља озбиљне проблеме. У негативне последице заједничке пољопривредне политике спадају и: „структурни аспекти (незаинтересованост фармера да мијењају понашање и занимање), огроман поремећај цена, превелики вишкови, високе цене пољопривредних производа, неправичност (велики фармери су знатно више профитирали од малих), дисторзије у светској трговини изазване ЗПП-ом.. Пољопривредна популација земаља ЕУ драстично је смањена, као и удео пољопривреде у привреди уопште... Једно од општих места код скоро свих аутора који се баве ЗПП-ом јесте њена неправичност. Није тешко видети зашто је то мишљење широко распрострањено. До средине деведесетих година преко 80% средстава ЗПП-а отишло је на рачуне само око 20% укупног броја фармера... Пољопривредна политика ЕУ, а и неких других земаља, узрок је великих трговинских поремећаја у свету... Повољно је то што се ЗПП, с времена на време реформише, тако да се бар делимично усклади с тржишним реалностима, а неповољно то што је тај степен усклађивања спор и још увек скроман“ (ibid, стр. 228).

Из претходно утврђеног очито је да одрживи рурални развој у оквиру ЕУ почива на «мијешању» државе у економију, што се доскора сматрало превазиђеним моделом, иманентним планској привреди бивших социјалистичких земаља Источног блока. Очито је да се субвенционирана рурална одрживост у оквиру ЕУ остварује на рачун одрживости осталих привредних и непривредних субјектата Уније, с различитим последицама на поједине чланице Уније. Одрживи рурални развој или рурална одрживост, као што смо видјели, подразумијева одрживост све мањег броја фарми, али квалитетнију производњу, већу конкурентност пољопривредних производа на отвореном тржишту, одговорно провођење агроколошких мјера и сл. Такође, рурална одрживост ЕУ (мисли се на одрживу руралну економију, односно одрживу пољопривреду), све јаче умањује руралну одрживост земаља изван Уније, нарочито европ-

caused by CAP....Agricultural population in EU drastically decreased as well as the agricultural participation within general commerce... Namely, most authors dealing with CAP point out unfairness as a most common factor. It is not hard to infer why this opinion is so frequent. By the mid 1990s, over 80% of CAP funds were paid to about 20% farmers. EU agricultural policy as it is the case with some other countries, has caused large trade disturbance worldwide...The good thing is that CAP occasionally suffers reforms in order to be harmonised with market reality, and the bad thing is that the rate of harmonisation is slow and poor“ (ibidem, p. 228).

As it has been aforementioned, it is obvious that sustainable rural development on EU level rests on state «interference» with economy, which has up until recently been considered as an out-of-date model typical of agricultural planning of former socialist republics of Eastern Europe. It is more than clear that subsidized rural sustainability of EU is performed damaging sustainability of other commercial and non-commercial subject of the Union, all of which has different consequences in individual EU countries. Sustainable rural development or rural sustainability, as we have seen, refers to sustainability of ever smaller number of farms but also to products of larger quality, bigger open-market competition, responsible application of agro-ecological measures, etc. Furthermore, bearing in mind the sustainable rural economy i.e. sustainable agriculture, the rural sustainability of EU is decreasing rural sustainability of non-EU countries. Hence, the sustainable development of Republika Srpska should be based on positive experiences of leading EU countries but adapted to our own conditions and possibilities for progress and development. It is crucial to pay attention to other EU countries and their experiences and practices, especially of those that are stricken by recession and instability. No doubt, the rural sustainable development is a part of a wider EU policy, and structural funds and incentives

ских. Зато одрживи рурални развој Републике Српске треба темељити на позитивним искуствима водећих земаља Уније, примјерено сопственим условима и могућностима развоја. Неизоставно треба сагледати и искуства осталих земаља Уније, поготово оних које постепено тону у рецесију и неизвјесност, а све их је више. Без сумње, одрживи рурални развој је дио шире политике и смисла постојања ЕУ, а структурни фондови и подстицаји руралном развоју само су добар изговор за остварење крупнијих циљева водећих земаља Уније, али и специфичних интереса земаља које су стекле пуноправан статус крајем двадесетог и на почетку двадесет и првог вијека.

СТАЊЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ И МОГУЋНОСТИ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА

Одрживи рурални развој, како смо претходно видјели, дефинисан је бројним друштвеним факторима развоја. Међутим, он је у директној је зависности и од стања очуваности природне средине. Дакле, у питању су екологија вода, ваздуха и земљишта, те стање биодиверзитета, као кључни индикатори очуваности, могућег вредновања и неопходних мјера заштите. Стање очуваности животне средине руралних простора (мисли се на очуваност природне средине као њеног сегмента, у тијесној је вези с структуром индустрије и технолошким развојем, укупном структуром руралне економије, те социјалним претпоставкама руралног развоја (структура образовања, култура живљења и сл). Међутим, пракса савременог свијета недвосмислено је показала да је стање животне средине примарно дефинисано правним и институционалним оквиром заштите.

Кључни закони у вези с животном средином РС, њеном заштитом и могућностима вредновања, су: Закон о заштити животне средине, Закон о водама, Закон о управљању отпадом, Закон о заштити ваздуха, Закон о заштити природе, Закон о Фонду за заштиту

of rural development are nothing but a good excuse for EU leading countries to achieve larger goals as well as specific interests of the countries gaining equal status in 1990s and 2000s.

ENVIRONMENT ISSUES IN REPUBLIKA SRPSKA AND OPTIONS OF RURAL DEVELOPMENT

Sustainable rural development, as we have already seen, is defined by numerous social aspects of development. Nevertheless, it is directly dependant on environment preservation. By this we mean ecology of waters, air, and soil, and biodiversity condition that are key indicators of preservation, evaluation, and necessary protection measures. When we speak of environment preservation condition in rural areas i.e. environment preservation as a part of life environment, we can say it is tightly connected with industry structure and technological growth, overall structure of rural economy, and social assumptions of rural development (education structure, life standard, etc.). Nevertheless, the modern world practices have definitely demonstrated that environment condition is primarily defined by legal and institutional framework of protection.

Key laws related to RS environment, its protection, and evaluation options are as follows: the Law on Environment Protection, the Law on Waters, the Law on Waste Management, the Law on Air Protection, the Law on Nature Protection, the Law on the Fund for

животне средине. Законском регулативом и прописима из области заштите животне средине утврђена је процедура провођења поступка процјене утицаја на животну средину при изради пројеката који могу имати утицај на њено стање. На овај начин, законска регулатива има улогу подстицајног фактора руралног развоја, па је одрживи рурални развој у ствари кључна претпоставка одрживе животне средине. Једним дијелом, правна проблематика заштите животне средине РС пренесена је на локалну самоуправу, с тежиштем на израду еколошких акционих планова, издавање еколошких дозвола и сл.

Показатељи стања неких елемената животне средине

Здрава животна средина је предуслов одрживог руралног развоја и руралне економије. Зато, развојне функције руралних простора не смију превазићи еколошке могућности простора. У ствари, квалитативна анализа природних елемената животне средине: вода, ваздуха, земљишта, те биодиверзитета, чини претпоставку сагледавања њеног стања, могућности вредновања, али и евентуалних мјера заштите. Мониторингом **површинских вода** у Републици Српској обухваћени су сви већи водотоци и хидроакмулације. Сви испитивани профили водотока, осим Спрече на ушћу и Босне низводно од ушћа Спрече, припадају I и II класи. Вриједност већине праћених параметара показује да је квалитет воде у оквиру прописаних вриједности (Ђокић, 2009).

Осим релативно већих површинских токова, од посебног еколошког и развојног значаја је квалитет вода планинских ријека. Смјештене су у различитим амбијенталним просторима средњег и западног дијела Републике Српске. Представљају дестинације изузетних туристичких вриједности и различитих облика туризма (излетничког, спортског риболова, екотуризма, едукативног, авантуристичког...). Специфични орографски, морфолошки, климатски, хидролошки и еколошки

Environment Protection. Legal regulations and directives within the field of environment protection set the procedure of conducting environment effect evaluation through projects that might affect environment condition. This way, legal regulations act as incentives of rural development, making sustainable rural development a key assumption for sustainable environment. On one side, legal problems regarding environment protection are passed on to the local self-governance, with an aim to help create and adopt ecological action plans, issue ecological licences, etc.

Indicators of condition of some environment elements

Healthy environment is a prerequisite for sustainable rural development and rural economy. Thus, development functions of rural areas cannot exceed ecological abilities of an area. Actually, qualitative analyses of natural elements of environment (water, air, soil, and biodiversity) assume taking into account the environment condition, evaluation, and possible protection measures. **Surface waters** monitoring in Republika Srpska takes into account all larger waterflows and hydro-accumulations. All examined waterflow profiles, except from the Spreca waterflow delta and the Bosna River down the Spreca delta, belong to classes I and II. The values of most parameters indicate that water quality is within the prescribed amounts (Djokic, 2009).

With the exception of large surface waterflows, mountain water quality is of an utmost relevance for both ecology and development. They are situated in various areas of middle and western parts of Republika Srpska. and they represent destinations of especial touristic worth (excursion tourism, sports fishing, ecotourism, educational tourism, etc.). Specific orographic, morphological, climate, hydrological, and ecological conditions resulted in richness of biodiversity and endemic and relic species (mountains of Zelengora, Lelija,

услови резултирали су богатим биодиверзитетом, ендемичним и реликтним врстама (Зеленгоре, Лелије, Маглића, Јахорине, Јавора, Лисине).

Подземне воде, било да се ради о залихама питке воде или о термоминералним водама, представљају значајан природни и развојни ресурс. У Републици Српској могу се издвојити три зоне подземних вода: сјеверна, средишња и јужна. Подаци о квалитету подземних вода су непотпуни, а према одређеним показатељима може се констатовати да је квалитет подземних вода на подручју Семберије и Посавине задовољавајући (Савић, 2009).

Земљиште као једна од компоненти животне средине и кључна претпоставка руралне економије и руралног развоја РС није подрвгнуто сталном мониторингу, те су и подаци о квалитету и коришћењу веома оскудни. У оквиру укупног земљишта Републике Српске, 1.209.590 ха припада категорији шумског земљишта и голетима, док пољопривредно заузима површину од 1.298.619 ха. У оквиру пољопривредног земљишта већи дио припада категорији ораница и башта, (око 671.599 ха), а мањи дио виноградама (693 ха). У неким дијеловима РС, као последица урбанизације и индустријализације, евидентно је смањење пољопривредног земљишта. Реална је претпоставка да се прекомјерно употребљавају минерална ђубрива и средства за заштиту биља, што угрожава квалитет земљишта и квалитет пољопривредних производа. Према неким процјенама, због изградње објеката различите намјене, експлоатације сировина, ерозије и сл., годишње се губи око 2.000 ха. Чињеница да се знатан дио РС налази под шумским комплексима иде у прилог тврдњи да се ради о еколошки здравој животној средини, битном предуслову руралног развоја. А у оквиру руралног развоја и руралне економије РС значајно мјесто припада стварним и потенцијалним могућностима производње безбједно здраве хране. Зато, мјере подстицаја руралној економији, посебно производњи безбједно здраве хране (без хемијских препарата), представљају најбољи

Maglic, Jahorina, Javor, Lisina).

Ground waters represent a significant natural and development resource whether it is the drinking water supplies or thermal-mineral waters. In Republika Srpska there are three ground water zones: the north zone, the mid-zone, and the south zone. Data on ground waters quality are incomplete, and according to certain indicators ground water quality in Semberia and Posavina regions is satisfying (Savic, 2009).

Soil, one of the components of environment and a key assumption to rural economy and development in RS, is not submitted to constant monitoring and the data on soil quality and usage are poor. Out of all RS soil, 1,209,590 hectares belongs to category of forest soil and barren land, whereas cultivated soil occupies 1,298,619 ha. Within cultivated soil, most part belongs to the categories of arable land and gardens (671,599 ha), and a small part belongs to the category of vineyards (693 ha). In some parts of RS, as a direct consequence of urbanization and industrialization, there is an evident decrease of cultivated soil. It is a realistic assumption that there is an overusage of mineral fertilizers and herbal pesticides, which puts in danger the quality of soil and agricultural products. According to some estimations, there is an annual loss of around 2,000 ha due to construction of various facilities, raw material exploitation and erosion. Most RS territory is covered with forests and belongs to forest soil. This information contributes the fact that it is an ecologically healthy environment that is a crucial prerequisite for rural development. Real and potential options of production of safe food take an important place within the RS rural development and economy. Therefore, rural economy incentives are a best way to protect agrarian soil, especially when it comes to safe food production (chemical free).

Air quality is an environment condition indicator and an important requirement for rural area development, especially tourism. Nowadays, rural areas of Republika

начин заштите аграрног земљишта.

Квалитет ваздуха је индикатор стања у животној средини и битан предуслов развоја руралних простора, а нарочито сеоског туризма. Данас су рурални простори Републике Српске без значајнијих загађивача. Овдје се мисли на стационарне изворе загађења, у оквиру којих највеће посљедице изазивају термоенергетски и индустријски системи. Многи индустријски капацитети Републике Српске, након 1992. године, престали су са радом, или су производњу свели на минимум. Међутим, утврђено је да рад оних постојећих оставља трагове на квалитет ваздуха, вода и земљишта (Универзитет у Бањој Луци, 2011). Међу највеће загађиваче ваздуха и осталих сегмената природне средине спадају: РиТЕ Угљевик, РиТЕ Гацко, рафинерије нафте и уља у Броду и Модричи, градске топлане у Бањој Луци, Приједору, Бијељини и Добоју, фабрика глинице Бирач, дрвопрерађивачке индустрије у Шамцу, Которском код Добоја, Градишци, Бањој Луци, Котор Варошу, локалне котловнице на чврсто гориво и мазут и др. Подаци о квалитету ваздуха су истина непотпуни, али они расположиви упућују на повремено повећање концентрације загађујућих материја, нарочито зими у вријеме стабилне атмосфере (Универзитет у Бањој Луци, 2011).

Стање биодиверзитета (разноврсност, очуваност, ендемичност и реликтност) је кључни индикатор животне средине. Разноликост биљног и животињског свијета, природних пејзажа, геолошког, хидролошког и другог наслеђа и сл. Републику Српску сврстава у врх европских вриједности. У том смислу, два национална парка (Сутјеска и Козара), два пејзажна парка, два природна резервата, три прашуме итд. имају посебан значај (Љубојевић, 2007).

Имајући у виду искуства развијених европских земаља, „с обзиром на богатство природе и специфичност природних вриједности Републике Српске сматра се да би одговарајућим системом заштите, и одговарајућом категоризацијом, требало обухватити између 15 и 20% укупне површине... Међутим, до

Srpska suffer no large pollution. By this we mean there are no stationary pollution sources, among which the largest contamination comes from thermal-energetic and industrial systems. Most industrial potentials of Republika Srpska stopped production after 1992 and now are narrowed down to the minimum. Still, the work of the existing ones affects the quality of air, water and soil (University of Banjaluka, 2011). Some of the biggest air and environment pollutants are: the Ugljevik mine and thermal power plant, the Gacko mine and thermal power plant, Brod and Modrica crude and oil refineries, city heating plants in Banjaluka, Prijedor, Bijeljina, and Doboj, Birac alumina factory, wood industries in Samac, Kotor Varos, local solid fuel boilers, etc. The data on air quality are incomplete but the current information indicate that there is an occasional increase in pollutant concentration, especially in winter-time in periods of stable atmosphere (University of Banjaluka, 2011).

Biodiversity condition (variety, preservation, endemic species, and relics) is a key indicator of environment condition. Variety in flora and fauna, natural landscapes, geological and hydrological heritage, etc. all make Republika Srpska one of the world toppest countries. Hence, there is an utmost relevance of two national parks (“Sutjeska” and “Kozara”), two landscape parks, two natural reservations, three rainforests, etc. (Ljubojevic, 2007).

Bearing in mind the experiences of the developed European countries and taking into account the richness of nature and specific natural values of Republika Srpska, it is believed that the adequate protection system and categorization should comprise between 15 and 20% of total land... Nevertheless, up until 2011, in comparison to 1996, there had been no significant changes in number or surface of RS protected areas. This is supported by the fact that up to 2011 there had been not a single new national park, natural reservation, or regional park...“ (Gnjato, Zivak, and

2011. године, у односу на стање из 1996. године, није дошло до значајнијих промјена у бројности а ни укупној површини заштићених подручја у РС, што потврђује чињеница да до 2011. године није дефинисан ни један нови национални парк, резерват природе, регионални парк..“ (Гњато, Живак и Медар-Тања, 2010, стр. 30).

Генерално гледано, расположиви показатељи ипак упућују на очуваност и богатство биодиверзитета РС, што имплицира различите могућности валоризације, посебно у домени руралног туризма.

РУРАЛНА ЕКОНОМИЈА И ОДРЖИВИ РУРАЛНИ РАЗВОЈ РС

Већина националних политика руралног развоја, што се односи и на Републику Српску, још увијек не оспорава доминацију пољопривреде као водеће дјелатности у руралном концепту, у чијим се *inputima* и *outputima* траже резерве и потенцијали на којима су могуће и на којима се развијају нове привредне дјелатности. Зато модел руралног развоја РС треба да почива на валоризацији пољопривреде као нуклеуса развоја, али и на коришћењу осталих дјелатности у оквирима политике одрживог развоја (Гњато, 2008). Нови приступ вредновању руралних простора РС подразумијева интегралан развој односно полифункционалност. Таквим приступом у руралној економији отвориле би се могућности за развој зличитих привредних и непривредних дјелатности, које би потакле не само нове могућности запошљавања, него и сам развој пољопривреде. Дакле, на пољопривреду се више не може гледати искључиво као покретачку снагу развоја руралних простора, већ напротив, требатежити томе да она буде резултат развоја осталих дјелатности у руралним просторима.

Рурална економија се веже за рурални простор, па је дефиниција руралности једно од битних питања теорије и праксе руралног развоја. Данас, у европским земљама а и уопште, не постоји јединствена дефиниција рурално-

Medar-Tanjga, 2010, p. 30).

Generally speaking, the existing indicators imply the preservation and richness of RS biodiversity, which further indicates new options for evaluation, especially within the field of rural tourism.

RURAL ECONOMY AND SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT OF RS

Most national rural development policies, including RS, still admits the domination of agriculture as a leading rural activity, the inputs and outputs of which seek reserves and potentials that might help develop new commercial activities. Therefore, the RS rural development model should rely on agriculture valorization as a core of development but also on other activities within the field of sustainable development policy (Gnjato, 2008). A new approach to RS rural area assessment implies integral development i.e. multifunctionality. Such one approach would help rural economy open fresh options for various commercial and non-commercial activities, new employments, and similar, which would further improve agriculture. Thus, agriculture can no longer be exclusively observed as an engine of rural area development but as a consequence of development of other activities in rural areas.

Rural economy is connected with rural areas so the definition of rurality is one of the crucial issues for the theory and practice of rural development. Nowadays, in European countries and in general, there is no unique definition of rurality. OECD methodology prevails and it is based on population density, according to which local communities are

сти. Преовлађује методологија ОЕСД, заснована на густини насељености, према којој се локалне заједнице означавају руралним уколико је густина насељености становништва мања од 150 ст/км². Примјеном модификованог критерија ОЕСД за оцјену руралности (густина насељености до 100 ст/км²), добио би се податак да је 95% територије РС рурално, те да на тој територији живи нешто више од 80% њене популације, са густом мрежом сеоских насеља (око 2.700), у којима живи нешто више од 50% укупне популације. Зато, рурални простори и рурално становништво чине претпоставку руралном развоју, а подстицајне мјере темељ одрживости функција у руралним просторима, укључујући ту и одрживост животне средине.

Његујући руралну одрживост, Република Српска је усвојила низ мјера подршке руралном развоју. Кључне се односе на: унапређење конкурентности пољопривредне производње, економско-социјалну ревитализацију села, ревитализацију сеоске инфраструктуре, израду програма руралног развоја, едукацију и доквалификацију радно способног становништва руралних простора, те на заштиту биљака и животиња. Такође, усвојен је и „модел финансирања пољопривреде који предвиђа издвајање 20% средстава буџета за финансирање мјера руралног развоја“ (Мирјанић, Вашко, Остојић, Роквић, Мрдаљ, Дринић и Вученовић, 2010, стр. 28).

Додатни фактори одрживог руралног развоја тичу се структуре аграрних површина, величине посједа, бројности домаћинства, старосне и образовне структуре, инфраструктурне развијености, специфичности руралних производа, конкурентности на тржишту и сл. Поменути фактори у руралном развоју РС претежно су ограничавајући. То на најбољи начин потврђују друштвени и социјални процеси који се одвијају на руралним просторима РС, а које карактерише пад укупног броја становништва, негативни природни прираштај, смањење броја сеоских домаћинства, неповољна старосна и образовна структура и сл.

Општи циљеви руралне политике РС тичу

considered to be rural if the population density is less than 150 people per square kilometer. The application of the modified OECD criterion for rurality assessment (population density up to 100 people per square kilometer) would provide the data that 95% of RS territory is rural, and that it covers a bit more than 80% of the country's population, with a dense network of villages (around 2,700) with about 50% of total population. Hence, rural areas and rural population are a precondition for rural development, and the incentives are a basis for sustainability of rural functions, including environment sustainability.

Aiming at rural sustainability, Republika Srpska adopted a whole range of support measures. The key measures refer to the following: improvement of competition with reference to agricultural production, economic-social revitalization of the countryside, revitalization of countryside infrastructure, devising a program of rural development, education and profession alteration for the working rural population, and the protection of flora and fauna. Also, an "agriculture financing model was adopted which assumes 20% of the total budget for financing measures of rural development" (Mirjanic, Vasko, Ostojic, Rokvic, Mrdalj, Drinic, and Vucenovic, 2010, p. 28).

Additional features of sustainable rural development refer to the structure of agrarian land, farm size, number of households, age and education structure, infrastructure, market competition, etc. When it comes to RS rural development, these features are rather limiting. It is best confirmed by typical social processes in rural areas characterized by decrease of population, negative birth rate, decrease in number of rural households, inappropriate age and education structure, etc.

General goals of RS rural policy refer to improvement of life in rural areas and environment preservation, whereas specific goals refer to dealing with key issues of development in rural i.e. regional systems that had been previously affected by the aforementioned destructive processes. Both general and

се унапређења живота у руралним подручјима и очувања животне средине, а специфични су у вези с рјешавањем кључних проблема развоја у руралним, односно регионалним системима, обиљежених претходно поменутих деструктивним процесима. И општи и посебни циљеви руралне политике РС у тијесној су вези с њеним економским могућностима, што укључује и могућност мјера подстицаја, с једне, те с стратешким одређењима у вези са интеграцијом БиХ и РС у ЕУ, с друге стране. То одређење, и статус кандидата, подразумијевало би, уз бројне обавезе, и могућност коришћења ЕУ програма претприступне помоћи (ИПА), између којих би посебан значај имало намјенско кориштења средстава и успостављен децентрализован систем управљања фондовима. Међутим, искуства неких земаља ЕУ (Грчке, Италије, Шпаније, Португала, Мађарске...) су веома забрињавајућа. Након видног прогеса оствреног у свим сферама друштвеног и економског живота појединих чланица Уније, услиједио је период рецесије и огромних проблема у свим сферама развоја, па и сфери развоја руралне економије, кључног фактора руралног развоја. Зато се све чешће поставља питање да ли су претприступни, структурни и кохезиони фондови довољни за спречавање негативних утицаја либерализације Заједничког тржишта, односно како би се улазак БиХ и РС у ЕУ одразио на стање привреде и укупни развој?! Јединствен одговор на ово питање не постоји, тим прије јер приступ Унији индиректно подразумијева геостратешка и геополитичка одређења на националном, односно државном нивоу, о чему не постоји консензус. С друге стране, све већа оптерећеност Уније економским проблемима доводи у питање њену одрживост и намеће питање сврсисходности приступа овој асоцијацији. Међутим, имајући у виду реалну економску и политичку моћ ЕУ, улогу и могућности њене ЗПП, те друге предности које, још увијек, доноси чланство у Унији, улазак БиХ и РС у ову асоцијацију имао би, макар у иницијалном периоду, вишеструк значај, посебно у сфери руралног развоја.

specific goals of RS rural policy are tightly connected with its economic abilities, which further implies incentives on one side and strategic EU integration goals on the other. Candidate status would mean ability to capitalize on the EU programs such as IPA, accompanied by numerous obligations among which most relevant is a decentralized fund management system. Nevertheless, some EU countries' experiences brought about only worries (Greece, Italy, Spain, Portugal, Hungary...) After an evident progress within domains of social and economic life of individual EU members, there was a period of recession and huge problems in all spheres of development, including rural economy - the key feature of rural development. This sets forth the question whether pre-accession, structural, and cohesion funds are sufficient in order to prevent negative effects of joint market liberalization, and how would BiH membership affect commerce and overall growth?! There is no unique answer to this question since EU accession indirectly means geostrategic and geopolitical commitments at national i.e state level for which there is no consensus. On the other hand, economic problems in the Union question its sustainability and the meaningfulness of accession at first place. Still, considering the real economic and political power of EU and the options of its CAP, BiH accession and membership would, at least initially, mean multiple advantages, especially in the domain of rural development.

*

Предност модела руралне економије и интегралног руралног развоја је у чињеници што се уз класичну пољопривреду афирмишу и комплементарне дјелатности «уз и око пољопривреде». Зато овај модел представља развојну шансу Републике Српске, нарочито њених геодиверзификованих простора, јер пружа могућност развоја различитих дјелатности руралне економије: аграра, шумарства, сточарства, туризма, кућних радиности и сл.

Комплементарне дјелатности, које егзистирају уз пољопривреду, немају строге тржишне услове пословања. Зато повољни локациони фактори и слаб интерес великих компанија за мале и средње пројекте, те мала јединачна економска снага тржишних актера, могу бити неки од кључних фактора локалних иницијатива и улагања у руралну привреду Републике Српске.

У оквиру руралне економије, кључног елемента интегралног руралног развоја РС, доминантну улогу треба да има *политика развоја оријентисана на природне ресурсе*: пољопривредно земљиште, водне потенцијале (ријеке, језера, термалне и минералне воде), заштићена подручја, пејсажне вриједности, еко-климатске вриједности, биогене вриједности и сл. На поменути потенцијалима могуће је развијати: **пољопривреду** оријентисану на производњу безбједно здраве хране, **шумарство** оријентисано на узгој и експлоатацију шума, прераду дрвета, сакупљање и прераду шумских плодова, љековитог биља и сл., те **рурални туризам** - грану руралне економије од посебног интереса и посебних могућности за унапређење интегралног руралног развоја РС.

Савремена рурална економија не подразумева униформност у избору дјелатности и функционалног развоја. Напротив, подразумева полифункционалност и међузависност као претпоставку интегралног и одрживог руралног развоја. Овакав приступ у пуној мјери дефинисан је и индивидуалношћу територијалних (регионалних) система,

*

The advantage of the models of rural economy and integral rural development lies in the fact that they affirm both classical agriculture and its complementary activities “with and around agriculture”. So these models are a development opportunity for Republika Srpska, especially its geo-diversified areas since they support development of various branches of rural economy (agrarian, forestry, cattle breeding, tourism, home-made production, etc.).

Complementary activities that coexist with agriculture have no strict market terms of business. Therefore, suitable locations and poor interests that huge companies show for small and mid-sized projects, as well as poor economic strength of market participants, are only some of features of local initiatives and investments in Republika Srpska rural economy.

Within the framework of rural economy, the key element of RS integral rural development, *the natural resources oriented policy of development* should be a dominant feature: cultivated soil, water potentials (rivers, lakes, thermal and mineral waters), protected areas, landscape resources, eco-climate values, etc. These potentials can help improve the following: safe food oriented **agriculture**, **forestry** oriented towards forest exploitation, wood processing, collection and processing of forest fruit, herbs etc., and **rural tourism**- a branch of rural economy that has special relevance and options of advancement of integral rural development in RS.

Modern rural economy does not imply uniformity when it comes to professional choices and functional development. On the contrary, it implies multi-functionality and interdependence as a prerequisite for integral and sustainable rural development. Such one approach is fully defined by the individuality of territorial (regional) systems and the sustainability of rural economy and total rural growth is tightly connected with the regional development policies. Therefore, regional

па се одрживост руралне економије и укупног руралног развоја доводи у тијесну везу с политикама регионалног развоја. Зато регионалне индивидуалности Републике Српске, како природне тако и антропогене, чине претпоставку различитих модела руралне економије - кључног фактора одрживог руралног развоја.

Након пољопривреде, шумарство је друга по значају грана руралне економије у РС. Шуме захватају око 50% укупне територије. „Од тога је 50% високих шума, 27% ниских и 23% осталих шумских земљишта и голети (Матаруга, 2008). Пракса развијених земаља ЕУ је показала да одговоран однос према шумама (контролисана сјеча, заштита, обнављање), вредновање осталих шумских потенцијала, развој могућих дјелатности (прерађивачка индустрија, туризам и сл., уз мјере субвенције, чини претпоставку одрживости шумских екосистема и претпоставку интегралног руралног развоја.

Рурални туризам као сегмент руралне економије показује растући тренд у многим земљама свијета. У оквиру њега могући су различити облици: сеоски, здравствено-рекреативни, спортски, ловни, екотуризам и др. Отуда туризам у руралним подручјима Републике Српске има велику развојну шансу. Ова констатација темељи се на чињеници да рурална подручја Републике Српске припадају различитим природним и антропогеним системима, те на чињенице да су она простори здраве животне средине. Овим је у знатној мјери дефинисан туристички производ руралних подручја, обиљежен регионалним специфичностима.

Кад говоримо о руралном туризму РС, имајући у виду морфолошку, климатску, хидрографску, биогену и културолошку диверсификованост простора у форми релативно диференцираних геопросторних система панонских, планинско-котлинских и измијењених медитеранских обиљежја, могући су различити видови: туризам у заштићеним просторима, ловни и риболовни, авантуристички, спортско-рекреативни, екстремни,

specificities of RS, both natural and anthropogenic ones, are a precondition of various models of rural economy – a key feature of sustainable rural development.

After agriculture, forestry is yet another one relevant branch of RS rural economy. Forests cover some 50% of total territory. „50% of which are high tree forests, 27% are low tree forests, and 23% are forest soil and barren land (Mataruga, 2008). Practices of developed EU countries have shown that a responsible treatment of forests (controlled felling, protection, and afforestation), evaluation of other forest potentials, development of potential industries (processing, tourism, etc.), along with the subsidies, are all a precondition for sustainability of forest ecosystems and integral rural development.

Rural tourism as a segment of rural economy has shown an increasing trend in many countries. Within rural tourism, it is possible to improve other types of tourism such as country tourism, recreational tourism, hunting, ecotourism, etc. Tourism in rural areas in RS has a great potential. This is based on the fact that RS rural areas belong to a variety of natural and anthropogenic systems, which are all areas of healthy environment. This largely defines the touristic product of rural areas, marked by regional specificities.

Bearing in mind its morphological, climate, hydrographic, biogene, and cultural diversities as well as the relatively differentiated geo-space systems of panonian, mountain-basin, and altered mediterranean marks, there are several types of tourism potentials within RS rural tourism: protected area tourism, hunting, fishing, adventurous tourism, recreational, extreme, educational, countryside tourism, etc. (Lojovic & Gnjato, 2011).

Market offer of RS touristic products should be based on the evaluation of total touristic potentials, among which rural ones are dominant. This way, rural touristic values and rural tourism trigger the rural development and are a basis for integral rural development. In order to make the available RS ru-

манifestациони, едукативни, туризам на сеоском газдинству и сл. (Лојовић и Гњато, 2011).

Понуду туристичког производа РС на отвореном туристичком тржишту треба темељити на вредновању укупних туристичких потенцијала, у оквиру којих рурални имају доминантно мјесто. На тај начин руралне туристичке вриједности и рурални туризам постају покретачка снага руралног развоја и основ интегралном руралном развоју. А да би расположиви туристички ресурси руралних простора Републике Српске постали интегрални дио руралне економије и кохезиони фактор развоја руралних подручја, сем директних подстицајних мјера руралном развоју, неопходно је реализовати бројне активности: модернизовати и додатно изградити инфра- и супраструктуру, едуковати локално становништво, унаприједити туристички маркетинг и сл. Сем наведеног, битну претпоставку развоја руралног туризма чини и планирање руралних простора. Зато интегралан приступ планирању и вредновању простора обезбјеђује интегралан рурални развој, у оквиру којег туристичка функција обезбјеђује интегралност и одрживост развоја. У овом погледу кључна улога припада просторно-планерској пракси локалних заједница, а подстицај пољопривреди, предузетништву, уређењу сеоских газдинстава, инфраструктурном уређењу руралних простора и сл. чини основ и унапређењу руралног туризма. Дакле, развој руралног туризма најбољи је начин ревитализације руралних простора и очувања животне средине.

ЗАКЉУЧАК

У појмовном смислу рурални развој представља економску и социјалну компоненту одрживог развоја и у тијесној је вези с еколошком компонентом животне средине. Подразумијева развој свих привредних и непривредних дјелатности у руралним просторима, те развој инфра- и супраструктурних систе-

ral touristic potentials an integral part of rural economy and a cohesion feature of rural area development, apart from the direct rural incentives, it is necessary to introduce a whole range of activities such as: modernization and additional advancement of infrastructure and suprastructure, education of local population, advancement of touristic marketing, etc. Apart from the aforementioned, a pertinent assumption of rural tourism development is the planning of rural areas. Thus, an integral approach to planning and evaluation of space provides an integral rural development within which touristic functions enable integrity and sustainability of development. In this regard, the key role is held by spatial planning practices of local communities, and the incentives for agriculture, commerce, rural households, infrastructure, and similar are a prerequisite for improvement of rural tourism as well as agriculture and integral rural development. Therefore, rural tourism development is the best way to revitalize rural areas and preserve the environment.

CONCLUSION

Regarding its definition, rural development is an economic and social component of sustainable development and is tightly connected with the ecological component of the environment. It refers to the development of all commercial and non-commercial activities within rural areas, as well as to the develop-

ма. Пракса руралног развоја има историјску димензију, обиљежену утицајем политичких и економских система кроз различите моделе територијалне и функционалне организације. Промјењивост и флексибилност модела руралног развоја у тјесној је вези с националним политикама општег економског, гранског и посебно регионалног развоја. Та промјењивост, у новије вријеме, све је више посљедица утицаја различитих развојних политика утицајних економских и политичких групација у свијету.

Дугогодишња пракса руралног развоја показала је кључну улогу пољопривреде у руралној економији, најчешће са штетним посљедицама по рурални равој и еколошке параметре. У ствари, ријеч је о традиционалном гранском приступу са штетним посљедицама на рурални развој.

Нови приступи руралној политици у савременом свијету, првенствено у ЕУ, САД и Јапану, у први план стављају интегралан рурални развој и здраву животну средину као циљ и модел развоја. Да би се остварио тај циљ, пракса је показала, да одржива рурална економија као кључни фактор руралног развоја није могућа без активних системских мјера. У питању су, прије свега, финансијски подстицаји пољопривреди, шумарству, туризму, унапређењу инфраструктуре, образовања и сл. Имајући у виду чињеницу да је преко 90% територије Републике Српске рурално, те чињеницу да више од половине укупног становништва Републике живи у руралним просторима, приступ руралном развоју је питање од прворазредног националног, научног и практичног значаја. Позитивна искуства у свијету определијелила су концепт интегралног руралног развоја Републике Српске као најповољнији модел остварења квалитета живота и прихватљивог приступа очувању животне средине. У том погледу, донесене мјере подстицаја, финансијске и остале, треба да обезбиједу одрживост руралних система, полифункционалан развој и одрживост животне средине.

Могући подстицај одрживом рурал-

ment of infrastructural and suprastructural systems. The practice of rural development has a hystoric dimension marked by the influence of political and economic systems through various models of territorial and functional organization. Variability and flexibility of the model of rural development are tightly connected with national policies of general economic, professional and regional development. This variability has lately been a consequence of the influence of different development policies of large economic and social groups worldwide.

The long-term practice of rural development has shown that agriculture has a key role when it comes to rural economy, most often with damaging consequences for the rural development and ecological parameters. Actually, it is about the traditional professional approach that harms rural development.

New modern approaches to rural policies, especially in EU, USA, and Japan, point out the relevance of integral rural development and healthy environment as goals and models of general development. In order to achieve these goals, the practices have shown that the sustainable rural economy as a key feature of rural development is not attainable without an active system of measures. Above all, this refers to financial incentives in the fields of agriculture, forestry, tourism, infrastructure, education, etc. Bearing in mind the fact that more than 90% of RS territory is rural and that more than half people live in rural areas, rural development is a priority matter of national, scientific, and practical relevance. Positive experiences on the global level make the concept of RS integral rural development a most suitable model for achieving life quality and environment preservation. With this regard, the adopted measures of incentives, both financial and others, should provide the sustainability of rural systems, multi-functional development, and environment sustainability.

EU accession is a possible incentive to RS sustainable rural development. Nevertheless, this option sets forth a whole range of

ном развоју РС могао би бити приступ ЕУ. Међутим, та могућност отвара низ питања и дилема изазваних све већим економским и укупним проблемима у оквиру неких земаља Уније, што је чини мање привлачном. Насупрот дилеми прикључења, питање примјене стандарда и подстицајних мјера Уније није упитно.

questions and dilemmas caused by ever growing economic and other problems in some EU member countries, which makes the whole idea less attractive. Unlike the accession dilemma, the matter of standard procedure applications and EU incentives is not questionable.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ/ BIBLIOGRAPHY

1. Barnes, M. P., Barnes, G. I. (1999). *Environmental Policy in the European Union*, University Press, Cambridge, стр. 17.
2. Cotner, D. (2009). Livable Human Communities, A Sustainability Narrative. *Spatium No. 19. Institute of Architecture and Urban and spatial Planning of Serbia*, Belgrade, стр. 2.
3. Čavrak, V. (2003). Održivi razvoj ruralnih područja Hrvatske, *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, broj 1*. Zagreb.
4. Цереми Рифкин у Frankfurter Allgemeine Zeitung (превод, НИИ, 1.2.2007. стр. 56.
5. European Commission COM 88, Final (1988). The future of rural society, *Bulletin of European Communities, Supplement 4/88*, Brussels.
6. Fennel, R. (1997). The Common Agricultural Policy-Continuity and change, *Clarendon Press-Oxford*, стр. 93-97 и стр. 207-240.
7. Galbraith, J. K. (2001). Добро друштвено хумани редослед, *ПС Грмеч-Привредни преглед*, Београд, стр. 27 и 72.
8. Гњато, Р. (1990). О неким проблемима регионалне географије и регионално-географског развоја с посебним освртом на економско-географску проблематику, *Географски преглед*, 33-34. ГД БиХ, Сарајево, стр. 28-37.
9. Гњато, Р., Гњато, О. (2008). Геодиверзитет Републике Српске у теорији одрживог развоја. Научни скупови, књ. XIII, *Ресурси Републике Српске, Академија наука и умјетности Републике Српске*, Бања Лука, стр. 411-421.
10. Гњато, Р., Живак, Н., Медар-Тањга, И. (2010). Институционални оквир и развојни аспекти заштићених подручја у Републици Српској. *Гласник/Хералд*, св. 14. ГД РС, Бања Лука стр. 30.
11. Lamarche, H. (1987). Family Farming in France: Crisis and Revival, publ. *In family Farming in Europe and America*, ed. Boguslaw Galeski and Eugene Wilicening, стр. 209.
12. Little, M. D. I. (1982). Economic Development-Theory, Policy an International Relations, *Basic Books, Inc. Publishers, N.Y.* 1982, стр. 165.
13. Лојовић, М., Гњато, О. (2011). Стратешки приступ развоју туризма Републике Српске. *Зборник радова. Трећи конгрес српских географа. Географско друштво Републике Српске, Природноматематички факултет Универзитета у Бањој Луци*, Бања Лука, стр. 625-634.
14. Љешевић, М. (2000). *Животна средина, теорија и методологија истраживања*. Универзитет у Београду. Географски факултет, Београд, стр 1-2.
15. Љубојевић, С., Марчета, Д. (2007). Ниво искоришћавања шума у заштићеним подручјима Републике Српске, *Гласник Шумарског факултета Универзитета у Бањој Луци*, бр. 7, стр. 23-50.
16. Максин-Мићић, М (2001). Остваривање просторног плана Републике Србије, Прилог унапређењу теорије и праксе планирања и имплементације. *Институт за архитектуру и урбанизам Србије*, Београд, стр. 119.

17. Матаруга, М. и сарадници (2008). Шуме и шумарство Републике Српске. *Ресурси Републике Српске. Академија наука и умјетности РС, књига 7*, стр. 263.
18. Мирјанић, С., Вашко, Ж., Остојић, А., Роквић, Г., Мрдаљ, В., Дринић, Љ., и сарадници (2010). *Рурални развој Републике Српске*. Универзитет у Бањој Луци, Пољопривредни факултет, Бања Лука.
19. Penfield, G. (1996). Beyond Sustainability Indicators, local Environment Vol. 1. No. 2. (p. 151-153) *Journal Oxford Ltd, Carfas Publishing Company, Abington Oxfordshire*.
20. Поповић, Г. (2006). Мјерење макроекономске ефикасности улагања у рурални сектор методом капиталних коефицијената, *Економика пољопривреде, бр. 4*, Београд, стр. 958.
21. Прокопијевић, М. (2009). Европска Унија, Увод. *Службени гласник*, Београд.
22. Савић, М., Новаковић, В., Глигорић, М., Благојевић, Б. (2009). Међусобна зависност појединих физичко-хемијских параметара који детерминишу квалитет подземних вода Семберије и Посавине. *Вода и Ми. Часопис агенције за водно подручје ријеке Саве, бр. 66*.
23. Универзитет у Бањој Луци (2011). Индикатори стања животне средине у сливном подручју Билећке акумулације.
24. Вински, И. (1967). Увод у анализу националист дохотка и богатства, *Напријед*, Загреб, стр. 68-80.
25. Закић, З. (2001). *Аграрна економија*, Економски факултет Београд, стр. 36-54.

ЕКСТРЕМНЕ ПАДАВИНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ (анализа 2010. и 2011. године)

Горан Трбић¹, Владан Дуцић², Нада Рудан³, Горан Анђелковић⁴ и Сретенка Марковић⁵

¹Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

^{2,4}Географски факултет, Универзитет у Београду, Република Србија

³Републички хидрометеоролошки завод Републике Српске

⁵Пољопривредни факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

Сажетак: Једна од посљедица глобалних и регионалних климатских промјена су и промјене интензитета и фреквенција падавина у појединим областима или локално. У раду су приказане мјесечне количине падавина током 2010. и 2011. са одступањима у милиметрима и процентуално као и према припадајућем перцентилу, на основу чега се и утврђује категорија кишности/сушности а који је у вези с вјероватноћом тј повратним периодом. На бази анализа количине падавина утврђено је да је 2010. година била екстремно кишна у посљедњих 60 година а да је 2011. година била најсушнија у инструменталном периоду. Добијени резултати указују на неопходност укључивања података о ризицима екстремних климатских појава, у овом случају падавина, код израде планских и стратешких докумената Републике Српске. Сем тога, честе смјене екстремно кишних и сушних година и њихов утицај на појаву поплава и суша утичу и на комплексност код техничких и технолошких рјешења за изградњу система за наводњавање али и одводњавања вода. Другим ријечима, екстремне падавине треба да буду веома битан параметар интегралног управљања водним ресурсима Републике Српске.

Кључне ријечи: Екстремне падавине, Република Српска, поплаве, суше, климатске промјене, планирање, водни ресурси.

Original scientific papers

EXTREME PRECIPITATION IN REPUBLIKA SRPSKA (2010 and 2011 analyses)

Goran Trbić¹, Vladan Ducić², Nada Rudan³, Goran Anđelković⁴ and Sretenka Marković⁵

¹College of Sciences, University of Banja Luka, Republika Srpska

^{2,4}Faculty of Geography at Belgrade University, Republic Serbia

³HydroMeteorological Service of Republika Srpska, Republika Srpska

⁵College of Agriculture, University of Banjaluka, Republika Srpska

Summary: One of the consequences of global and regional climate changes are the alterations in the intensity and frequency of precipitation in certain areas and on local levels. This paper presents monthly precipitation in 2010 and 2011, with deviations that are measured in millimetres and given in percentage and in accordance to percentiles, based on which we estimated the category of rainfall/aridity that is further connected with probability, i.e. reoccurrence period. Based on the analysis of precipitation, it was estimated that 2010 was extremely rainy regarding the period of past 60 years, and that 2011 was most arid over the period of interest. The results implied the necessity to include data on risks of extreme climate phenomena, in this case precipitation, when it comes to creating plan and strategic documents of Republika Srpska. Besides, frequent shifts of extremely rainy and arid years and their influence on floods and drains affect the complexity of technical and technological solutions for irrigation and drainage systems. In other words, extreme precipitation should be a crucial parameter of the integral management over the water resources in Republika Srpska.

Key words: Extreme precipitation, Republika Srpska, floods, droughts, climate changes, planning, water resources.

УВОД

У посљедње вријеме свједоци смо интензивних колебања климе која већ попримају обиљежје климатских промјена због временске дужине трајања аномалије. Једна од посљедица али и елемената глобалних климатских промјена јесте варијација pluviометријског режима, често праћеног промјенама интензитета и фреквенције падавина. Овакве промјене условљавају све чешћу појаву суша и поплава, које из године у године врше све већи притисак на животну средину али и привреду Републике Српске. Од привредних сектора највише су угрожене пољопривреда и водопривреда, с тим да су индиректно угрожене и друге привредне гране као што су туризам и шумарство. Наравно, знатне посљедице трпе и осјетљиви екосистеми, али и животна средина уопште. Сем тога, честе промјене временских стања могу и неповољно да се одразе и на људско здравље.

Интензивне падавине у Републици Српској доминантно се јављају при врло развијеном циклону. Осим тога, оне могу настати када се успостави врло јако смицање вјетра са висином. То се дешава када на наше просторе продре хладна ваздушна маса из виших и хладнијих географских ширина у којима је развијен дубок антициклон, а затим се западно или југозападно развије јак циклон. Зимом се из таквих временских ситуација најчешће излучују обилне сњежне падавине. Таква временска ситуација изнад простора Републике Српске условила је и обилне сњежне падавине почетком фебруара 2012, праћене екстремно ниским температурама. Љети су конвективна (узлазна) кретања прегријаног ваздуха узрочници локалних плускова, често праћених градом и јаким вјетром, због чега у прољеће и јесен долази до изливања многих ријека и поплава, а у току зиме формира се дебео слој сњежног покривача често и уз појаву сметова у планинским крајевима (Radinović, 1981). Са порастом интензитета падавина расте интензитет механичке водне ерозије, који је изузетно важан за сливове бујичних

INTRODUCTION

Lately, we have witnessed intensive climate oscillations that have attained characteristics of climate changes due to an anomaly timeline. One of the consequences and elements of global climate changes is the variation of pluviometric regime, commonly accompanied by alterations in the intensity and frequency of precipitation. Such changes often bring about the droughts and floods, which have a growing effect on Republika Srpska environment and commerce. As we speak of commercial sectors, it is agriculture and water management that suffer most. Furthermore, other commercial branches are indirectly endangered, such as tourism and forestry. Naturally, sensitive ecosystems and general environment also suffer large consequences. Besides, frequent changes of weather conditions can badly affect human health whatsoever.

Intensive precipitations in Republika Srpska are predominant in burly cyclones. In addition, rainfall can occur as the altitude weakens the wind. This happens as the cold air mass comes to our area from higher and colder altitudes with deep anticyclone, followed by a strong cyclone in west and southwest. In wintertime, these weather conditions result in severe snowfall. Such one weather condition in Republika Srpska caused severe snowfall accompanied by extremely low temperatures in February 2012. In summertime, the convective heat transfer causes local showers, frequently followed by hail and strong winds, due to which there are river outflows and floods in spring and autumn. In addition, in winter there is a thick snow layer often followed by blizzard in mountain areas (Radinović., 1981). As the precipitation intensity grows so does the intensity of mechanical water erosion, which is highly relevant for the mouths of the torrent. Intensive precipitation can wipe out the cultivated soil and destroy the plants, especially if it is about the terrain with high levels of underground waters caus-

карактеристика. Интензивне падавине могу да однесу плодно тло и униште засијане културе, нарочито ако се јављају на територијама гдје је висок ниво изданских вода, и узрокују друге негативне последице, у зависности од годишњег доба у којем се јављају.

ing negative consequences depending on the season.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Оцјена колебања климе према режиму падавина дата је на бази анализе историјских метеоролошких података Републичког хидрометеоролошког завода Републике Српске и података из Метеоролошких годишњака I у издању Савезног хидрометеоролошког завода СФРЈ. На бази метеоролошких података са станица у Бањој Луци, Добоју, Бијељини, Сокоцу, Чемерну, Гацку, Билећи и Требињу, за период 1971-2010 урађене су анализе просторног распореда падавина на мјесечном и годишњем нивоу, и по годишњим добима. У раду су анализирани мјесечне количине падавина за двије најекстремније године (2010. и 2011.) са одступањима у милиметрима и процентуално као и припадајућем перцентилу, према чему се и утврђује категорија кишности/сушности а који је у вези с вјероватноћом тј. повратним периодом. Екстремно велике количине падавина базиране на методи расподеле перцентила су оне које премашују вриједност која одговара 0.98 перцентилу, што практично значи да је та вриједност блиска апсолутном максимуму, док екстремно мале количине одговарају вриједностима с припадајућим 0.02 перцентилу, тј. вриједност је блиска апсолутном минимуму.

Година 2010. била је година са највише падавина у последњих 50 година (период 1961-2010), док је 2011. била најсушнија година у инструменталном периоду (од 1883) на сјеверу Српске а једна од најсушнијих у Херцеговини. Према подацима Глобалног климатолошког центра за падавине (GPCC), у Европи је нарочито у периоду од фебруара до априла 2011. године забиљежена мала количина падавина, која се кретала од 40 до 80%

METHODS AND MATERIALS

The evaluation of climate oscillations due to precipitation regimes is given based on the analyses of the historic meteorological data of the Republic Weather Bureau of RS and the data provided in Meteorological yearbook I issued by Federal Weather Bureau of SFRJ. The analyses of spatial precipitation arrangement on monthly and annual levels, according to seasons, were performed based on the data from weather stations in towns of Banjaluka, Doboј, Bijeljina, Sokolac, Cemerno, Gacko, Bileca, and Trebinje in period 1971-2010. The paper analyzes monthly precipitations for two most extreme years (2010 and 2011) with deviations expressed in millimetres, percentage, and percentile, according to which the rainfall/aridity category was estimated in connection with probability, i.e. reoccurrence period. Extremely large precipitation based on the method of percentile distribution is the one exceeding 0.98 percentiles, which practically means that it is close to the absolute maximum, whereas extremely small precipitation has the value of 0.02 percentiles, i.e. it is close to the absolute minimum.

The year of 2010 had most precipitations in the last 50 years (1961-2010), whereas 2011 was the most arid year over the instrumental period (since 1883) in the north of RS and one of the most arid in Herzegovina. According to the data of Global Precipitation Climate Centre (GPCC), the February-April 2011 period in Europe had a small amount of precipitation (40-80%) in comparison with 1951-2000 period average as the precipitation in Central Europe was 40% of the average (World Meteorological Organization, 2011).

у односу на просјек 1951-2000. година а на великим подручјима средње Европе била је и испод 40% од просјека (World Meteorological Organization, 2011).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Посљедња деценија (2001-2010) била је кишнија у односу на климатску нормалу 1981-2010. на скоро свим метеоролошким станицама у РС и то за 12% до 15% (Добој, Соколац, Билећа, Гацко), док је на сјеверу остварен деценијски дефицит/суфицит од -2% (Нови Град, Приједор) до +4% (Бијељина, Бања Лука). Јануар, децембар и септембар су током 2001-2010 на свим анализираним станицама имали суфицит падавина, док је у осталим мјесецима изражена зависност од режима падавина и климата.

RESULTS AND DISCUSSION

The last decade (2001-2010) had more rain-falls than it was the climate normal for the period 1981-2010 at almost all weather stations in RS - 12% - 15% (Doboj, Sokolac, Bileca, Gacko), whereas in north there was a decade deficit/surplus of -2% (Novi Grad, Prijedor) up to +4% (Bijeljina, Banjaluka). January, December, and September 2001-2010 showed surplus precipitation in all weather stations analysed, but other months had extreme dependancy on precipitation regime and climate.

Таб. 1. Просјечне количине падавине (mm) у Републици Српској (1981-2010)

1981-2010.	Бања Лука Banja Luka	Бијељина Bijeljina	Добој Doboj	Соколац Sokolac	Чемерно Cemerno	Гацко Gacko	Билећа Bileca	Требиње Trebinje
Јануар	69.7	55	61.7	53.9	175.8	149.7	132.7	153.3
Фебруар	62.8	43.3	53.2	52.2	153.6	134.9	140.5	145.0
Март	86.7	62	68.9	57.9	168.3	138.6	130.5	135.2
Април	82.1	64.6	71.9	67	156.6	137.7	130.3	111.1
Мај	89.4	68.5	89.6	73.7	123.4	98.1	97.7	89.2
Јун	112.2	105.3	121.7	93.2	110.5	78	70.2	67.2
Јул	80.8	72.2	90.1	71.9	63.5	48.9	47.7	43.8
Август	77.1	65.5	72	72.7	82.9	62.4	61.2	64.8
Септембар	98	59.3	82.5	81.3	133.2	127.4	118.2	138.6
Октобар	87.2	64.7	75.8	76.5	188.8	178.2	179.2	174.0
Новембар	92.5	69.4	81	85.5	245.9	229.4	222.6	237.9
Децембар	95	62	75.2	70	231	218.1	208	216.7
Година	1034	792	934	859	1835	1588	1520	1577
Прољеће	258	195	230	199	448	370	359	336
Љето	270	243	284	238	257	189	179	176
Јесен	278	193	234	244	568	531	510	551
Зима	229	160	187	175	552	475	463	512

Таб. 1. Mean precipitation values (mm) in Republika Srpska (1981-2010)

Извор: Републички хидрометеоролошки завод Републике Српске, 1981-2010.

Source: HydroMeteorological Service of the Republika Srpska, 1981-2010.

На основу анализе расположивих метеоролошких података утврдили смо да годишња сума падавина показује највећу зависност од рељефа али и од континенталности простора и путање атмосферских поремећаја који условљавају кишно вријеме. Низијски простор Семберије налази се на најмањој надморској висини и има највише изражену континенталност са најмање падавина и најсушнији је у Републици Српској (око 800mm). Најобилније падавине генерално има Источна Херцеговина. Од запада ка истоку, те дијелом од југа ка сјеверу количина падавина знатно се смањује. Годишњи режим падавина у РС прилично је комплексан, што је утврђено и досадашњим истраживањима (Вемић, 1953; Милосављевић, 1973; Дуцић и др., 2008; Трбић, 2010). Максимуми падавина у сјеверном дијелу Републике Српске (Бања Лука, Добој, Бијељина, Соколац) јављају се крајем прољећа и почетком лjeta што је одлика континенталног режима, док се максимуми падавина на подручју Херцеговине (Чемерно, Гацко, Билећа, Требиње) готово по правилу догађају у јесен, тачније у новембру (таб.1).

Падавине су изузетно промјенљив климатски елемент, просторно и временски, па су и прагови за интензивне падавине у Републици Српској доста различити. На највећем броју мјеста они су између 43mm (Бијељина) и 100mm (Гацко, Чемерно, Требиње, Невесиње) мјесечне вриједности. Годишње вриједности прагова не показују зависност од рељефа као што је то случај код просјечних падавина, али занимљиво је да су у јужном дијелу Републике Српске, тачније у Херцеговини, најинтензивније. Ово је битно за издвајање посебних подручја за упозорења. С обзиром на такво стање прагова на територији Републике Српске, падавине представљају опасност за нека мјеста уколико се у једном дану излучи 43 mm, а у неким мјестима постаје опасна тек дупло већа дневна количина кише. У складу са тим тешко је ићи са истим упозорењима при наиласку циклона. Врло је битна тачна и благовремена метеоролошка прогноза, а у складу са њом упозорења би мо-

Analyzing the meteorological data, we inferred that the annual precipitation sum tends to be relief-dependant but it also depends on terrain and the trails of atmospheric disturbance that assume rainy weather. Semberia plain is situated at the smallest altitude and has strongest continental climate characteristics with the least precipitation being thus the driest area in Republika Srpska (around 800mm). Eastern Herzegovina has most precipitations on a general level. The precipitation amount gradually decreases going west-south and partially going south-north. The annual precipitation regime in RS is rather complex, which is confirmed by previous estimations and researches (Vemic, 1953, Milosavljevic, 1973, Ducic et al., 2008 Trbic, 2010). Maximum precipitation in north part of Republika Srpska (Banjaluka, Doboј, Bijeljina, Sokolac) occurs in late spring and early summer, which is typical of a continental regime, whereas the maximum precipitation in Herzegovina (Cemerno, Gacko, Bileca, Trebinje) almost regularly appears in autumn, or more precisely in November (Tab.1).

Precipitation is an extremely variable element of climate, regarding space and weather, so the intensive precipitation treshold in Republika Srpska may vary. At most locations it is between 43mm (Bijeljina) and 100mm (Gacko, Cemerno, Trebinje, Nevesinje) monthly. Annual values of tresholds show no relief-dependancy as it is the case with mean precipitation, but it is interesting that in southern parts of RS, i.e. Herzegovina, it is most intensive. This fact is relevant for the assessment of special areas of alert. Taking into account the treshold situation in Republika Srpska, on some locations precipitation is a threat if there are 43 mm of rainfall per day, but on other locations it is a threat if the rainfall amount is double. According to this, it is difficult to issue the same alerts in case of cyclones. An accurate and timely weather forecast is highly pertinent, and the alerts should be issued separately for various parts of the country. Generally speaking, in case of

рала да се дају посебно за поједине дијелове земље. Генерално, то би било за Посавину у случају прогнозираних падавина око 45 mm, Подриње око 55 mm, Семберију већ око 35 mm, а за Херецеговину око 70 mm. Савремена техника и технологија, те развој нумеричких модела прогнозе и стручност метеоролога-синоптичара у новије вријеме кључни су фактори све тачнијих временских прогноза и упозоравања на екстремна временска стања.

Детаљно су анализирани 2010. као врло кишна до екстремно кишна и 2011. година као врло сушна до екстремно сушна година на територији Републике Српске. Добијени резултати указују на неопходност укључивања анализа о ризицима екстремних климатских појава, у овом случају падавина, код израде планских и стратешких докумената Републике Српске, како на мјесечном нивоу тако и за краће временске интервале од 5 минута до 3 дана. Утврђивање потребних прагова критичних интензитета у краћим временским интервалима (5, 10, 15, 20, 30, 45, 60, 90, 120, 180, 240, 360, 540, 720 минута), отежано је због недостатка података, јер је методологија тежа (запис на плувиографским тракама се обрађује на установљен начин, што је практично досад било могуће само у Бањој Луци). Аутоматске станице које су у посљедње вријеме постављене на појединим локацијама у РС рјешавају тај проблем, али не постоје потребни подаци за дужи временски период. Честе смјене екстремно кишних и сушних година и њихов утицај на појаву поплава и суша утичу и на комплексност код техничких и технолошких рјешења за изградњу система за наводњавање али и одводњавање вода и изградње одбрамбених насипа. Другим ријечима, екстремне падавине треба да буду веома битан параметар код интегралног управљања водним ресурсима Републике Српске.

Преглед аномалије падавина у Републици Српској (по мјесецима и на годишњем нивоу) у 2010. и 2011. години представљен је у табелама које слиједе.

Posavina alerts would be issued in case of 45 mm of rainfall, in Podrinje for some 55 mm, in Semberia for some 35 mm, and in Herzegovina for around 70 mm. Modern techniques and technology, the development of numeric forecast models, and the meteorologist expertise have recently been considered as crucial features of accurate weather forecasts and extreme weather condition alerts.

In Republika Srpska, the year of 2010 was analyzed as a very/extremely rainy, and 2011 as very/extremely dry. The results imply the necessity to include the risk analyses on precipitation into the drafts of plan and strategic documents of RS (on a monthly level, and for shorter periods such as 5 minutes, or 3 days). The estimation of critical intensity thresholds for shorter intervals (5, 10, 15, 20, 30, 45, 60, 90, 120, 180, 240, 360, 540, 720 minutes) is difficult due to lack of data because it requires a more complex methodology (the pluviometric tape input is analyzed in a common manner, which has been practically possible only in Banjaluka). Automatic stations that have recently been set at some locations in RS deal with this problem, but there are no necessary data for longer periods of time. Frequent shifts of extremely rainy and dry years and their impact on droughts and floods affect the complexity of technical and technological solutions for irrigations systems, drainage, and dykes. In other words, extreme precipitation should be a relevant parameter with the integral management of water resources in Republika Srpska.

The precipitation anomalies in Republika Srpska (monthly and annually) in 2010 and 2011 are provided in the following Tables.

ЕКСТРЕМНЕ ПАДАВИНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ (анализа 2010. и 2011. године)
EXTREME PRECIPITATION IN REPUBLIKA SRPSKA (2010 and 2011 analyses)

Таб. 2. Одступања падавина од просјека у Бањој Луци у 2010. и 2011.

Tab. 2. Precipitation anomalies in Banja Luka in 2010th and 2011th

Бања Лука/Vanja Luka									
период/ period	просјек/ average 1971- 2000	Падавине/ Precipitation 2010				Падавине/ Precipitation 2011			
		количина/ amount (mm)	одст/ anomal y (mm)	девијац/ deviation %	перцентил/ percentile	количина/ amount (mm)	одст/ anomal y (mm)	девијац/ deviation %	перцентил/ percentile
јан/Jan	65.9	132.2	66.3	100.6	0.97	51.6	-14.3	-21.7	0.35
феб/Feb	57.3	101.6	44.3	77.4	0.93	29.3	-28.0	-48.8	0.18
мар/Mar	78.8	113.8	35.0	44.4	0.84	34.2	-44.6	-56.6	0.10
апр/Apr	82.2	71.1	-11.1	-13.5	0.35	37.7	-44.5	-54.1	0.07
мај/May	92.3	148.0	55.7	60.4	0.84	62.6	-29.7	-32.2	0.29
јун/Jun	107.1	234.6	127.5	119.1	1.00	37.0	-70.1	-65.4	0.04
јул/Jul	99.0	66.3	-32.7	-33.0	0.29	112.7	13.7	13.8	0.59
авг/Aug	82.9	87.0	4.1	4.9	0.53	8.9	-74.0	-89.3	0.09
сеп/Sep	88.5	196.0	107.5	121.5	0.99	26.3	-62.2	-70.3	0.09
окт/Oct	93.7	83.8	-9.9	-10.6	0.45	62.1	-31.6	-33.8	0.33
нов/Nov	97.8	73.6	-24.2	-24.7	0.29	5.1	-92.7	-94.8	0.02
дец/Dec	84.8	88.0	3.2	3.8	0.53	120.7	35.9	42.4	0.76
год/ann	1030	1396	366	35.5	1.00	588	-442.2	-42.9	0.03

Таб. 3. Одступања падавина од просјека у Бијељини у 2010. и 2011.

Tab. 3. Precipitation anomalies in Bijeljina in 2010th and 2011th

Бијељина/Bijeljina									
период/ period	просјек/ average 1971- 2000	Падавине/ Precipitation 2010				Падавине/ Precipitation 2011			
		количина/ amount (mm)	одст/ anomal y (mm)	девијац/ deviation %	перцентил/ percentile	количина/ amount (mm)	одст/ anomal y (mm)	девијац/ deviation %	перцентил/ percentile
јан/Jan	50.5	106.0	55.5	109.8	0.98	39.3	-11.2	-22.2	0.35
феб/Feb	45.5	66.3	20.8	45.7	0.77	45.0	-0.5	-1.1	0.53
мар/Mar	53.6	76.4	22.8	42.7	0.76	19.4	-34.2	-63.8	0.14
апр/Apr	61.8	84.1	22.3	36.2	0.83	31.4	-30.4	-49.2	0.10
мај/May	67.2	85.8	18.6	27.6	0.68	77.7	10.5	15.6	0.65
јун/Jun	93.6	196.6	103.0	110.1	0.99	51.0	-42.6	-45.5	0.16
јул/Jul	72.5	65.4	-7.1	-9.8	0.44	85.8	13.3	18.3	0.58
авг/Aug	65.4	101.8	36.4	55.7	0.77	1.0	-64.4	-98.5	0.00
сеп/Sep	57.1	78.6	21.5	37.6	0.72	18.5	-38.6	-67.6	0.17
окт/Oct	53.6	62.2	8.6	16.1	0.58	34.4	-19.2	-35.8	0.27
нов/Nov	65.0	48.0	-17.0	-26.1	0.26	9.5	-55.5	-85.4	0.02
дец/Dec	62.8	55.3	-7.5	-11.9	0.41	52.9	-9.9	-15.7	0.45
год/ann	748	1024	276	36.9	0.99	466	-282	-37.7	0.012

Таб. 4. Одступања падавина од просјека на Чемерну за 2010. и 2011.

Tab. 4. Precipitation anomalies in Cemerno in 2010th and 2011th

Чемерно/Čemerно									
период/ period	просјек/ average 1971- 2000	Падавине/ Precipitation 2010				Падавине/ Precipitation 2011			
		количина/ amount (mm)	одст/ anomal y (mm)	девијац/ deviation %	перцентил/ percentile	количина/ amount (mm)	одст/ anomal y (mm)	девијац/ deviation %	перцентил/ percentile
јан/Jan	137.1	328.9	191.8	140.0	0.97	76.5	-60.6	-44.2	0.28
феб/Feb	136.3	331.5	195.2	143.3	0.99	107.0	-29.3	-21.5	0.36
мар/Mar	140.2	161.8	21.6	15.4	0.61	118.1	-22.1	-15.8	0.38
апр/Apr	159.1	180.3	21.2	13.3	0.61	50.4	-108.7	-68.3	0.07
мај/May	118.0	191.2	73.2	62.0	0.87	176.8	58.8	49.8	0.81
јун/Jun	92.6	146.3	53.8	58.1	0.80	126.4	33.9	36.6	0.70
јул/Jul	58.5	41.4	-17.1	-29.2	0.32	126.4	67.9	116.2	0.97
авг/Aug	77.1	11.6	-65.5	-85.0	0.07	17.4	-59.7	-77.4	0.09
сеп/Sep	135.6	230.8	95.2	70.2	0.84	71.3	-64.3	-47.7	0.25
окт/Oct	188.9	180.1	-8.8	-4.7	0.47	108.5	-80.4	-42.6	0.24
нов/Nov	229.5	490.4	260.9	113.7	0.98	65.3	-164.2	-71.5	0.10
дец/Dec	206.7	395.8	189.1	91.5	0.90	266.4	59.7	28.9	0.66
год/ann	1679	2690	1011	60.2	1.00	1310	-369	-22.0	0.13

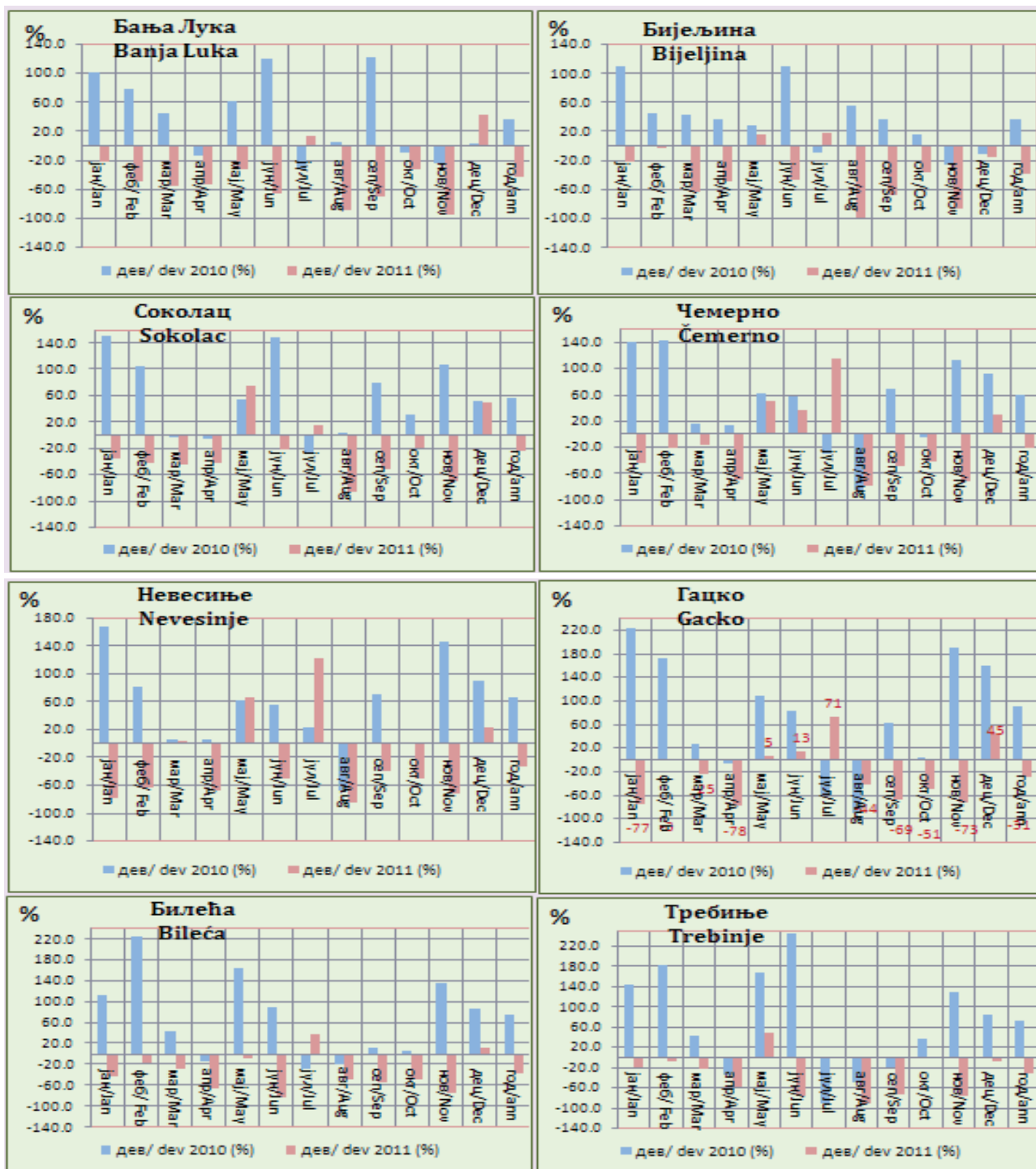
Таб. 5. Аномалије падавина у Билећи за 2010. и 2011.

Tab. 5. Precipitation anomalies in Bileća in 2010th and 2011th

Билећа/Bileća									
период/ period	просјек/ average 1971- 2000	Падавине/ Precipitation 2010				Падавине/ Precipitation 2011			
		количина/ amount (mm)	одст/ anomal y (mm)	девијац/ deviation %	перцентил/ percentile	количина/ amount (mm)	одст/ anomal y (mm)	девијац/ deviation %	перцентил/ percentile
јан/Jan	134.6	286.3	151.7	112.7	0.94	77.3	-57.3	-42.6	0.28
феб/Feb	130.9	425.6	294.7	225.0	1.00	109.4	-21.5	-16.5	0.40
мар/Mar	126.8	181.8	55.0	43.4	0.83	89.8	-37.0	-29.2	0.26
апр/Apr	144.9	125.1	-19.8	-13.7	0.40	50.7	-94.2	-65.0	0.13
мај/May	95.9	252.5	156.6	163.2	1.00	89.4	-6.5	-6.8	0.45
јун/Jun	67.0	127.7	60.7	90.7	0.91	11.2	-55.8	-83.3	0.10
јул/Jul	53.1	37.6	-15.5	-29.1	0.34	73.3	20.2	38.1	0.70
авг/Aug	64.8	52.5	-12.3	-19	0.40	32.8	-32.0	-49.4	0.26
сеп/Sep	131.3	148.5	17.2	13.1	0.57	58.6	-72.7	-55.4	0.24
окт/Oct	188.4	200.9	12.5	6.6	0.55	99.1	-89.3	-47.4	0.20
нов/Nov	212.1	497.1	285.0	134.4	0.98	55.5	-156.6	-73.8	0.12
дец/Dec	194.6	362.6	168.0	86.4	0.93	218.3	23.7	12.2	0.58
год/ann	1544	2698	1154	74.7	1.00	965	-579	-37.5	0.04

Током 2010. углавном је у свим мјесецима било позитивно одступање падавина, са највишим суфицитом у појединачним мјесецима- од 100% на сјеверу до 225% на југу земље. Није било сушних категорија изузев у неким предјелима Херцеговине, гдје су јул и август били сушни. Година 2011. била је најсушнија у посљедњих 100 година на сјеверу Српске, док је у јужним крајевима била једна од најсушнијих. Август и новембар били су екстремно сушни, с малим количинама падавина, нарочито на сјеверу. У Бијелини је у августу било свега 1mm кише, што је најмања вриједност у посљедњих 50 година, док је у Бањој Луци у новембру 2011. излучено свега 5.1mm кишних падавина, што овај мјесец чини најсушнијим у периоду 1883-2011. Суфицит/дефицит падавина у процентима у појединачним мјесецима и на годишњем нивоу у 2010. и 2011. години је представљен на прилогу 1.

In 2010, most months had the positive precipitation deviation rate, with largest surplus, in separate months, of 100% in north and up to 225% in the south of the country. There were no arid categories except some regions in Herzegovina, where July and August were the driest months. 2011 was the driest in the past 100 years regarding the north of the country and one of the driest in the south regions. August and November were extremely dry, with small amounts of precipitation especially in the north. There was only 1mm of rain in Bijeljina in August, which makes it the smallest value in the past 50 years, whereas Banjaluka in November 2011 had only 5.1mm of rainfall. This makes this month the driest in 1883-2011 period. Surplus/deficit precipitation in percentage in separate months and on annual level in 2010 and 2011 is presented in Figure 1.

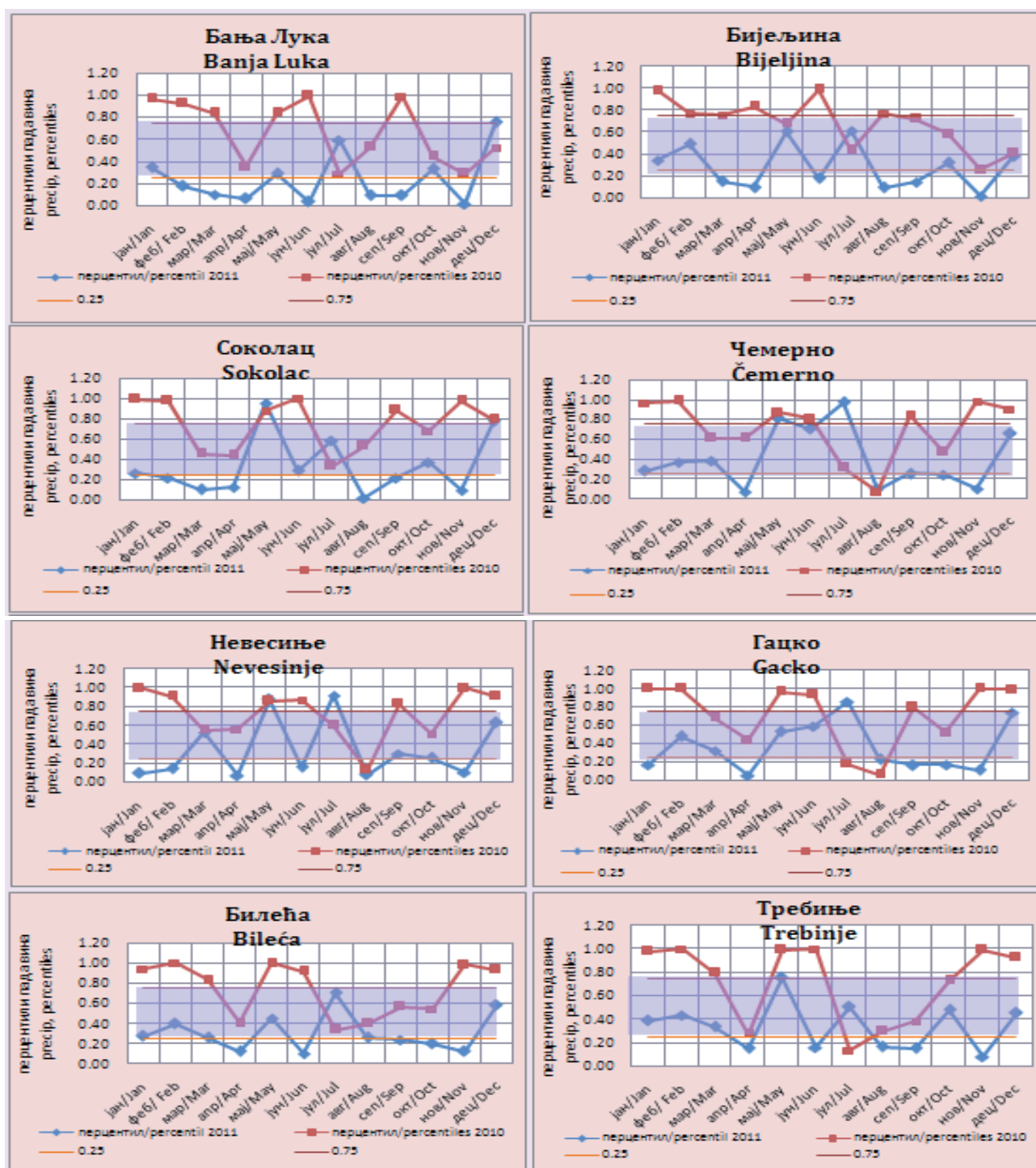

Прилог 1. Девијација падавина 2010. и 2011.

Figure 1. Deviation of precipitation in 2010. and 2011.

Годишња расподела перцентила количине падавина представљена је графички те се може једноставније сагледати проблем екстремних и њима блиских падавина на разматраним метеоролошким станицама.

Годишња расподела перцентила количине падавина представљена је графички те се може једноставније сагледати проблем екстремних и њима блиских падавина на разматраним метеоролошким станицама.

Прилог 2. Годишња расподела перцентила падавина у 2010. и 2011.

Figure 2. Annual distribution of percentile precipitation in 2010 and 2011

Тумач: између 0.25 и 0.75 перцентила је категорија „нормално“, испод 0.25 сушне а изнад 0.75 влажне категорије: >0.98 екстремно влажно; <0.02 екстремно сушно; између 0.02 и 0.08 врло сушно; између 0.9 и 0.24 сушно; између 0.76 и 0.91 кишно; између 0.92 и 0.98 врло кишно. Плаво осјенчен дио припада категорији „нормално“ тј. од 0.25 до 0.75. перцентила.

Interpretation: between 0.25 and 0.75 percentile belongs to the category of „normal“, 0.25 and less belongs to the category of dry and 0.75 and above belongs to the category of moist: >0.98 extremely moist; <0.02 extremely dry; between 0.02 and 0.08 very dry; between 0.9 and 0.24 dry; between 0.76 and 0.91 rainy; between 0.92 and 0.98 very rainy. The blue shaded area belongs to the category of „normal“ i.e. from 0.25 to 0.75. percentiles.

На графиконима перцентиала лакше се уочава оно што је табеларно представљено а што иде у прилог тврђења да су 2010. и 2011. по свом карактеру биле екстремне године супротног знака у питању кишности/сушно-сти јер од 24 мјесеца мање од 5 има блиске вриједности 0.50 перцентилу (тј. средњој вриједности), док су сви остали у екстремним или њима блиским категоријама (област изван граница или блиска границама осјенченог дијела између 0.25 и 0.75 перцентиала). Са изузетком 2-3 љетна мјесеца, у јужном дијелу Српске, у 2010. години није било мјесеци са падавинама мањим од 0.25 перцентиала, тј. није било сушних категорија, док у 2011, са изузетком углавном 0-2 мјесеца, није било кишних категорија већ само сушних и нормалне.

Период април-октобар (вегетациони период) 2011. био је најсушнији у посљедњих 50 година у Бањој Луци, Приједору и Добоју, док је у осталим мјестима међу четири најсушнија у инструменталном периоду. Узрок дуготрајног сушног периода био је у веома развијеном гребену високог ваздушног притиска изнад западне и централне Европе, који је блокирао зонално струјање. Сјеверноатлантска осцилација (NAO) имала је позитивне вриједности од фебруара 2011. (након дужег периода са негативним NAO), што подразумева релативно интензивно струјање ваздуха над сјеверним Атлантиком. Ипак, овај гребен високог притиска блокирао је продоре влажних ваздушних маса на европски континент. Оваква временска ситуација понекад је врло стабилна и може се задржати и неколико седмица или чак мјесеци (World Meteorological Organization, 2011).

Метеоролошке станице РХМЗ на подручју Источне Херцеговине су: Требиње, Чемерно, Невесиње, Гацко и Билећа и оне имају највише падавина на територији РС. Њихово учешће у укупним падавинама на годишњем нивоу на територији РС је близу 50% а у других 50% учествује двадесетак осталих мјерних локација. То не треба да чуди ако се има на уму чињеница да се у оближњим Црквица-

On the percentile graphs, it is easier to see data that are presented in Tables and that confirm the facts that 2010 and 2011 were extreme in their opposites regarding rainfall/aridity because out of 24 months 5 had values close to 0.50 percentiles (i.e. mean value) whereas other months belong to extreme categories (the area out of borders or close to borders of the shaded part is between 0.25 and 0.75 percentiles). With an exception of 2-3 summer months in the south part of RS, 2010 had no months with precipitation less than 0.25 percentiles, i.e. there were no dry categories, whereas in 2011 there were no rain categories with a 0-2 months exception.

April-October 2011 period (vegetation period) was the driest in last 50 years in towns of Banjaluka, Prijedor and Doboј, whereas in other towns it was among 4 driest for the period in regard. The cause of the long-term dry period was the highly-developed burr of high pressure above West and Central Europe that blocked the zone circulation. North-Atlantic oscillation (NAO) have had positive values since February 2011, after a long period of negative NAO, which means relatively intensive air circulation above north Atlantic. Still, this high-pressured burr blocked the outbreak of moist air mass towards the Europe. This weather condition is sometimes rather stable and can last for a few weeks or even months (World Meteorological Organization, 2011).

Weather stations of RS Weather Bureau in East Herzegovina are as follows: Trebinje, Čermerno, Nevesinje, Gacko and Bileća and they are typical of most precipitation on RS territory. Their participation in total precipitation in RS on annual level is nearly 50% and other 50% goes down to some twenty other stations. It is no surprise if we bear in mind the fact that Crkvice (Krivosije) in Montenegro that is close vicinity has the maximum precipitation in Europe. Taking into account all of the RS territory some 25 weather stations in 2010 had the 42% surplus precipitation, and in 2011 there was a 38% deficit in comparison to annual average for the last decade.

ма (Кривошије) у Црној Гори налази европски максимум падавина. Посматрано за читав простор РС, око 25 станица, у 2010. остварен је суфицит падавина од 42% а у 2011. дефицит од 38% у односу на годишњи просјек посљедње деценије.

Важност падавина као климатског елемента је изузетна па би анализа свих њихових параметра могла по обиму да превазиђе све остале климатске екстреме. Такође, посебно је важно интензивирати истраживања падавина и унапређивати мониторинг на већим висинама. У новије вријеме интензивирана су истраживања падавинских екстрема, прије свега због екстремних хидролошких посљедица (Живковић и Анђелковић, 2007; Анђелковић, 2010).

ЗАКЉУЧАК

У раду су приказане мјесечне количине падавина током 2010. и 2011. са одступањима у милиметрима и суфицитом/дефицитом процентуално као и припадајући перцентилом према ком се на детаљнији начин утврђује категорија кишности/сушности у појединачним мјесецима а који је у вези с вјероватноћом тј. повратним периодом. Екстремно велике количине падавина базиране на методи расподеле перцентила су оне које премашују вриједност која одговара 0.98 перцентилу, што практично значи да је та вриједност блиска апсолутном максимуму, док екстремно мале количине одговарају вриједностима мањим од 0.02 перцентила, тј које су блиске апсолутном минимуму падавина.

На бази историјских метеоролошких података РХМЗ Српске, бројне вриједности статистичке анализе показују да је 2010. окарактерисана као врло кишна до екстремно кишна (суфицит 43% у односу на просјек 2000-2010) а 2011. година као врло сушна до екстремно сушна (дефицит 38% у односу на 2000-2010) на територији Републике Српске као и у већем дијелу Европе. Истраживања показују да је и екстремно сушно и екстремно

Precipitation is a relevant climate element and the analyses of its parameters might overpass other climate extremes. Furthermore, it is highly important to intensify precipitation researches and improve the monitoring with reference to higher altitudes. The reasearch on precipitation extremes has ately been intensified, firstly due to extreme hydrological consequences (Живковић, Анђелковић, 2007; Анђелковић, 2010 и др).

CONCLUSION

The paper presents montly precipitation amounts in 2010 and 2011 with deviations expressed in milimeters and surplus/deficit percentage as well as the adequate percentiles that determine aridity/rainfall category in separate months, which further affect the reoccurence period. Extremely large amounts of precipitation based on the method of percentile distribution are those that overcome 0.98 percentiles, which practically means that this value is close to the absolute maximum, wehereas extremely small amounts of precipitation match the values less than 0.02 percentiles, i.e. they are close to the absolute minimum.

Based on the hystorical weather data of the RS Weather Bureau, statistical analyses indicate that 2010 was characterized as very rainy/extremely rainy (43% surplus in comparison to 2000-2010 average) and 2011 was very dry/extremely dry (38% deficit in comparison to 2000-2010) on both RS territory and most Europe. Researches indicate that both extremely dry and extremely rainy years were conditioned by an unusual atmosphere circulation above Europe. Shifts

кишну годину условила неуобичајена циркулација атмосфере изнад подручја Европе. Смјене екстремно кишних и сушних мјесеци у последњој деценији и њихов утицај на појаву рекордних поплава и екстремних суша намећу потребу израде система за наводњавање али и одводњавања вода и градње одбрамбених насипа.

of extremely dry and rainy months over the last decade and their impact on floods and droughts make it necessary to construct irrigation and drainage systems as well as the dykes.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ/ BIBLIOGRAPHY

1. Анђелковић, Г., Живковић, Н. (2007). Падавине као неповољна климатска појава у Неготину. *Гласник Српског географског друштва*, св. LXXXVII, бр. 1, Београд.
2. Анђелковић, Г. (2010).: *Екстремне климатске појаве у Србији*, докторска дисертација. Географски факултет у Београду.
3. Драгићевић, С., Филиповић, Д. (2009). *Природни услови и непогоде у планирању и заштити простора*. Географски факултет, Београд.
4. Ducic, V. et al (2006). Connection between ENSO Index, NAO Index and decadal-scale variability of precipitation in Serbia. *Зборник радова: Global changes and regional challenges-International Scientific Conference dedicated to the International day and day of Faculty of Geology and Geography*, 28-29.04. 2006, St Kliment Ohridski, University of Sophia, Bulgaria.
5. Ducić, V, Trbić, G, Luković, J. (2008). Promene količine i režima padavina u Banjoj Luci u drugoj polovini 20. veka, *Herald br. 12, Geografsko društvo RS*, Banja Luka, 121-128.
6. Milosavljević, R. (1973). *Klima Bosne i Hercegovine*, doktorska disertacija, Prirodno-matematički fakultet u Sarajevu.
7. Radinović, Đ. (1981). *Vreme i klima Jugoslavije*. Građevinska knjiga, Beograd, 219-240.
8. Републички хидрометеоролошки завод Републике Српске, Документација и материјал, 1985-2010.
9. Савезни хидрометеоролошки завод СФРЈ, Метеоролошки годишњази I, 1961-1985.
10. Trbić, G., Ducić, V., Rudan, N. (2009). Regionalne promjene količina padavina u Republici Srpskoj, *Herald br. 13, Geografsko društvo RS*, Banja Luka, 71-78.
11. Trbić, G. (2011). *Ekoklimatska rejonizacija Peripanonskog oboda Republike Srpske*. Monografija, Geografsko društvo RS, Pos. izd. br.18, Banja Luka, 1-172.
12. Trbic, G. et all. (2010). Regional changes of precipitation amount in Bosnia and Herzegovina. *Зборник радова: 6th International Scientific Conference Dedicated to the International Earth Day*, April 2010, Sofia, Bulgaria.
13. Вемић, М. (1954). О клими Босне и Херцеговине. III конгрес географа Југославије, Географско друштво НР Босне и Херцеговине, Сарајево.
14. <http://www.wmo.int/pages/mediacentre/news/documents/europedrought.doc>

ПРОЈЕКЦИЈА ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ ДО 2018. ГОДИНЕ

Бранислав Ђурђевић¹ и Драшко Маринковић²

¹Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду, Република Србија

²Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

Сажетак: У моменту када је прошло двадесет година од последњег пописа становништва веома је незахвално прогнозирати будуће кретање становништва Републике Српске. За будући демографски развој овог простора од пресудног значаја ће бити дугорочне тенденције фертилитета, морталитета и миграција становништва. Под претпоставком нормализације миграција становништва, које су прије свега условљене актуелним друштвено-економским развојем, ревитализацијом привредних активности, побољшањем економске ситуације и животног стандарда, активнијом социјалном и популационом политиком у најоптимистичнијој варијанти пројекција будућег демографског развоја треба очекивати само стагнацију становништва. С тим у вези, ако се што скорије не почну примјењивати неке од активнијих мјера популационе политике, може се очекивати да ће овај простор имати наставак негативних тенденција природног обнављања. Истовремено, може се очекивати и модификација старосне структуре становништва, односно повећање просјечне старости и удјела старог становништва у укупном, што се може базирати и на претпоставци да се дужина очекиваног трајања живота константно повећава.

Кључне ријечи: пројекција становништва, природна депопулација, старење становништва, популациона политика.

Original scientific papers

POPULATION PROJECTIONS FOR THE REPUBLIC OF SRPSKA BY THE YEAR 2018

Branislav Đurđević¹ and Draško Marinković²

¹College of Sciences, University of Novi Sad, Republic Serbia

²College of Sciences, University of Banja Luka, Republika Srpska

Abstract: Presently, after over 20 years from the latest population census, it is unfavourable to make predictions about future population changes in the Republic of Srpska. For future demographic development of the area long term trends of fertility, mortality and migrations are crucial. On the assumption that normalisation of migrations, primarily caused by current social and economic development, the revitalisation of economic activities, the improvement of economic situation and standard of living and more active social and population policies are achieved, the most optimistic variant of the population projections would be the stagnation of the population. With regard to this, this area will continue with negative trends of natural population renewal unless more active measures in population policy are applied. At the same time, modification of age structure may be expected, i.e. increase of mean age and share of old population in the total, which is based on the assumption that life expectancy is constantly increasing.

Key words: population projection, natural depopulation, population ageing, population policy.

УВОД

Идентификацијом основних демографских показатеља становништва Републике Српске уочене су неповољне тенденције у редистрибуцији и успостављању просторно-демографске поларизације, што има одраз како у поремећајима у репродукцији, тако и код најважнијих демографских структура. Ове тенденције су у складу са демографском транзицијом која је праћена промјенама у структури активног становништва и све израженијем процесу старења становништва и појаве природне депопулације. Са трендом ниског и негативног природног прираштаја доводи се у питање даљи раст становништва, како на републичком, тако и на општинском нивоу. Да би се обезбиједио раст становништва потребно је хитно спровођење мјера пронаталитетне популационе политике, односно потребно је усагласити демографски и друштвено-економски развој.

Општи циљ одрживог демографског развоја је стационарно становништво, тј. становништво у коме ће слједеће генерације бити исте величине као и постојеће (график 1). Овај ниво простог обнављања становништва или замјене генерација значи да на индивидуалном нивоу једна жена у свом фертилном периоду треба да се надомјести са једним женским дјететом, тј. да нето стопа репродукције буде једнака јединици. У нашим условима, где је смртност ниска, а фертилитет испод нивоа потребног за замјену генерација, нето стопа репродукције је на нивоу око јединице када је кохортна стопа укупног фертилитета на нивоу око 2,1 детета по жени.

Основни постулат мора бити: већи фертилитет мора бити економско преимућство. Ако су дјеца дјелом и нормално добро, као и свако друго, друштво без довољно дјеце мора понудити и цијену како би «купило» дијете више. У оваквој ситуацији није се захвално залагати за већа издвајања. Но, посматрајући дистрибуцију породица према броју дјеце у подручјима која немају проблема са обнављањем становништва, закључујемо да се не треба плашити да ће број породица са троје, а поготово са више од троје дјеце, бити нарочито велики.

INTRODUCCION

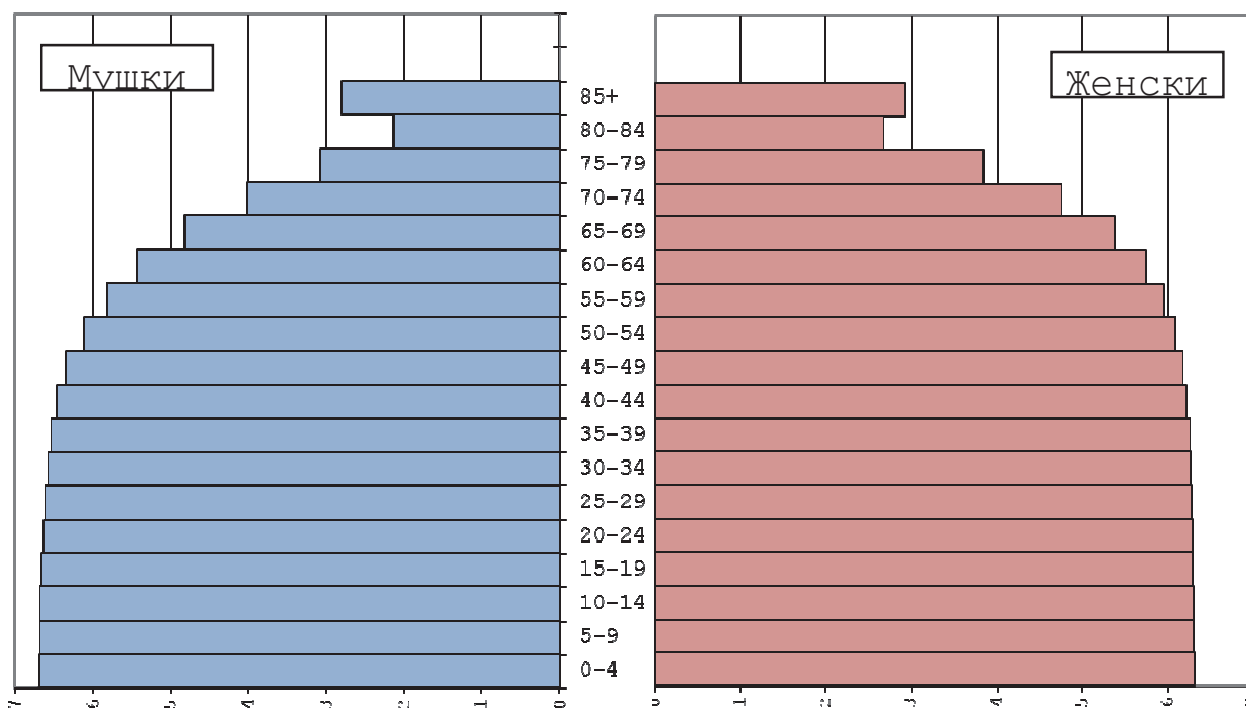
Identification of basic demographic factors for the population of the Republic of Srpska highlights unfavourable trends in redistribution and spatial demographic polarisation, which influence disorders in reproduction and among the most significant demographic structures. The trends are in concordance with demographic transition accompanied with changes in active population structure, more prominent population ageing and natural depopulation process. With low and negative natural growth further population increase is questioned, both at republic and municipal level. In order to provide population increase, it is necessary to conduct urgent measures of pro-natal population policy, that is demographic, social and economic development should be in concordance.

General objective of sustainable demographic development is stationary population, i.e. the population in which the future generations will be the same size as the present ones (Graph 1). Such a simple replacement level of the population or generation change means that a woman in her reproductive age should be replaced by a female child, that is, net reproduction rate must be equal to one. Under the present conditions in our country, where mortality rate is low and fertility rate below the population reproduction level, net reproduction rate is about one whereas the replacement level fertility is about 2.1 children per a woman.

The fundamental principle should be: higher fertility must be an economic advantage. Provided that children are partly an ordinary asset, as everything else, the society with continued decline in the number of children must offer a price to “buy” more children. In such a situation, it is not popular to insist on increasing allocation. However, analysing family distribution according to the number of children in the regions without population replacement problems, it can be concluded that the number of families with three and more children will not be particularly high.

Граф. 1. Старосно-полна пирамида жељеног
 стационарног становништва

Graph 1. Population pyramid of desired
 stationary population

у процентима

У трагању за оптималним фертилитетом треба имати у виду да најмање десетак процената жена ни у будућности неће учествовати у репродукцији (због смртности, стерилитета и, све више, других разлога) и да је оптимални удио жена са троје дјеце негде између максимума и минимума. Тачније, минимални удио жена са троје дјеце на крају репродуктивног период треба да износи 30% од укупног броја жена, или трећину жена које рађају, под условом да све остале жене које рађају роде по двоје дјеце. У случају да 70% свих жена заврши своју репродукцију са троје дјеце за обезбеђење прости репродукције нису потребна додатна рађања, па чак 30% жена не мора да учествује у репродукцији (табела 1).

In search for the optimum fertility, it should be taken into account that at least 10% of women will not participate in future reproduction (due to mortality, sterility or other increasing issues) and that optimum share of women with three children is somewhere between the minimum and maximum. Precisely, minimum share of women with three children at the end of reproductive periods should equal 30% from the total women, or one third of women giving birth, under condition that other women giving birth give birth to two children each. In case 70% of the total women finished their reproductive period with three children, no additional births appear necessary for enabling simple reproduction, i.e. 30% of women may not participate in reproduction process (Table 1).

Таб. 1. Модели завршног паритета у простом обнављању према удјелу мајки са троје деце

Паритет	Минимум		Могући оптимуми						Максимум	
	% жена	Број дјеце	% жена	Број дјеце	% жена	Број дјеце	% жена	Број дјеце	% жена	Број дјеце
0	10%	0	10%	0	10%	0	10%	0	30%	0
1	0%	0	10%	10	20%	20	30%	30	0%	0
2	60%	120	40%	80	20%	40	0%	0	0%	0
3	30%	90	40%	120	50%	150	60%	180	70%	210
Тотал	100%	210	100%	210	100%	210	100%	210	100%	210

Tab. 1. Models of final parity in replacement level fertility according to the share of mothers with three children

Одговор на питање: *Колико становника тренутно има Република Српска*, није нимало лак и једноставан. Као што је опште познато, последњи попис становништва у БиХ, као најпоузданији извор података за потребе, не само демографске односно популационе политике, него и развојне политике у најширем смислу ријечи, је проведен 1991. године. Проблем су додатно увећала помјерања становништва усљед ратних дешавања.

Процјене укупног броја становника у Републици Српској, које су вршене током последњих неколико година, су се међусобно разликовале, а посебан проблем у контексту израде разних Стратегија, односно актуарских пројекција и моделирања, су биле неодговарајуће и неконзистентне старосне структуре и релативни демографски показатељи, који су се из таквих процјена изводили. Стога је за потребе овог рада морала ревидирати и званична процјена броја становника Републичког завода за статистику, од које се првобитно пошло.

Званична процјена броја становника у Републици Српској у 2006. години износила је 1.487.785. У јулу мјесецу 2008. године, Републички завод за статистику је ревидирао процјену броја становника Републике Српске за период 2002.–2006. година, тако да број становника у ревидираној процјени за 2006. годину износи 1.443.709.

The answer to the question: *What is the current population number of the Republic of Srpska* remains difficult and complex. As it is widely known, the latest population census in Bosnia and Herzegovina, as the most reliable data source for both demographic, i.e. population policy and developmental policy in its broadest sense, was conducted in 1991. The problem is additionally complicated by population migrations due to war activities.

Assumptions on the total population number in the Republic of Srpska, conducted during the last several year, differed from each other. Special problem in the design of strategies', i.e. actuarial projections or modelling, were improper and inconsistent age structures and relative demographic factors that emerged from such assumptions. Therefore, the official assumptions on population number by the Republic Statistical Office that were the starting point for this paper, needed to be audited for the purposes of this paper.

The official assumed population in the Republic of Srpska in 2006 was 1,487,785. In July 2002, the Republic Statistical Office revised the assumption for the period 2002-2006, thus the revised number for 2006 was 1,443,709.

Based on the official population assumption of 1,487,785 and age structure obtained from the "Survey on labour force in the Re-

На основу званичне процјене броја становника од 1.487.785 и старосне структуре која је добијена из анкетног истраживања „Анкета о радној снази Републике Српске у 2006. години“, извршена је процјена броја становника по петогодишњим старосним групама. Добијени подаци су тестирани на основу релевантних демографских софтвера. Тестирања су показала да добијени демографски подаци нису конзистентни јер се јављају одређене неусаглашености у старосним структурама и релативним демографским показатељима, односно одступања од показатеља за упоредиве земље у региону. Једино логично објашњење за оваква одступања је било да неки од улазних демографских података, а прије свега, подаци о живорођеним по петогодишњим групама старости мајке и умрлим по полу и петогодишњим старосним групама у 2006. години и процјена укупног броја становника за 2006. годину по полу и петогодишњим старосним групама, нису конзистентни. Полазећи од чињенице да је витална статистика редовно годишње статистичко истраживање, чији се подаци прикупљају на мјесечном нивоу, закључено је да су демографски подаци виталне статистике тачни у великом проценту, те да их треба искористити за потребе израде „нове“ процјене броја и релевантне структуре становника Републике Српске.

ПРЕТПОСТАВКЕ ПРОЈЕКЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА

Претпоставка од одсуству катастрофа. Претпоставља се да у пројектованом периоду неће бити ратова, разорних земљотреса, епидемија или глади на овом и сусједним просторима.

Претпоставка о полној структури живорођених. На основу дугогодишњих просјека претпоставља се да ће се у читавом пројектованом периоду рађати 106 дјечака на сваких 100 рођених дјевојчица.

Претпоставке о фертилитету. О кретању фертилитета нису дате јединствене претпоставке, као о осталим факторима који утичу

public of Srpska in the year 2006”, the population assumptions were conducted by five year age groups. The obtained results were tested on the basis of relevant demographic software. The tests showed the inconsistency of demographic data due to certain imbalance in age structures and relative demographic indicators, i.e. deviations with regard to indicators for comparable countries in the region. The only logical explanation for deviations was the inconsistency among demographic input data, first of all, data on live-births per five-year groups of mothers’ age and mortality by gender and five-year groups in 2006 as well as the total population assumption for the year 2006 by gender and five-year age groups. The fact that vital statistics is a regular annual statistical research, collecting data monthly, led to a conclusion that demographic data of vital statistics are accurate in high percentage, and should be utilised for building “new” assumptions on number and relevant population structures of the Republic of Srpska.

ASSUMPTIONS FOR POPULATIONS PROJECTIONS

Assumptions on low probability catastrophic events. It is assumed that in the projected period wars, destructive earthquakes, epidemics or famine will neither occur in this particular nor neighbouring areas.

Assumptions on gender structure of live-births. Based on long term mean values, it is assumed that for the projected period 106 males will be born on every 100 females.

Assumptions on fertility. Unlike the other factors that influence future population growth, the unique assumptions are not made

на будући раст становништва. Приликом пројектовања пројекција претпостављена су три нивоа фертилитета: опадајући, константан и растући. У случају опадајућег фертилитета он ће на крају пројектованог периода, 2018. године бити на нивоу од 1,2 дјече по мајци. Константан фертилитет значи да ће он у пројектованом периоду стално бити на нивоу од 1,3 дјече по мајци. Ниво претпостављеног константног фертилитета је нешто већи од актуелног, због вјеровања да ће мјере популационе политике и медијска кампања у прилог повећању рађања ипак дати неке резултате. У случају претпоставке о растућем фертилиту, он ће 2018. године износити 1,4 дјече по мајци, што је такође испод нивоа потребног за просту замјену генерација.

for fertility fluctuation. Namely, three levels of fertility were assumed during the projection preparation: falling, constant and rising. In case of falling fertility, it will reach 1.2 children per a mother by the end of the projected period (2018). Constant fertility will keep the 1.3 value for the projected period, whereas the level of assumed constant fertility will slightly exceed the values of the current, due to belief that the population policy measures and marketing would contribute to increase the number of births. For the assumed value of growing fertility, it will be 1.4 children per a mother in 2018, which is still below the population reproduction level.

Таб. 2. Претпостављени износ стопа укупног фертилитета

Претпоставке о фертилиту	Стање 2008.	Претпоставке	
		2018.	2028.
Опадајући	1,3	1,2	1,1
Константан	1,3	1,3	1,3
Растући	1,3	1,4	1,7

Tab. 2. Assumed fertility level

Претпоставке о морталитету. За претпоставке о промјенама у очекиваном трајању живота коришћене су моделне таблице Coale-Demeny, модел West. Очекивано трајање живота код мушкараца до 2018. повећаваће се за 0,4 године годишње, односно код жена за 0,3 до 0,5 године. До краја пројектованог периода претпостављено је да ће се полне разлике у корист жена у очекиваном трајању живота смањити са 4,6 на 4,3 година.

Assumptions on mortality. Assumptions on life expectancy were based on Coale and Demeny West model life tables. Life expectancy will increase by 0.4 annually for males and between 0.3 and 0.5 for females by the year 2018. Gender differences in life expectancy will decrease from 4.6 to 4.3 years in favour of women by the end of the projected period.

Таб. 3. Пораст очекиваног трајања живота

	2008.	2018.	2028.
Мушкарици	74,8	75,7	76,3
Жене	79,4	80,0	80,6
Укупно	77,0	77,7	78,3

Tab. 3. Increases in life expectancy

Претпоставке о миграцијама. У пројекцијама је претпостављено да миграције као фактор у промени броја становника неће бити присутне. Послије масовног избјегличког таласа у последњој декади двадесетог вијека, почетком двадесет првог вијека треба очекивати смиривање миграционих токова. Односно стопа миграционог салда биће уравнотежена, тј. једнака нули.

Претпоставке о просјечној величини домаћинства. Претпостављено је да ће просјечна величина домаћинства опадати за око 0,1 члана по декади. Дакле, очекује се да ће просјечна величина домаћинства износити 2018. године 2,9, а 2028. године 2,8 лица.

РЕЗИМЕ РЕЗУЛТАТА ПРОЈЕКЦИЈА СТАНОВНИШТВА

Демографски развој Републике Српске пријети да буде ограничавајући фактор свеукупног развоја. На основу претпоставки на којима снива пројекција, број живорођених биће током читавог пројектованог периода мањи од броја умрлих.

Укупан број становника Републике Српске непрекидно ће се смањивати у свакој од претпостављених варијанти све до краја пројектованог периода и за само десет године биће мањи за 4 до 5 процената.

Смањивање броја становника није посебан проблем. Постоје и много мање земље са одличним перформансама. Проблем даљег развоја Републике Српске је погоршање “квалитета” њеног становништва, због изразитог процеса старења. Зато, у сажетку резултата пројекција, нужно је указати на посебености будућег развоја најважнијих функционалних контингената.

У случају опадајућег фертилитета број *дјеце јасленог узраста* (1-3 године) биће подједнак, у случају растућег фертилитета или мањи за 15%, у случају опадајућег фертилитета.

Контингент *дјеце предшколског узраста* (4-6 година) биће осјетно мањи у свим варијантама.

Assumptions on migrations. The projections assume that migrations as a factor in population change will not occur during the projected period. After a huge wave of refugees in the last decade of the 20th century, it is expected that population migrations stop at the beginning of the 21st century, that is, the migration rate will be balanced or equal to zero.

Assumptions on mean household size. It is assumed that mean household size will decrease for about 0.1 member per a decade. Hence, it is expected that mean household size will be 2.9 in 2018 and 2.8 in 2028.

SUMMARY OF THE POPULATION PROJECTION RESULTS

Demographic development threatens to become a limiting factor in the total development of the Republic of Srpska. According to the assumptions, the number of births will be smaller than the number of deaths throughout the entire projected period.

Total population of the Republic of Srpska will continue to decline under all alternative scenarios over the projection period and over the next ten years the population shall decline by 4% to 5%.

Population decline, however, is not a separate problem. There are much smaller countries with excellent performance. The problem of further development of the Republic of Srpska is worsening of the “quality” of the population, due to excessive ageing process. Thus, the special features of future development of the most significant functional cohorts need to be highlighted in the summary of the projection results.

Under falling fertility scenario, the *cohort of pre school children* (1-3 years) would not change, under rising fertility scenario it will decline by 15%.

Cohort of pre school children (4-6 years) will significantly decline in all scenarios.

Таб. 4. Пројекција укупног становништва и карактеристичних функционалних контингената Републике Српске до 2018. године

Tab. 4. Projection of total population and characteristic functional contingents of the Republic of Srpska by the year 2018

	Процјењени број становника	Пројекција	
	2008.	2013.	2018.
	Укупно становништво		
Опадајући	1.283.322	1.257.877	1.221.751
Константан		1.258.843	1.225.871
Растући		1.260.347	1.231.259
	Контингент дјеце јасленог узраста (1-3 године)		
Опадајући	31.947	30.499	27.279
Константан		31.080	29.184
Растући		32.034	31.501
	Контингент дјеце предшколског узраста (4-6 година)		
Опадајући	36.006	31.794	29.268
Константан		31.835	30.355
Растући		31.916	31.832
	Контингент дјеце школског узраста (7-14 година)		
Опадајући	111.853	97.683	84.161
Константан			84.507
Растући			85.148
	Контингент средњошколског узраста (15-18 година)		
Оп. – кон. – раст.	56.960	57.030	51.959
	Становништво студентског узраста (19 година)		
Оп. – кон. – раст.	15.069	14.294	13.762
	Женски фертилни контингент (жене 15-49 година)		
Оп. – кон. – раст.	292.686	279.152	267.212
	Контингент старог становништва (65 и више година)		
Оп. – кон. – раст.	226.637	226.062	243.629
	Контингент остарјелог становништва (80 и више година)		
Оп. – кон. – раст.	38.645	48.847	57.006
	Радно способни контингент (мушки 15-64, женски 15-59)		
Оп. – кон. – раст.	831.885	816.715	779.865

Контингент *дјеце школског узраста* (7-14 година) кретаће се слично као предшколски узраст.

Контингент *средњошколског узраста* (15-18 година) смањиваће се током свих десет година и на крају ће бити мањи за скоро 10%.

Cohort of school children (7-14 years) will follow the same trend as projected for the pre school children.

Cohort of secondary school children (15-18 years) will decline during 10 years to reach 10% decline at the end of the period.

Контингент *на почетку студентског узраста* (бруцоша са 19 година) неминовно ће опадати у свим варијантама и на крају ће бити мањи за преко 9%, минимум.

Судећи према резултатима пројекција *женски фертилни контингент* (жена 15-49 година) ће се, по свој прилици, за само десет година смањити за око 10%, што значи да ће сваке године удио овог контингента опадати за по један проценат.

Бројност *старог становништва* (65 и више година) не зависи од варијанти фертилитета, сво ово становништво је већ рођено, тако да са већом сигурношћу можемо тврдити да ће се њихов број повећати за 7,5%. Тако ће овај удио на крају периода износити око 20%.

Број и удио *остарјелог становништва* (80 и више година) највише ће се повећати, за чак 47,5%.

Cohort of youths reaching the age to attend university (19 years) will inevitably decline under all scenarios and finally reach the minimum of 9% decline.

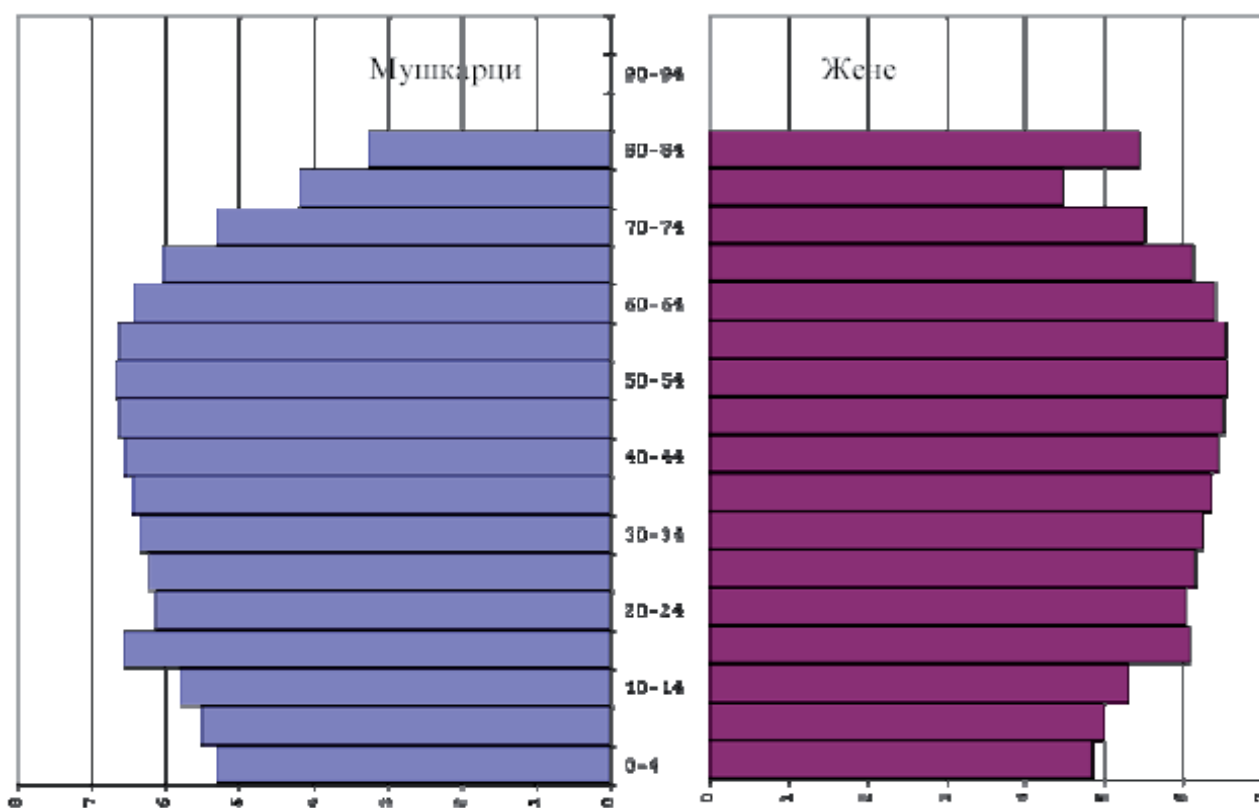
Female fertility cohort (women 15-49 years) will be reduced by 10% during the projected decade, that is, it will decline each year by 1%.

Cohort of elderly people (65 years or older) is not dependent on fertility scenario, since all the cohort members were already born. Thus, we may claim more surely that it will increase by 7.5%. The share of this cohort will reach 20% at the end of the period.

Cohort of elderly people (80 years and older) will increase the most, for even 47.5%.

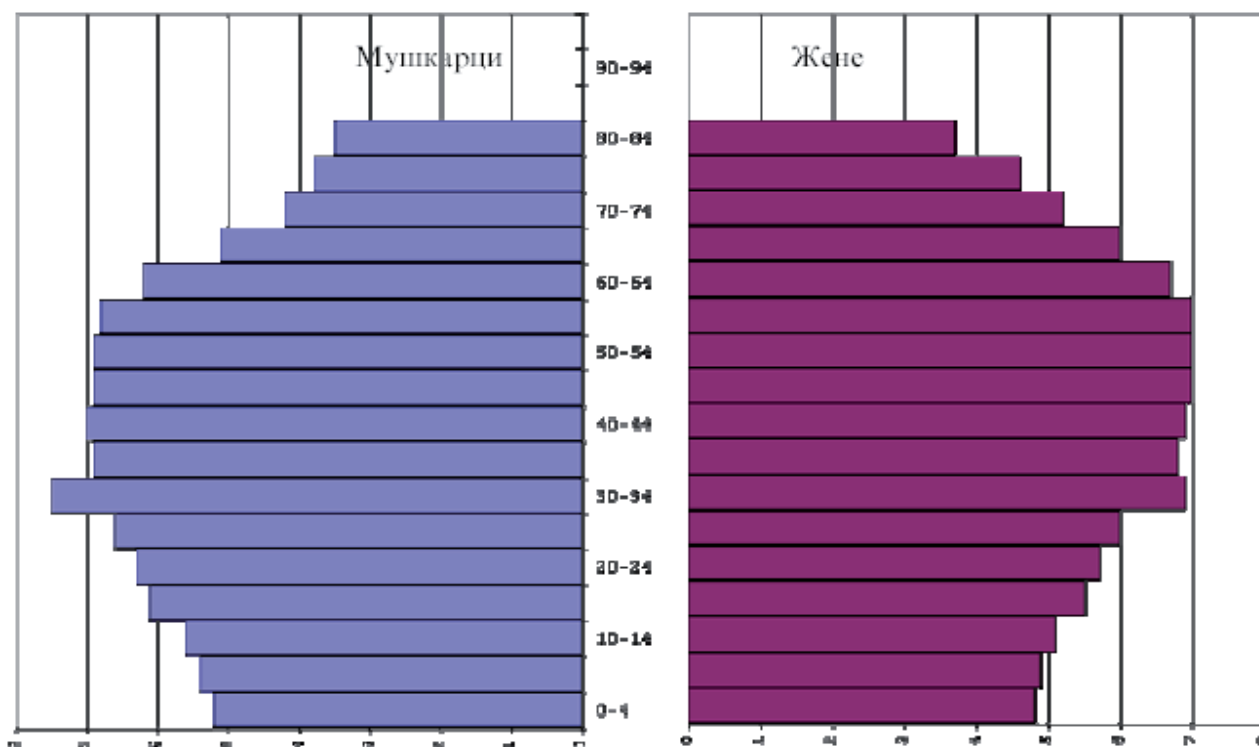
Граф. 2. Пројекција полно-старосне структуре становништва Републике Српске за 2008. годину

Graph 2. Projection of gender and age population structure of the Republic of Srpska for the year 2008

Граф. 3. Пројекција полно-старосне структуре становништва Републике Српске за 2018. годину

Graph 3. Projection of gender and age population structure of the Republic of Srpska for the year 2018

Сви су изгледи да ће се број становника у *радно способном контингенту* (мушки 15-64 године, жене 15-59 година) врло брзо смањивати, а то је и основни разлог за тврдњу, са почетка резимеа, да ће демографски развој Републике Српске бити ограничавајући фактор свеукупног развоја. Удио становништва радно способног узраста опашће са 64,8% на 60,8%, што ће бити један од најмањих удјела, чак у европским размјерама.

Графички приказ пројекције полно-старосне структуре становништва Републике Српске за 2018. годину указује на регресиван тип становништва, што само потврђује претходне констатације о неповољним тенденцијама у демографском развоју и упућује на хитност спровођења мјера пронаталитетне популационе политике, како би се бар ублажиле нежељене последице.

Cohort of working age population (male 15-64, female 15-59 years) will rapidly decline, supporting the statement from the beginning of the summary, that demographic development will be a limiting factor in the total development of the Republic of Srpska. The share of the working age cohort will decline from 64.8% to 60.8% and become one of the smallest shares Europe-wide.

This chart represents the projections of population gender and age structure in the Republic of Srpska for the year 2018 and highlights the regressive population type, confirming the former unfavourable trends in demographic development and demanding urgent pro-natal measures in population policy that would at least moderate unanticipated effects.

ДИЗАЈНИРАЊЕ ПРОНАТАЛИТЕТНОГ ПРОГРАМ

У модерном свијету јасно је да су људски ресурси ограничени и да свако промишљање будућности мора водити рачуна о минимуму становништва који је потребан да одржава постојећу инфраструктуру.

Глобални одговори на страх од изумирања резултирали су у модерном свијету са неколико различитих врста мјера популационе политике (Teitelbaum & Winter, 1985).

У модерном свијету актуелно је неколико одговора на below replacement fertility:

- Мјерама за продужење људског вијека,
- Мерама које ограничавају приступ средствима контроле рађања,
- Мерама за повећавање уселјавања,
- Мерама за прилагођавање демографским промјенама,
- Мјерама које теже да повећају фертилитет позитивним подстицајима.

Лични исконски страх од смрти резултовао је најразноврснијим мјерама за **продужење људског вијека**. Треба рећи да продужење људског вијека и није мјера која се спроводила ради заустављања депопулације. Продужење људског вијека пратило је процес модернизације и знатно је убрзало пораст становништва у свијету. У условима константног фертилитета стопа раста повећава се за 38 промила када се очекивано трајање живота повећа са 20 на 70 година. Међутим, што је људски вијек дужи свако даље продужење има све мање ефекте на популациони раст. На примјер, продужење људског вијека са 20 на 30 година повећава стопу раста за 14 промила, а са 60 на 70 година само за 4 промила. Ако је нето стопа репродукције мања од јединице, ни бесмртност неће значити непрекидан раст. Дакле, продужење људског вијека у будућности неће битије утицати на стопу раста (Coale, 1959).

Ограничавање приступа средствима контроле рађања одувјек је било непопуларно и коришћено је у тоталитарним режи-

DESIGNING FERTILITY PROGRAMME

In the modern world it is obvious that human resources are limited and each future projection should take into account the minimum population needed to maintain the current infrastructure.

The global responses to the fear of extinction of the human species resulted in several different population policy measures (Teitelbaum & Winter, 1985).

The modern world responded to below replacement fertility with the following measures:

- Measures aimed at extending human life spans,
- Measures aimed at restricting access to birth control,
- Measures aimed at increasing immigration,
- Measures aimed at adjusting to demographic changes,
- Measures aimed at increasing fertility through positive incentives.

Primordial fear of death resulted in a variety of measures aimed at **extending human life span**. It should be noted that life span extension was not the measure taken to combat depopulation. Extension of human lifetime came along with modernisation processes and significantly accelerated world population growth. Under constant fertility conditions, growth rate rises by 38 per mill points and life expectancy increases from 20 to 70 years. However, the longer the life span is, each further extension has less effect on the population growth. For instance, extension of human life span from 20 to 30 years, increases growth rate by 14 per mill points, while extension from 60 to 70 years increases growth rate only by 4 per mil points. If net reproduction rate were less than one, even immortality would not mean continuous growth. Therefore, future life span extensions will not significantly affect the growth rate (Coale, 1959).

Restricted access to birth control means

мима. “... У настојању да подигну стопу natalитета Румунија у периоду до 1966-1989. година, Бугарска, Чехословачка и Мађарска у више наврата, као и Пољска у деведесетим годинама, одлучиле су се на мање или више рестриктивну политику према намерном прекиду трудноће. Но, очекивани дуготрајни ефекти у смислу повећања нивоа рађања нису остварени” (Рашевић, 2001, стр. 75). У блажем облику сличне мјере могу се препознати и у неким демократским земљама у виду забране неких метода контрацепције, непостојања могућности за стерилизацију итд.

Мјере за повећавање усељавања на делу су у богатим земљама, које купују радну снагу. У САД се ових година усељава више од милион људи годишње, а то је више усељеника него у декади најинтензивнијег насељавања ове земље, 1901-1910. године, када се досељавало мање од 900 хиљада лица годишње.

Настојање да понуда стране радне снаге буде што већа, а њена цијена што мања може бити и објашњење промењеног става САД према програмима планирања породице. На конференцији о становништву одржаној у Мексику 1984. године САД је потпуно променила позицију у односу на популациону конференцију у Букурешту 1974. Њихова делегација сада је устврдила да је популациони раст неутрални феномен и да је за успоравање раста кључно слободно тржиште. Ово је веома изненађујућа позиција, уз неколико измењених фраза, овакво тврђење могло би се приписати наступу Кине у Букурешту десет година раније, тј. да уз одговарајући економски систем проблеми популационог раста нестају (Murray, 1985).

Изгледа да је разлог промени става врло прецизна рачуница. Према израчунавањима познатог америчког демографа Томаса Еспеншеда (Espenshade, 1980) у 1980. години директни трошкови исхране, одеће, становања, медицинских услуга, образовања до навршене 18 године и још четири године колеца коштају родитеље 85.000 долара по дјетету, а уз индиректне трошкове (изгубљену зараду

has always been an unpopular measure used in totalitarian regimes. “... Seeking to raise the birth rate figures, Romania imposed more or less restrictive policy against intentional interruption of pregnancy in the period 1966-1989. Similar measures were introduced in Bulgaria, Czechoslovakia, and Hungary on several occasions, as well as in Poland in 1990s. However, long-term effects in terms of increased birth rates were not attained “ (Rašević, 2001, pp. 75). Similar measures, but in a milder form, have been introduced in some democratic countries such as contraception ban, unavailability of sterilisation, etc.

Measures to increase immigration are used by wealthy countries, which buy labour force. Over 1 million people are migrating to the USA annually, which is more than during the most intense immigration period from 1901 to 1910, when less than 900,000 immigrants per year moved to that country.

Efforts to keep large number of foreign labour force at the lowest possible wages could be an explanation for a shift in the US policy in family planning programme strategy. At the Conference on Population held in Mexico in 1984, the US policy statement on population represented a major shift in the official US position in Bucharest 1974. Their delegation held the opinion that population growth is a neutral phenomenon and the key element in slowing the growth is free market. This was very surprising position, and by adding or taking out some phrases, it was very similar to the China's statement in Bucharest ten years earlier, namely, that the population growth issues disappear in an appropriate economic system (Murray, 1985).

It seems that this shift arose from a very accurate calculation. According to the calculations of the renowned American demographer Thomas Espenshade (Espenshade, 1980), for direct costs, i.e. costs of food, clothing, housing, medical care and education to age 18, plus costs of 4-year college, parents have to pay 85,000 dollars per a child. When indirect costs are added (the income mothers forgo

мајке) ови трошкови пењу се на 100 хиљада код породица са ниским приходима и до 140 хиљада долара код породица са средњим приходима. Ова процјена је за 30% већа од процјене за 1977, а то значи да су данашњи трошкови подизања дјече много, много већи. Увозом едуковане радне снаге која је у најбољим годинама смањују се ове огромне демографске инвестиције, које смањују штедњу и производна улагања. Медијско противљење најезди радне снаге са југа је цинично. Запад зависи од те радне снаге, тражи ту радну снагу, али инсистира на праву да одабира само оне који су здрави, у пуној радној снази, образовани, који знају језик...

У САД се ових година усељава више од милион људи годишње, а то је више усељеника него у декади најинтензивнијег насељавања ове земље, 1901-1910. године, када се досељавало мање од 900 хиљада лица годишње. Оваквим мјерама решавају се краткорочни проблеми недостатка радне снаге, али се у дугорочном смислу јавља проблем смјене једног становништва другим становништвом. Према пројекцијама Бувијеа и Девиса (Bouvier & Davis, 1982) ако САД буду имале годишњи миграциони салдо од милион људи (а сада је то управо случај) у њима ће до 2080. године удио бјелаца (не-Хиспаноамериканца) опасти са скоро 80% колико их је било 1980. на мање од 50% становника. Слична тенденција је све видљивија и у западноевропским земљама. Промене расне и етничке структуре неизбежно значе и промене лингвистичке и културне композиције тога друштва.

Прилагођавање демографски променама може значити да земља захваћена депопулацијом технологијом настоји да надомести недостатак радне снаге у одређеним секторима економије. Пошто ова мјера није лако остварива прибегава се реформи пензијског система, а која обавезно значи подизање старосне границе за државну пензију и/или смањивање износа државних пензија. Ова мјера има високу политичку цијену, буне се сви - и радно активни и пензионери.

Нужно је омогућити што нормалнији сва-

by staying at home to care for their children) these expenses rose to as much as 100,000 dollars for low-income family and 140,000 dollars for typical middle-class family. This estimate is higher by 30% than the estimate from 1977, meaning that child raising expenditures are much higher today. By importing educated labour force in the years of peak productivity, huge demographic investments are drastically reduced, thus reducing savings and production inputs. A negative attitude assumed by the media towards invasion of labour force from the south is cynical. The West depends on that labour force, needs that labour force, but insists on the right of selection, requiring only healthy workers, in the years of peak productivity, educated, and speaking their language.

Over a million people are migrating to the US annually, which is more than during the most intense immigration period from 1901 to 1910, when less than 900,000 per year immigrated to that country. On the other hand, these measures help solve labour force shortage problems in the short run, but, will cause shift of one population with another in the long run. According to the projections of Bouvier and Davis (Bouvier & Davis, 1982) should the annual immigration of million people in the USA continue (as it is now), the share of white people (not-Hispanic Americans) shall decline by almost 80% by 2080, that is, by 50% in relation to their number in 1980. Similar trends are obvious in the Western European countries, too. Changes in racial and ethnical structure lead to changes in the linguistic and cultural composition of the given society.

Adjustment to demographic change means that a country experiencing the challenges of depopulation seeks to compensate for labour force shortages by advanced technologies in certain economic sectors. As this measure is not easily achievable, pension reform is imposed, meaning raising the retirement age and/or cutting pensions. Such a measure has serious political implications, since everyone is against it – economically active population and pensioners.

кодневни живот својим све бројнијим остарјелим грађанима:

- претварањем вишка школа у старачке домове,
- уклањањем архитектонских препрека, ивичњака у граду, увођењем лифтова у аутобусе, стимулисањем кућне доставе робе.

Мјере за повећање фертилитета позитивним подстицајима примјењиване су у разним комбинацијама и интензитету у већини држава са недовољним рађањима и имале су ограничено дејство, прије свега временско. Један од важних разлога могао је бити и у чињеници да у мноштву мјера неке од њих нису биле погодне за коришћење, а да су се неке од њих неким корисницима чиниле недовољно подстицајним. Зато, стимулус мора бити једноставан, јасан, свима доступан, разумљив и привлачан.

Дјеца код нас већ одавно не значе економску добит, те су традиционално ниске норме досегле критичне вредности. У таквој ситуацији није чудо да неки мислиоци сматрају да се у модерним друштвима дјеца рађају само због јединственог задовољства које пружа родитељство.

Последња мјера представља једини одрживи одговор на проблем недовољног рађања, а то значи да са популационе политике треба прећи на **планирање породице**, којом приликом се узима у обзир и број дјеце који је потребан за просту замјену генерација.

Веома је важно имати јасан циљ и правити разлику између термина популационе политика и термина планирање породице. Популационе политика дио је социјалне политике и мјере популационе политике не морају нужно да изазивају промјене у рађањима. Оне прије свега теже хармонизацији односа у друштву. Планирање породице много је егзактнији појам у коме се дефинише жељени број дјеце.

У циљу повећања фертилитета становништва планирање породице мора бити тако формулисано да узима у обзир број деце који је потребан и да води рачуна о механизму

It is, however, of utmost importance to provide normal living conditions to an increasing number of ageing and elderly people:

- by converting excess school buildings into elderly people's homes,
- by removing architectural barriers, which make physical accessibility difficult, like kerbs in the streets, elevator installation in the public transport system, encouraging home delivery services.

Measures for increasing fertility through positive incentives were applied in various combinations and intensity in most countries with low birth rate, but appeared to have limited effect. One of the reasons could lie in the fact that many measures were not suitable, while some of them seemed insufficiently stimulating for some users. Therefore, a stimulus must be simple, clear, accessible to all, understandable and attractive.

For a long time, children have not been considered an economic benefit in our country, and already low traditional standards have reached critical values. In such a situation, it is not surprising that some authors believe that children are born only for the unique satisfaction enjoyed by parenthood in the modern societies.

The last measure constitutes the only sustainable response to low birth issues, indicating that instead of a population policy, **family planning** approach should be implemented, taking into account, among other things, number of children needed for simple reproduction.

It is extremely important to have well defined goal and make clear distinction between the terms population policy and family planning. Population policy is a part of the social policy and population policy measures do not necessarily cause changes in birth rates. Population policies are, above all, aimed at harmonisation of relations in the society. Family planning is a more exact term by which desired number of children is defined.

In order to increase fertility rate, family planning must take into account number of

дејства многобројних фактора. Потребна је друштвена акција која подразумева посебно истраживање проблема, мјера и искустава код сличних популација у свијету, као и праћење остварених резултата.

Као алтернативне могућности, у модерном свијету све су озбиљнији приједлози да мајке на изборима треба да имају додатни глас за свако малолетно дијете, а да радно способни треба да уплаћују дио свог пензијског осигурања директно својим родитељима (Demeny, 1986). Тако би и радно способни били стимулисани да имају више дјеце која би им, у старости, надокнадила уплате сопственим родитељима и повећала пензије. Последњим решењем поново бисмо дошли у ситуацију да нас наша дјеца 'хљебом' хране.

Универзални циљ је досезање нивоа стационарног становништва где неће бити потребе за прекомјерним демографским инвестицијама али ни проблема са замјеном генерација.

ЗАКЉУЧАК

На нивоу Републике Српске планирање породице, као и социјална политика, под снажним је утицајем промјена које се дешавају у друштву. Из анализе демографских детерминанти у последњих десетак година у Српској је, као и у другим европским земљама, већ дуже вријеме на дјелу демографска речесија коју индицирају смањене стопе фертилитета и интензивирање процеса старења становништва. Исто тако постепено се, мада с извјесним заостатком у односу на развијене земље, мијења и плурализира структуре породице. Некад маргинални породични облици, као што су једнородитељске породице, изванбрачне заједнице, самачка домаћинства све више доминирају у породичној структури.

У свим варијантама пројекција будућег демографског развоја простора Републике Српске очекује се наставак неповољних тенденција, па је потребно што хитније про-

needed children as well as numerous other factors. Social action is needed, including identification and investigation of the problems, measures and experience related to similar population problems worldwide, as well as monitoring of achieved results.

Alternatively, there are serious proposals that mothers should be given the vote weighted by the number of juvenile children and that working population should pay a part of their parents pension directly to them (Demeny, 1986). It is the old-age security motive for fertility, stimulating working population to have more children, who, in turn, will secure and enlarge their pensions. The latter means that we would be again faced with the situation in which our children would "feed us with daily bread".

Universal goal is to reach the stationary population, requiring no excessive demographic investments and having no problems with generation replacement.

CONCLUSION

Family planning and social policy the Republic of Srpska are highly influenced by the changes that occur within the society at the state's level. The analysis of demographic determinants in the last ten years in the Republic of Srpska, as well as in other European countries, has shown demographic recession process indicated by decrease in fertility rate and intensified process of population ageing. Similarly, the family structure has been changing and pluralising gradually for the last ten years, although it still lags behind the developed countries. Once marginal family forms, such as families with one parent only, non marital relationship, and single member households are dominating the family structure.

All the variances of future demographic trends projections in the Republic of Srpska predict the continuation of unfavourable trends, thus it is the most urgent to implement additional pro-natal measures and activities

вођење додатних пронаталитених мјера и активности у популационој политици.

Поучени искуствима углавном неуспешних пронаталитетних програма у европским земљама морамо нагласити важност неких предуслова за примјену било којег сета мјера, имајући у виду преовлађујуће социоекономске трендове (Harbison, Robinson, 2002, стр. 45-46).

- Прво, сваки програм мора бити оријентисан према жени (перспективној мајци), мора водити рачуна о њеном здрављу, образовању и врстама помоћи у подизању дјете. Постојано низак фертилитет условљава и транзицију односа међу половима, те су жене све више укључене у планирање и извршење нових социјалних програма.
- Друго, следећи аспект оријентисаности према жени је нужност да централна јединица програма буде жена и њена дјета. Другим рјечима, програм не треба да буде усмјерен на породицу, јер она губи на значају. Наравно, самачка домаћинства нису практична, па већина мушакараца и жена живи са неким дијелећи трошкове и, можда, још нешто узвишеније. «Домаћинство» или «корезидентна група» можда су адекватнији тремини за овакав начин живота. У многим индустријским земљама данас је улазак или излазак из брака једноставнији од куповине или продаје куће.
- Треће, програм мора да понуди јасну економску помоћ и мотивацију жени која размишља о рађању. Такав програм не значи да друштво купује «дјете», него да преузима на себе финансијске и психичке трошкове које потенцијална мајка предвиђа да ће јој донијети ново дијете.
- Четврто, пронаталитетни програм мора да буде промовисан темељном медијском кампањом, усмјереном ка мијењању јавног мњења у прилог

within population policy.

Learning from the experience of inefficient pro-natal policies in the European countries, some important prerequisites for the application of any set of measures must be highlighted, taking into consideration prevailing socio-economic trends (Harbison, Robinson, 2002, pp. 45-46).

- First, each programme must be oriented towards women (prospective mothers), taking care about their health, education, and types of child-raising supports. Continuously low fertility initiated gender transition process, highlighting and promoting the role of women in planning and implementation of new social programmes.
- Second, yet another aspect of women-oriented policy is the fact that women with their children make a nucleus of any programme. In other words, the programme should not be family-oriented, because of the declining role of the family. As single households are not practical, most men and women share households in one way or another. More appropriate term for such way of living could be “cohabitation” or “co-residential union”. Today it is much easier to get married and divorced than to buy or sell house in majority of developed countries.
- Third, the programme must offer clear economic support and motivation to a woman thinking of giving birth. This programme does not mean that society is buying a “child”, but that it takes responsibility for financial and psychological costs a new child will bring to a prospective mother.
- Fourth, a pro-natal programme must be accompanied with a well-designed media campaign aimed at promoting higher fertility. One may argue that this is a form of manipulation. Such a statement could hardly be denied since emotional fear of extinction

већем фертилитету. Неко ће тврдити да ово звучи као манипулисање. Ову тврдњу је тешко негирати јер емоционална реакција на страх од изумирања може поново омогућити некоме да тражи дјецу за државу, цркву, партију, уместо да тражи богатије друштво за људе.

- Програми планирања породице су веома скупи и зато захтијевају претходну јавну расправу и јасно одређивање извора финансирања.
- Програм мора бити на националном нивоу, иако се понекад он неко вријеме тестира на мањој територији.
- Досезање општег циља неминовно захтијева и претходно досезање **посебних циљева** и на глобалном и на локалном нивоу:
- Усклађивање рада и родитељства (приватног живота),
- Снижавање психолошке цијене материнства,
- Промоција репродуктивног здравља младих,
- Борба против неплодности,
- Здравно материнство,
- Позитивна популациона клима.

can once again provide someone with the opportunity to claim children for state, church, political party, instead of claiming wealthier society for all people.

- Family planning programmes are very expensive and they require public debate and clearly defined funding sources.
- The programme must be at the national level, but may be tested for a certain period of time in a smaller territory.
- To achieve the general objective, the following **specific objectives** must be inevitably achieved both at global and local level:
- To adjust work and parenthood (private life),
- To reduce psychological cost of motherhood,
- To promote reproductive health for youth,
- To combat sterility,
- Healthy motherhood,
- Positive population climate.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ/ BIBLIOGRAPHY

1. Активирање локалне самоуправе у популационој политици АП Војводине (2007). Извршно веће Војводине, Нови Сад.
2. Bongaarts, J. (1975). Why High Birth Rates Are So Low. *Population and Development Review*, Vol. 1, No. 2, pp. 289-296.
3. Bouvier, L.F., Davis, C.E. (1982). *The Future Racial Composition of the United States*. U.S. Government Printing Office, Washington D.C.
4. CICRED (2005). *Policy Implications of Age-Structural Changes*. Committee for International Cooperation in National Research in Demography, Paris.
5. Coale, A. (1959). *Increases in Expectation of Life and Population Growth*. Proceedings of the Conference of the International Union for the Scientific Study of Population, Vienna.

6. Demeny, P. (2003). Population Policy Dilemmas in Europe at the Dawn of the Twenty-First Century. *Population and Development Review*, Volume 29, Number 1, pp. 1-28.
7. Demeny, P. (1986). Pronatalist Policies in Low-Fertility Countries: Patterns, Performance, and Prospects. In Kingsley Davis, Michael S. Bernstam, Rita Ricardo-Campbel, editors: *Below Replacement Fertility in Industrial Societies*. *Population and Development Review*, A Supplement to Volume 12, pp. 335-358.
8. Демографски развој и популациона политика Републике Српске (2006). ИП Младост, Бијељина.
9. Djurdjev, S., B. (2004). Koliko dece treba Srbiji? *Stanovništvo, broj 1-4*, str. 29-44.
10. Espenshade, J. T. (1980). Rising a Child Can Now Cost \$85,000. *Intercom*, Vol. 8, No. 9, pp.9-19.
11. Eurostat (2005). News release. <http://europa.eu.int/comm/eurostat/>
12. Firth, M., A. (1985). A Global Accounting. *Environment*, Vol. 27, No. 6, pp. 7-34.
13. Harbison, F., S., Robinson, W., C. (2002). Policy Implications of the Next World Demographic Transition. *Studies in Family Planning*, Volume 33, Number 1, pp. 37-48.
14. McDonald (2006). Low fertility and the state: The Efficacy of Policy. *Population and Development Review*, pp. 485-510.
15. Population Reference Bureau (2002). *Family Planning Worldwide 2002 Data Sheet*.
16. Рашевић, М. (2001). Абортус и пронаталитетна политика. *Зборник матице српске за друштвене науке, бр. 110-111*, стр. 75-82.
17. Rašević, M. (1997). Faktori prirodnog fertiliteta. *Stanovništvo, broj 3-4*, str. 93-107.
18. Стратегија за подстицање рађања (2007). Министарство за рад и социјална питања, Београд.
19. Teitelbaum, S., M., Winter J., M. (1985). *The Fear of Population Decline*. Academic press, Orlando, Florida.
20. United Nations (2003). *Population Newsletter*. Population Division, Department of Economic and Social Affairs, New York.
21. United Nations (2004). *State of World Population 2004*. UNFPA, New York.
22. United Nations (2005a). *State of World Population 2005*. UNFPA, New York.
23. United Nations (2005b). *Population Challenges and Development Goals*. Department of Economic and Social Affairs, New York.

ГЕОГРАФСКЕ И ДЕМОГРАФСКЕ ВАРИЈАБЛЕ СЕГМЕНТАЦИЈЕ ТРЖИШТА ЛИЧНЕ ПОТРОШЊЕ

Љубиша Ћосић¹

¹Предсједништво Босне и Херцеговине, Сарајево, Република Босна и Херцеговина

Сажетак: Тржиште као мјесто сусрета понуде и тражње различитих роба и услуга представља мјесто задовољења интереса његових учесника. Оних који продају, који вриједносну сатисфакцију добијају кроз одговарајући новчани израз, те оних који купују, кроз задовољење њихових интереса и потреба остварених куповином или потрошњом одговарајућег производа или услуге. Зависно од маркетиншког аспекта и интереса учесника на тржишту, двије основне врсте тржишта су тржиште личне потрошње односно тржиште крајњих потрошача, и тржиште производно-услугне потрошње које даље има различите појавне облике. У циљу успјешнијег и ефикаснијег учешћа на изабраној врсти тржишта, његови учесници односно предузећа и институције које се појављују као понуђачи роба и услуга, бирају одговарајуће тржишне дијелове на којима ће наступати кроз процес сегментације тржишта. Сегментација тржишта је процес којим се тржиште дијели на више хомогених дијелова, у циљу бољег наступа понуђача односно предузећа на истим. У процесу сегментације тржишта користе се различите варијабле за сегментацију, како на тржишту личне, тако и на тржишту производно-услугне потрошње. Најчешће кориштене и најдоминантније варијабле за сегментацију тржишта личне потрошње су географске и демографске варијабле. **Кључне ријечи:** Тржиште, врсте тржишта, тржиште личне потрошње, тржиште производно – услужне потрошње, Сегментација тржишта, Географске варијабле сегментације тржишта личне потрошње, Демографске варијабле тржишта личне потрошње

Original scientific papers

GEOGRAFIC AND DEMOGRAPHIC VARIABLES OF SEGMENTATION ON THE MARKET OF FINAL CONSUMPTION

Ljubiša Ćosić¹

¹The Presidency of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Republic Bosnia and Herzegovina

Summary: Market as a meeting place of supply and demand of different types of goods and services represents place of satisfaction of interest for its participants. Market participants who sell get their satisfaction through the received amount of money, and on the other side, market representatives who buy get their satisfaction through the realizing their interests and needs by consumption of chosen goods and services. Depending of marketing aspect and interest of market participants, two main types of market are market of final consumption (market of final consumers) and market of production and services which has a different subtypes. Market participants, who shows themselves as a suppliers of different types of goods and services, and who wants to have a successful and efficient participation on chosen type of market, identifies many market segments through the process of market segmentation. Market segmentation is the process of market dividance on many homogenous parts, led by goal of better market positioning. Process of market segmentation uses different variables for the segmentation on the market of final consumption and on the market of production and services. The most frequent and the most dominant variables for the segmentation on the market of final consumption are geographic and demographic variables.

Key words: Market, types of market, market of final consumption, market of production and services, market segmentation, geographic variables of segmentation on the market of final consumption, demographic variables of segmentation on the market of final consumption.

УВОД

Глобализација пословања, либерализација трговине, нарастајућа снага мултинационалних компанија, велики обим трговинске разmjене између једне и више земаља и/или компанија, изражене и различите потребе потрошача на све више различитим и диференцираним тржиштима представљају само основне карактеристике ситуације у тржишним кретањима, слободама и ограничењима у савременом свијету.

Мноштво различитих дјелатности пословних субјеката (предузећа), бројност њихових производних/услугних програма и изабрани концепти пословања, са једне стране, и све израженије потребе и жеље купаца и потрошача, који се на тржишту појављују у виду тражње, на другој страни, условили су појаву процеса подјела и раздвајања основних врста тржишта, који се одвијају кроз процес сегментације тржишта. Успјешност процеса сегментације тржишта, и то нарочито тржишта личне односно крајње потрошње великим дијелом зависи од избора варијабли на основу којих се врши сегментација тржишта личне потрошње.

Маркетиншка теорија је дефинисала четири основне групе варијабли које се користе у процесу сегментације тржишта личне потрошње. То су географске, демографске, психографске и бихејвиористичке варијабле.

У циљу јасног и потпуног приказа примјене ових варијабли, овај рад има намјеру да укаже на доминантност употребе географских и демографских варијабли приликом сегментације тржишта личне потрошње. Постојање значајног броја подваријабли у свакој од ове двије врсте варијабли, расположивост, вјеродостојност и употреба података који се односе на подваријабле и лакоћа њихове примјене и доступност представљају основне разлоге због којих у овом раду тврдимо да је њихово познавање и употреба веома важно за предузећа која наступају на тржишту личне потрошње, а у свом пословању проводе процесе сегментације тржишта личне потрошње.

INTRODUCTION

Business globalization, trade liberalization, growing power of multinational companies, big volume of trade exchange between one or more countries and/or companies, and expressed and different needs of consumers on more and more different and differentiated markets represents main characteristics of situation on market movement, freedoms and restrictions in the modern world.

Many different types of businesses (companies), number of their production/service programs and chosen business concepts, on one side, and more and more expressed needs and wishes of buyers and consumers, which shows themselves as a market demand, on the other side, created and conditioned phenomenon of division and separation main types of market, which takes place through the process of market segmentation. Success of the market segmentation process, especially on the market of final consumption depends upon chosen variables which are used for the segmentation of market of final consumption.

Theory of marketing defined four main groups of variables which are used in the process of segmentation of final consumption market. They are: geographic, demographic, psychographic and behavioral variables.

In order to have a clear and complete view of application of these variables, this paper intends to show the dominance of use of geographic and demographic variables in a segmentation of final consumption market. The existence of a significant number of subvariables in each of these two types of variables, availability, credibility and use of data relating to subvariables and ease of their use and accessibility are the main reasons why we claim that their knowledge and use is important for companies which perform on market of final consumption, and conduct segmentation of final consumption market in their business processes.

ТРЖИШТЕ И ВРСТЕ ТРЖИШТА

MARKET AND TYPES OF MARKETS

Тржиште је свеукупност односа понуде и тражње који на одређеном мјесту и у одређено вријеме утичу на продају појединих производа и скуп свих установа, подручја и уређаја који омогућавају организовани или стални контакт између купаца и продаваца.

„Тржиште се може дефинисати на различите начине. Изворна дефиниција каже да је тржиште мјесто на коме се сусрећу купци и продавци. Економисти описују тржиште као скуп купаца и продаваца који врше трансакције (лично, телефоном, маилом, како год) појединачним производом или групом производа. Независно од тога да ли је ријеч о тржишту аутомобила или кућа. Међутим, маркетингари продаваца виде као „индустрију“, а купце као „тржиште“. Управо због тога ће маркетингари говорити о тржишту „особа од 35 до 50 година са ниским примањима“ или о „ауто компанији која тражи агенте који купују боју за њихове компаније“.

Дефиниција тржишта може бити дата у ужем и ширем смислу. „Масовно тржиште“ је најшира дефиниција и описује милионе људи који купују и троше основне производе (сапун, безалкохолна пића, итд). Економски раст Сједињених америчких држава је великим дијелом резултат пословања америчких компанија које управљају масовном производњом, масовном дистрибуцијом и масовним маркетингом.

На другој страни екстрема, можемо говорити о „тржишту за појединца“ да се опише појединац или компанија за које маркетингари може бити заинтересован. IBM се може назвати тржиштем појединца за консултате који све своје вријеме троше продајући своје услуге само IBM-у.

Кључна ствар је да маркетингари дефинишу циљно тржиште, што је пажљивије могуће. „Масовно тржиште“ је презахтјевно. Тешко је направити производ који ће сви жељети. Лакше је направити производ који ће неко вољети. Ово води бизнисе до куповних ниша и мини тржишта. Али наспрам тога, што се

The market is the totality of relation between supply and demand, which in a certain place and in a particular time affects on the sale of certain products. At the same time, it represents a set of institutions, areas and facilities which provides an organized or permanent contact between buyers and sellers.

“The market can be defined in different ways. The original definition states that the market is place where buyers and sellers met themselves. Economists describes market as a set of buyers and sellers conducting transactions (in person, by phone, mail, whatever) with the individual product or product group. Regardless of whether it comes to market of cars or houses. However, marketers see vendors as an “industry”, and buyers as a “market”. That’s why marketers will talk about the market as a “people from 35 to 50 low-income” or about “auto company seeking agents who buys color for their companies.”

Market definition can be given in the broad and narrow sense. “Mass market” is the broadest of definitions and describes the millions of people who buy and consume basic products (soap, soft drinks, etc.). Economic growth of United States is largely a result of operations of U.S. companies which manages with mass production, mass distribution and mass marketing.

On the other side of extreme, we can speak of “the market for the individual” to describe an individual or company that marketer may be interested. IBM might be called the market of individual for consultants who spends all their time selling their services only to IBM.

The key point is that marketers defines target market, which is closely as possible. “Mass market” is overwhelming. It is difficult to make a product that everyone will want. It is easier to make a product that someone will love it. This leads businesses to consumer niches and mini markets. But in contrast, it is more market shares in specific segments, resulting in a lower volume of each segment

тржиште више дијели у одређеније сегменте, резултирајући нижи обим сваког сегмента ће омогућити само једној или неколико компанија да опстану на том сегменту.

Тржишта су често изложена хијерархији као начину да ствари функционишу. Тржишта, такође, укључују људе у добровољне споразуме који треба да омогуће бољу позицију објема странама. Хијерархије, на другој страни, се састоје од људи вишег ранга који наређују онима нижег ранга да предузму одређене активности.

Ослањање на тржиште, прије него на хијерархију, је по мишљењу многих, најбољи начин да се изгради саморегулишућа економија. Командне и контролисане економије не функционишу.

Тржишно понашање је демократизујућа сила. Постоје само четири начина да се дође до нечега што се жели: *крађа, посуђивање, просјачење и размјена*. Кориштење размјене (давање нечега да би се добило нешто) је најморалнији и ефикаснији начин и она је срце маркетинга.

Једна ствар је сигурна: тржишта се мијењају брже него маркетинг односно пословање. Купци се мијењају по броју, потребама и куповној моћи, као одговор на промјене у економији, технологији и култури. Компаније често не примјећују ове промјене и користе пословне праксе које су изгубиле своју снагу. Пословне и тржишне праксе многих компанија су данас неадекватне“ (Kotler, 2003, стр. 121-122).

Основне компоненте тржишта су:

- а) да је то одређени простор;
- б) да на том простору морају постојати продавци, купци и маркетинг институције, или тржишне институције;
- ц) да мора постојати објекат размјене (роба/услуга);
- д) да морају постојати дохоци с једне стране и цијене производа или услуга с друге стране;
- е) да се цијена формира на бази односа понуде и тражње;
- ф) да су понуђачи спремни да своје робе

will allow only one or a few companies to survive in this segment.

Markets are often exposed to the hierarchy as a way to make things work. Markets also include people in voluntary agreements which should create better position to both sides. Hierarchies, on the other hand, consist of senior managers who orders to those of lower rank to take certain actions.

Reliance on the market, rather than a hierarchy, in the opinion of many, is the best way to build self-regulating economy. Command and controlled economy does not work.

Market behavior is democratic force. There are only four ways to get to what we want: stealing, borrowing, begging and sharing. The use of trade (give something in order to get something) is the most moral and effective manner and it is the heart of marketing.

One thing is certain: the markets are changing faster than marketing or business. Customers can change by the number, needs and purchasing power, in response to changes in economy, technology and culture. Companies often do not notice these changes and use business practices which lost its strength. Business and market practices of many companies are inadequate today” (Kotler, 2003, p. 121-122).

The main components of the market are:

- a) that is particular area;
- b) in this area should be sellers, buyers and marketing institutions and market institutions;
- c) there must be an object of exchange (of goods / services);
- d) there must be profits on the one hand, and prices of products or services on the other;
- e) price is established on the basis of supply and demand;
- f) bidders are willing to offer their goods at given prices, and buyers to exchange their wages for the particular goods or services;
- g) market must be regulated with the legal and social aspects;

понуде по датим цијенама, а купци да своје дохотке размијене за одређена добра или услуге;

- г) да тржиште мора бити регулисано с правног и друштвеног аспекта;
- х) да се на тржишту налазе разне врсте купаца и продаваца;
- к) тржишна цијена служи као основа за алоцирање ресурса.

„Тржишта се могу подијелити у двије основне категорије: тржиште крајње потрошње и тржиште пословне потрошње (организационо или индустријско тржиште). Те категорије темеље се на карактеристикама појединца и група, које чине неко тржиште, те на сврси због које они купују одређену робу.

Тржиште личне односно крајње потрошње чине купци и/или особе у њиховим домаћинствима који намјеравају потрошити или искористити одређене производе, а не купују их са намјером зарађивања.

Свако од нас припада великом тржишту крајње потрошње за производе попут кућа, хране, одјеће, превозних средстава, личних услуга, опреме за домаћинство, намјештаја, производа намјењених за рекреацију.

Тржиште пословне потрошње (организационо или индустријско тржиште) састоји се од појединца или група људи који купују одређену врсту производа за једну од следеће три намјене: ради даљње продаје, непосредног кориштења у производњи других производа, или кориштења у свакодневном пословању.

Постоје четири врсте тржишта пословне потрошње, а то су: тржиште произвођача, тржиште препродаваца, владино тржиште и тржиште различитих институција“ (Dyb, Simkin, Pride & Ferrel, 1995, стр. 67).

Поред ове основне врсте подјеле, која је у основи маркетиншка, тржиште можемо подијелити и на следећи начин:

- са просторног аспекта: локално, регионално, домаће, инострано (свјетско);
- са робног аспекта: тржиште средстава за производњу, тржиште средстава за

h) there are various types of buyers and sellers on the market;

k) the market price is used as a basis for allocating resources.

“Markets can be divided into two basic categories: market of final consumption and market of commercial consumption (organizational or industrial market). These categories are based on the characteristics of individuals and groups that make up a market, and on the purpose for which they buy certain goods.

Market of final consumption consists of buyers and / or persons in their households who intend to spend or use certain products, rather than buying them with the intention of earning.

Each of us belongs to a large market of final consumption goods such as houses, food, clothing, vehicles, personal services, household equipment, furniture, products intended for recreation.

Market of commercial consumption (organizational or industrial market) consists of individuals or groups of people who buy a certain type of product for one of the following purposes: for resale, direct use in manufacturing other products, or use in their daily operations.

There are four types of markets of commercial consumption, which are: market producers, the market of resellers, government market and market of various institutions “(Dyb, Simkin, Pride & Ferrel, 1995, p. 67).

In addition to these basic types of divisions, which is basically in a marketing manner, market can also be divided on the following way:

- spatial aspect: local, regional, domestic, foreign (world);
- aspect of the commodity: market of means of production, consumption market, capital market, money, securities, etc.;
- in terms of market structures: perfect (with competition) and imperfect (some suppliers/customers; monopoly/monopsony, oligopoly/oligopsony).

- потрошњу, тржиште капитала, новца, хартија од вриједности и др;
- са аспекта тржишне структуре: перфектно (са конкуренцијом) и имперфектно (мало понуђача/потрошача; монопол/монопсон; олигопол/олигопсон).

ТРЖИШТЕ ЛИЧНЕ ПОТРОШЊЕ И ЊЕГОВЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

„Разумјевање понашања потрошача у куповини на циљном тржишту битан је задатак управљања маркетингом. Тржиште потрошача чине сви појединци и породице које купују или долазе у посјед роба и услуга за личну потрошњу. Потрошачи се разликују по старости, доходу, степену образовања, мобилности и укусу“ (Иванковић, 2005, стр. 81).

На тржишту личне потрошње потрошачи, институције и произвођачи осигуравају понуду и куповину производа или услуга који служе за задовољење индивидуалних потреба. Основни носилац тражње, куповине и потрошње је домаћинство.

Основна обиљежја тржишта личне потрошње су:

- а) потрошња има финално обиљежје, цјеновна и доходна еластичност је већа у односу на тржиште производно-услугне потрошње. Тражња и потрошња на тржишту личне потрошње назива се финалном тражњом. Ова тражња утиче на тражњу на тржишту производно-услугне потрошње, јер без ње (финалне тражње) не би било тражње и потрошње на тржишту производно-услугне потрошње;
- б) супституција добара је лакша и чешћа у односу на тржиште производно-услугне потрошње. Инвестиције за производњу ових добара су знатно ниже и лакши је улазак у понуду. Производи брже застаријевају, подложни су чешћим промјенама услед веће динамичности фактора потрошње;

MARKET OF FINAL CONSUMPTION AND ITS CHARACTERISTICS

“Understanding of behavior of consumers in purchase on the target market is a very important task of marketing management. Market of final consumption is consisted by all individuals and families who are buying or coming into possession of goods and services for personal consumption. Consumers differs in age, income, level of education, mobility, and taste” (Иванковић, 2005, p. 81).

Consumers, manufacturers and institutions provides supply and purchase of products or services which serve to meet individual needs on the market of final consumption The main carrier of demand, the purchase and consumption is household.

Basic features of market of final consumption are:

- a) consumption has a final feature. Price and income elasticity is higher than on the market of commercial consumption. Demand and consumption on the market of final consumption is called final demand. This demand affects demand on the market of production and service consumption, because without it (final demand) would not be demand and consumption on the market of production and service consumption;
- b) substitution of goods is easier and more frequent than on the market of commercial production. Investments for the production of these goods are much lower and it is easier to entry into the offer. Products quickly become obsolete, they are subject to frequent chang-

- ц) тржиште је хетерогено са становишта демографских, географских и економских обиљежја;
- д) већи број потрошачких јединки у односу на тржиште производно-услугне потрошње;
- е) специфични и разноврсни начини и мотиви куповине;
- ф) комуникација између понуђача и потрошача је компликована, у односу на тржиште производно-услугне потрошње (комуникација се обавља путем институција и средстава);
- г) маркетинг програм сложенији у односу на тржиште производно-услугне потрошње.

- es due to higher dynamic factors of consumption;
- c) market is heterogeneous from the standpoint of demographic, geographic and economic characteristics;
- d) larger number of consumer units in the market relative to market of commercial consumption;
- e) specific and diverse ways and motives of purchase;
- f) communication between suppliers and consumers is complicated, in comparison with the market of commercial consumption (communication is done through the institutions and resources);
- g) marketing program is more complex than on the market of commercial consumption.

СЕГМЕНТАЦИЈА ТРЖИШТА И ПРОЦЕС СЕГМЕНТАЦИЈЕ ТРЖИШТА

MARKET SEGMENTATION AND PROCESS OF MARKET SEGMENTATION

Сегментација тржишта је процес подијеле тржишта на хомогене групе потрошача, а дио тржишта који се добије процесом сегментације назива се тржишни сегмент.

Сегментација тржишта укључује диференцирање производа, али са другачијих полазних основа. Полазне основе су: постојање хетерогености тржишта и различитост потреба за одређеним производом. Отуда прво треба подијелити тржиште на хомогене групе потрошача на које се може примјенити јединствени маркетинг програм. Сегментирање тржишта има и своју цијену. Наиме треба имати у виду да је општа тежња потрошача да изграде свој идентитет у области потрошње. Што је већи културни ниво и доходак, то су људи мање склони да прихватају методе и средства понашања у потрошњи која им намеће масовна производња.

„Захтјеви купаца се разликују. маркетиншка стратегија у којој се занемари ова чињеница, биће преширока и слабиће маркетиншке активности.

Сегментација тржишта је поступак

Market segmentation is the process of market dividing into homogeneous groups of consumers. Part of market segment which is obtained by the segmentation process is called a market segment.

Market segmentation involves differentiation of products, but with different starting points. Starting points are: the existence of heterogeneity and diversity of market needs for a specific product. Hence, we should first divide the market into homogeneous groups of consumers that can be applied to a unique marketing program. Market segmentation has its price. In fact it should be noted that the general tendency of consumers is to build their identity in the field of consumption. The higher the cultural level and income are, that people are less inclined to accept the methods and means of consumption behavior that imposed by mass production.

“Customer requirements are different. Marketing strategy in which we ignore this fact will be too wide and it will weak marketing activities.

дијелења купаца у групе, односно сегменте, унутар којих купци сличних карактеристика имају сличне потребе. на основу тога може се усмјерити одређени маркетиншки микс да допре до сваког од њих појединачно. Сегментација је користан и обнављајући процес, чија је сврха што боље задовољење потреба купаца и стварање конкурентске предности компаније. она се дефинише као потребе купаца (не компаније) и повремено је треба обнављати.

Процес сегментације, такође, помаже да се идентификују нове могућности, како производа, тако и тржишта. Сегментација је темељ ефикасног маркетиншког планирања и треба да буде одраз оријентације према тржишту/купцу умјесто према производу.

У већини организација треба примјенити више критеријума сегментације да би се одредили типови купаца и категоризовале њихове специфичне потребе. Такође, неопходно је да се да схвати процес сегментације треба спровести на више нивоа, у цјелокупном дистрибутивном ланцу, у којем различити нивои обухватају различите типове купаца. са посебним потребама. Привлачни су растући и профитабилни сегменти, у којима компаније могу ефикасно да задовоље тренутне потребе својих купаца, или они за које могу да развију своје производе/услуге ради задовољавања њихових будућих потреба.

Када се одаберу тржишни сегменти на које компанија треба да се усмјери, могу се сачинити одговарајуће маркетиншке стратегије. Такав, планирани, приступ задовољавању потреба купаца помаже компанијама да буду проактивне, умјесто реактивне, и пружа им прилику да искористе могућности тржишта и стекну конкурентску предност.

Међутим, иако је процес сегментације усмјерен екстерно, због окренутости тржишту, треба напоменути да у компанијама које желе да „ефикасно задовоље потребе својих купаца“, треба да се размотри и однос њених одјелења и особља према одабраним циљним сегментима. На примјер, када се купац, сврстан у неки сегмент, обрати компанији, њен

Market segmentation is the process of dividing customers into groups, or segments, within which customers with similar characteristics have similar needs. It is possible to focus marketing mix to reach out to each of segments individually. Segmentation is a useful and rebuilding process, which aim is better satisfaction of customer needs and creation of competitive advantage for the company. It is defined as the customer needs (not the company) and must be renewed periodically.

Segmentation process also helps to identify new opportunities, both products and markets. Segmentation is the basis for effective planning, and should be a reflection of the market orientation/customer, rather than to the product.

Most of organizations should apply more segmentation criteria to determine the types of customers and categorize their specific needs. Also, it is necessary to understand that segmentation process should be implemented at several levels, in the entire distribution chain, which include different levels of different types of customers with special needs. Growing and profitable segments are attractive, in which companies can effectively meet the current needs of its customers, or those segments who can develop their products/services to meet their future needs.

When you choose the market segments that the company needs to focus, proper marketing strategies can be created. Such a planned, access to meeting customers' needs helps to the companies to be proactive rather than reactive, and gives them the opportunity to exploit market opportunities and gain a competitive advantage.

However, although the process of segmentation is externally focused, because its market orientation, it should be noted that companies which wants to “effectively meet the needs of its customers” needs to consider the relationship between its departments and personnel in selected target segments.

For example, when a customer who is classified in one segment, contacts company,

сегментирани приступ у спољним активностима може да буде поништен, ако одјељење рјешавајући захтјеве купаца, примјени општу процедуру на нижем нивоу од тих активности“ (Мекдоналд и Данбар, 2003, стр. 21-22).

„Сегментација тржишта има низ предности које предузећима олакшавају проналажење повољних прилика на тржиштима и њихово дјелотворно искориштавање. Те се предности очитују у односу на потрошаче, у односу према конкуренцији или у већој дјелотворности распоређивања ресурса предузећа и стратешког планирања.

Сегментација тржишта омогућава не само боље разумјевање потреба и жеља потрошача, него и упознавање са њиховим осталим карактеристикама. Изоштено опажање, које пружа сегментација тржишта, омогућава уочавање неких личних, ситуационих и бихејвиористичких фактора у поједином сегменту тржишта. Укратко, могу се постављати питања о томе како и зашто и што потрошачи купују. Ако су у блиском контакту са сегментима тржишта, предузећа могу реаговати на најмање промјене у жељама потрошача циљног тржишта. Процес којим се проводи сегментација тржишта састоји се од три главна елемента: сегментација, одабира циљних тржишта те позиционирања“ (Дуб и сарадници, 1995, стр. 72-73).

Сегментација обухвата избор варијабли за сегментацију тржишта, анализу профила добијених сегмената и вредновање добијених сегмената тржишта.

У процесу избора циљног тржишта потребно је изабрати стратегију одабира циљног тржишта, те одлучити се који су то тржишни сегменти на којима предузеће треба наступити и колико њих ће доћи у обзир као циљна тржишта.

Са завршетком претходне двије фазе, наступа фаза позиционирања која обухвата упознавање перцепције потрошача, позиционирање производа у мисаони процес потрошача и програмирање одговарајућег маркетиншког сплета.

„Компаније које су напустиле масов-

its segmented approach in outdoor activities may be canceled if the department addressing customer requirements, applies common procedures at a lower level of these activities” (McDonald and Dunbar, 2003, pp.21-22).

“Market segmentation has a number of benefits which makes easier for the companies to find opportunities in the markets and their functional use. These advantages are evident in relation to consumers, in relation to competition or in a greater efficiency in resource allocation and strategic planning company.

Market segmentation allows not only better understanding of the needs and desires of consumers, but also with their other characteristics. Sharpened perception, which provides market segmentation, allows the identification of some personal, situational and behavioral factors in a particular market segment. In short, you can ask questions about how and why and what consumers buy. If you are in close contact with market segments, companies can react on a small changes in consumer preferences of target market. The process by which conducts market segmentation consists of three main elements: segmentation, selection of target markets and positioning” (Dyb and associates, 1995, pp. 72-73).

Segmentation includes selection of variables for market segmentation, analysis of the obtained profiles of segments and evaluation of the obtained market segments.

In the process of selecting of the target market it should choose the strategy of selecting the target market and decide which are the market segments where the company should perform and how they will be considered as a target market.

With the end of the previous two stages, it starts a stage of positioning, which includes exploring the perception of consumers, product positioning in the thought process of consumers and developing appropriate marketing mix.

“Companies who have left the mass market have begun to think about the identification of major market segments. Procter &

но тржиште су почеле размишљати о идентификацији великих тржишних сегмената. Procter&Gamble, у продаји својих „Duncan Hines“ мијешаних колача, је дефинисао своје циљно тржиште као „удате жене између 35 и 50 година са породицама“. Касније се компаније помјерају од великих тржишних сегмената према уским тржишним нишама. И коначно, неке су се компаније помјериле према екстремној шеми сегментације – *сегменту појединца*, како се назива појединачни купац“ (Kotler, 2003, стр. 162).

Предности сегментације су:

- Кључ успјешног маркетинга је уочавање разлика међу купцима – оно што води бољем усклађивању потреба купаца и производа и услуга компаније.
- Сегментација може да буде, када је то потребно, увод у маркетинг усредсређен на повољно мјесто на тржишту (eng. “niche marketing“) на којем компанија може задовољити већину или све потребе из тог сегмента. То може да доведе до доминације у сегменту, што није увијек могуће на целокупном тржишту.
- Резултат сегментације може да буде усмјеравање средстава на тржишта са највећом конкурентском предношћу и великим повраћајем на улагања.
- Сегментација се може искористити за стицање конкурентске предности, јер се тржиште посматра другачије од конкуренције.
- Користећи сегментацију, може се маркетинг компанија као специјализована у одабраном сегменту, са бољим разумјевањем потреба купаца; на тај начин производима/услугама даје се предност над конкурентским“ (Мекдоналд и Данбар, 2003, стр. 27).

У зависности од одабраног сегмента и приступа истом постоје три врсте маркетинг програма:

- а) концентрисани маркетинг програм;
- б) диференцирани маркетинг програм; и
- ц) универзални маркетинг програм.

Gamble, in the sale of its “Duncan Hines” assorted cakes, has defined its target market as “married women between 35 and 50 years with families.” Later the company shifted from large market segments to narrow niche markets. Finally, some companies have shifted to the extreme segmentation scheme - an individual segment, as it is called single buyer” (Kotler, 2003, p. 162).

The benefits of segmentation are:

- The key to successful marketing is identifying differences among customers - what leads to better matching the needs of customers and products and services of company.
- Segmentation can be, when necessary, an introduction to the marketing focus on the positive position in the market (called “niche marketing”) to which the company can meet most or all of the needs of this segment. This can lead to dominance in the segment, which is not always possible for the entire market.
- The result of segmentation can be a focus of resources on markets with the greatest competitive advantage and high return on investment.
- Segmentation can be used to gain competitive advantage, as this market looks different from the competition.
- Using the segmentation, company could be marked as a specialized in selected segment, with a better understanding of customer needs, so the products/services are preferred over competitive” (McDonald and Dunbar, 2003, p. 27).

Depending upon the selected segment and approach to it, there are three types of marketing programs:

- a) concentrated marketing program;
- b) differentiated marketing program, and
- c) universal marketing program.

Concentrated marketing program selects only one market segment which provides the greatest possible chance for success from

Концентрисани маркетинг програм бира само један тржишни сегмент који пружа највећу могућу шансу за успјех са становишта индивидуалне економије и у којем се истовремено може обезбиједити максимално задовољење потреба потрошача.

Предности овакве маркетинг политике су концентрација ресурса (материјалних и људских) на само један сегмент. Недостатак оваквог приступа је велика атрактивност сегмента и за друге понуђаче, односно за конкуренцију.

Код диференцираног маркетинг програма се привредни субјект оријентише на више сегмената који обезбјеђују успјешан раст кроз успјешно задовољавање потреба већег броја потрошачких јединица. Овај приступ има своје погодности које се огледају кроз распоређивање ризика на већи број сегмената, јер ако дође до смањења потражње у једном сегменту не мора значити да ће се потражња смањити и у осталим сегментима. Недостатак овог програма је ангажман већих материјалних и људских ресурса.

Универзални маркетинг програм се усмјерава на цијело тржиште кроз примјену јединственог маркетинг програма. Овај приступ се примјењује за хомогене производе са стандардним условима и методама дистрибуције, промоције и формирања цијена, као што су сировине, материјали и дијелови универзалне опреме.

На крају је потребно уочити да се са промјеном карактера тржишта мијења и стратегија предузећа, односно маркетинг програм и маркетинг активности.

Критерији успјешности сегментације тржишта су:

1. **мјерљивост** – Сегмент мора бити формиран тако да је могуће установити број потрошача који га чине, како и њихову куповну моћ.
2. **профитабилност** – Установљени тржишни сегмент мора бити довољно велик да омогућује профитабилно пословање компанији која га изабере за циљно тржиште.
3. **доступност** – Уколико је нека група

the standpoint of individual economies, and which can simultaneously provide maximum satisfaction of consumer needs.

The advantages of such a marketing policy is the concentration of resources (human and material) to a single segment. The lack of such an approach has great appeal to other segments and to the other bidders and competition.

Differentiated marketing program is oriented to the undertaking of several segments that enable successful growth through successfully meeting the needs of a large number of consumer units. This approach has its benefits, which are reflected through the allocation of risk to a greater number of segments, because if there is a decrease in demand in one segment that does not necessarily mean that it will reduce the demand in other segments. Lack of this kind of marketing program is involvement a lot of human and material resources.

Universal marketing program is focused on the entire market through the use of unique marketing program. This approach is applying to homogeneous products with standard conditions and methods of distribution, promotion and pricing, such as raw materials and parts of universal equipment.

It is necessary to note that with the changing nature of the market corporate strategy, marketing program and marketing activities are also changing in the end.

Criteria for a successful market segmentation are:

1. **Measurability** – market segment must be formed so that it is possible to determine the number of consumers who make it, as well as their purchasing power.
2. **Profitability** - The established market segment must be large enough to allow profitable business to the company which selects it as a target market.
3. **Availability** - If a group of customers was selected for the target market it must be known how they adapted to

купаца одабрана за циљно тржиште мора бити познат начин на који им је прилагођени маркетинг програм могуће учинити доступним.

- 4. оперативност** – Сегменти морају бити такви да је могуће ради удољвавања специфичних захтјева купаца на тим сегментима, креирати ефикасне маркетинг програме, а да то буде прихватљиво са становишта трошкова и цијена тако прилагођених програма.

ВАРИЈАБЛЕ ЗА СЕГМЕНТАЦИЈУ ТРЖИШТА ЛИЧНЕ ПОТРОШЊЕ

Потрошач је кључна основа маркетинга. За дефинисање добрих маркетинг планова, од изузетне важности је истраживање потрошача – њихових карактеристика и потреба, животних стилова и процеса одлучивања о куповини, о, на основу тога, доношење одговарајућих одлука о маркетинг миксу.

Анализа потрошача обухвата истраживање ко купује, шта купује, зашто купује, како доноси одлуке о куповини, када купује, гдје купује и колико често купује.

Задатак маркетинг стручњака је да схвати шта се догађа у свијести („црној кутији“) потрошача између екстерних стимуланса и одлуке потрошача о куповини.

„Варијабле или основице за сегментацију тржишта димензије су или карактеристике појединаца, група или организација које се користе при подјели укупног тржишта на сегменте. Не постоји један или најбољи начин сегментирања тржишта. Предузећа морају изабрати између читавог низа различитих могућности. На тржишту крајње потрошње врло су раширене основне варијабле попут за сегментацију попут доби, пола и занимања – до којих се релативно лако долази посматрањем и испитивањем и лако се мјере. На тржишту пословне потрошње најчешће користене варијабле су: величина купца, локација те примјена производа.

При избору варијабли за сегментацију тр-

the available marketing program.

- 4. Flexibility** - The segments must be such that it is possible to comply with specific requirements of customers in these segments, create effective marketing programs, and it should be acceptable from a standpoint of cost and price adjusted by the program.

VARIABLES OF SEGMENTATION ON THE MARKET OF FINAL CONSUMPTION

The consumer is the key foundation of marketing. For a definition of good marketing plans, it is essential to conduct consumer research - their characteristics and needs, lifestyles and purchase decision process, and, on this basis, taking appropriate decisions about the marketing mix.

Consumer analysis includes the study of consumers who buy, what to buy, why they buy, how to make decisions to buy, when to buy, where to buy and how often they buy.

The task of marketing professionals is to understand what is going on in the mind (“black box”) of consumers between external stimuli and the purchase decisions of consumers.

“The variables or base for market segmentation are dimensions or characteristics of individuals, groups or organizations which are used to divide the total market into segments. There is no single or best way to segment the market. Companies must choose between a number of different possibilities. In the market of final consumption very widespread basic variables are variables such as age, sex and occupation - to which it is relatively easy to come by observation and testing and it is easy to measure. Market of commercial consumption commonly used variables such as: size of customer, location and application of products.

жишта ваљало би водити рачуна о неколико фактора. Изабране варијабле би морале бити у вези са потребама, употребом или понашањем према производу. Нема заправо ничег мистериозног када је у питању сегментација тржишта. Аутори Clifford и Cavanagh језгровито су сажели суштину технике сегментације тржишта у тврдњи:

Предузећа са високим растом успјеха успјела су тако што су открила и задовољила потребе одређене врсте потрошача, не свих потрошача, за одређеним производима и услугама, не за свим производима или свим услугама. Професори пословних школа то називају сегментацијом тржишта. Предузетници, пак, то зову здравим разумом“ (Sally и сарадници, 1995, стр. 75).

Приликом развијања стратегије сегментације тржишта предузећа могу одабрати једну или више варијабли из широког низа расположивих могућности. Предузећа која производе и/или продају производе личне односно крајње потрошње имају на располагању, прије свега, географске и демографске, а након тога и психографске и бихејвиоралне варијабле којима се исказују основне карактеристике потрошача и фактори који утичу на понашање потрошача у куповини и потрошњи производа и/или услуга.

Географска сегментација је једна од варијабли сегментације на тржишту крајњих потрошача, која као подваријабле користи:

- регионе (могу варирати, преко Европе, до групе земаља, народа, па све до региона унутар држава);
- величина државе (огромна (попут САД), велика (Шпанија, Њемачка), средња (Холандија, Аустралија) или мала (Малта, Литванија),
- величина града (подјела по броју становника);
- густина (град, предграђе, село);
- клима (тропска, суптропска, умјерена, итд).

Такође, веома битна варијабла у сегментацији потрошача на тржишту крајње потрошње је демографска сегментација која као

In a selecting variables for market segmentation, it should take into account several factors. The selected variables should be in relation to needs, use or behavior toward the product. No really nothing mysterious when it comes to market segmentation. The authors Clifford and Cavanagh succinctly summarize the essence of the technique of market segmentation in the statement:

Companies with high growth succeeded because they managed to meet and satisfy the needs of certain types of consumers, but not all consumers for specific products and services, and not all products or all services. Professors of bussines schools call this market segmentation. Entrepreneurs, however, call it common sense” (Sally and associates, 1995, p. 75).

In developing a strategy of market segmentation companies can select one or more variables from a wide range of available options. Companies which produce and/or sell products for final consumption has available, primarily geographic, demographic, and then the psychographic and behavioral variables that express the fundamental characteristics of consumers and the factors that influence the behavior of consumers in the purchase and consumption of goods and/or services.

Geographical segmentation is one of the variables in the segmentation of final consumption maarket, which is using following subvariables:

- regions (may vary across Europe, the group of countries, peoples, to regions within countries);
- the size of state (huge (like the U.S.), large (Spain, Germany), medium (Netherlands, Australia) or small (Malta, Lithuania));
- The size of the city (by population distribution);
- Density (city, suburban, rural);
- climate (tropical, subtropical, temperate, etc.).

A very important variable in the segmentation of the final consumption market is de-

подваријабле користи:

- старост (дјеца, млади, људи средњих година, стари, итд);
- пол (мушки, женски);
- величина породице;
- животна фаза породице (млад, самац, млад у браку, без дјеце, млад у браку са дјецом, старији у браку са и без дјеце, старији самац, итд);
- приход (сиромашни без прихода, ниски приходи, средњи приходи, високи приходи, изузетно високи приходи);
- занимање (различите врсте занимања);
- образовање (основна школа или ниже, средње образовање, више и високо образовање, магистри и доктори наука);
- вјера (католици, православци, муслимани, будисти, јевреји, атеисти, итд);
- раса (бијела, црна, жута, мелези, итд);
- националност (различите врсте националности).

Када се као варијабла при сегментацији тржишта крајњих потрошача користи психографска сегментација, као подваријабле се користе:

- друштвени слој (нижи доњи, виши доњи, раднички, средњи, виши средњи, нижи горњи, виши горњи);
- стил живота (они који постижу, вјерују, теже);
- личност (компулзивни, друштвени, ауторитативни, амбициозни).

Бихејвиорална сегментација се користи као варијабла при сегментацији тржишта крајњих потрошача, са сљедећим подваријаблама:

- прилике за куповину (редовна прилика, посебна прилика);
- тражене предности (квалитет, услуга, економичност);
- статус корисника (некорисник, бивши корисник, потенцијални корисник, корисник по први пут, редовни корисник);
- стопа коришћења (слаб корисник,

мографичка варијабла, која се користи коришћењем подваријабле:

- Age (children, youth, middle-aged, elderly, etc.);
- gender (male, female);
- family size;
- Family life stage (young, single, young married without children, married with young children, older and married with no children, older singles, etc.);
- income (poor, no income, low income, middle income, high income, very high income);
- occupation (different types of occupations);
- Education (primary school or lower secondary education, higher education, masters and PhDs);
- religion (Catholic, Orthodox, Muslims, Buddhists, Jews, atheists, etc.);
- race (white, black, yellow, crosses, etc.);
- nationality (different nationalities).

When we use psychographic segmentation as a variable for a segmentation of final consumption market, following subvariables are used:

- social class (lower low, higher lower, workers, middle, upper middle, lower upper, upper senior);
- lifestyle (those who achieve, believe, more difficult);
- personality (compulsive, social, authoritative, ambitious).

Behavioral segmentation is used as a variable in a segmentation of final consumption market, with the following subvariables:

- the opportunity to purchase (regular occasion, special occasion);
- required benefits (quality, service, cost);
- status of users (non-users, former users, potential users, users for the first time, a regular user);
- Rate of use (low user, medium user, strong user);

- средњи корисник, јак корисник);
- статус привржености (никакав, средњи, јак, апсолутни);
- стање спремности (несвијестан, свијестан, информисан, заинтересован, жељан, спреман на куповину);
- став према производу (ентузијаста, позитиван, индиферентан, негативан, непријатељски).

- attachment status (none, medium, strong, absolute);
- Standby (unconscious, conscious, informed, interested, eager, ready to purchase);
- attitude toward product (enthusiastic, positive, indifferent, negative, hostile).Undo edits

ГЕОГРАФСКЕ ВАРИЈАБЛЕ СЕГМЕНТАЦИЈЕ ТРЖИШТА ЛИЧНЕ ПОТРОШЊЕ

GEOGRAFIC VARIABLES OF SEGMENTATION ON THE MARKET OF FINAL CONSUMPTION

Као што је наведено, географска сегментација захтјева подјелу тржишта на различите географске јединице као што су: народи, државе, регије, покрајине и градови. Предузеће бира да ли ће дјеловати на једном или више географских подручја или на свим подручјима, с тим што мора обратити пажњу на разлике између географских потреба и преференција

As it was noted, the geographical segmentation requires market segmentation on different geographical units such as nations, states, regions, provinces and cities. The company chooses to operate in one or more geographic areas or in all areas, but they must pay attention to differences between geographical needs and preferences.

„Интернационални начини живота излазе на видјело, али постоје супротне силе које настављају да обликују тржишта. Кроскултурално истраживање је дефинисало пет „поља менталитета“ за аутомобиле у Европи.

“The international ways of life come to light, but there are opposing forces that continue to shape the market. Cross-cultural research has defined five “mentality boxes” for cars market in Europe.

Они показују у којој мјери језик показује границе заједничке културе и начина живота:

They indicate to which extent the language shows the limits of the common culture and lifestyle:

1. Сјевер (Скандинавија);
2. Сјеверозапад (Велика Британија, Исланд, дијелови Норвешке, Белгије и Холандије);
3. Центар (поље менталитета Њемачке шири се до Швајцарске и дијелова источне Европе);
4. Запад (француско говорно подручје, укључујући дијелове Шпаније и Белгије);
5. Југ (Медитеран који покрива шпански, португалски, италијански и грчки језик).

1. North (Scandinavia);
2. Northwest (United Kingdom, Iceland, parts of Norway, Belgium and the Netherlands);
3. Center (mentality box is spreading to Germany and Switzerland, parts of Eastern Europe);
4. West (French-speaking countries, including parts of Spain and Belgium);
5. South (the Mediterranean, covering Spanish, Portuguese, Italian and Greek language areas).

Самоизражавање је важно купцима аутомобила у свим географским регионима, али сличност се ту и завршава. Западна група тра-

Self-expression is important feature to car buyers in all geographic regions, but the similarity ends there. Western group seeks quality and convenience, the South wants value for

жи квалитет и практичност, југ жели вриједност за новац, док сјеверозападна група види свој аутомобил на врло посебан начин. Разлике утичу на аутомобиле које купују и опрему коју они имају. Иако сви развијени народи брину за околину, они то чине на различите начине. У Италији, Француској и Великој Британији аутомобилисти не виде свој аутомобил као средство загађења, док у Њемачкој потражња за аутомобилима који не загађују околину убрзано расте.

Климатске разлике воде ка разиличитим начинима живота и прехранбеним навикама. У земљама са топлим климом друштвени живот се одвија напољу и намјештај је мање важан него у нордијским земљама. Непримјећивање различите величине кухиња је узроковало много маркетиншких грешака. Компанија *Филипс* је почела да зарађује на јапанском тржишту тек када је израдила мале апарате за кафу који одговарају тамошњим тијесним условима. У Шпанији је *Кока – Кола* повукла своје флаше од два литра пошто је сазнала да оне не стају у локалне фрижидере?!

Данас многе компаније имају регионалне маркетиншке програме унутар државних граница – локализујући своје производе, рекламу, промоцију и напоре продаје како би они одговарали потребама индивидуалних региона, градова, па чак и сусједстава. Други траже још необрађено подручје. На примјер, ИКЕА се глобално проширила користећи своје плаво-жуте продавнице и заузела локације ван града у државама гдје се користе шачице продавница. ИКЕА је промијенила стратегију куповином ланаца намјештаја *Хабитат* из Сторхауса. Мале продавнице су јој омогућиле приступ пролазној трговини и новим сегментима купаца који су мање вољни да путују.

Ланац *Хабитат* уједно користи малим градовима. С том значајном ИКЕА слиједи европски тренд који иде према трговачким комплексима у центру града. Кад виде америчку урбану трулеж, европски политичари се одупиру развоју трговине изван града“ (Котлер, Вонг, Сондерс и Армстронг, 2007,

money, while the northwestern group sees a car on a very special way. The differences affect the cars they buy and the equipment they have. While all developed nations care for the environment, they do so in different ways. In Italy, France and the UK automobilists do not see their car as a mean of pollution, while in Germany the demand for cars that do not pollute the environment is growing rapidly.

Differences in climate lead to different lifestyles and nutrition habits. In countries with hot climate, social life takes place outside and the furniture is less important than in the Nordic countries. Different kitchen sizes which stood undetected has caused a lot of marketing mistakes. The company Philips has begun to earn on the Japanese market only when it produced a small coffee machines to suit local tight conditions. In Spain, Coca - Cola withdrew their two-liter bottles since finding out that they do not fit into the local refrigerators?

Today, many companies have regional marketing programs within national borders – thus localizing their products, advertising, promotion and sales efforts to suit the needs of individual regions, cities and even neighborhoods. Others, however, seek areas not cultivated yet. For example, IKEA had expanded globally by using their blue and yellow stores located out of town in countries where the use of a handful of stores was main feature. IKEA has changed their strategy by buying furniture chain Habitat from Storhaus. Small stores have provided them access to a current trade and new segments of customers who are less willing to travel.

Chain Habitat is also useful to small towns. With this major IKEA follows the European trend that leads to the shopping complexes in the city centers. When they see American urban decay, European policymakers are resisting the development of trade out of town “(Kotler, Wong, Sanders, Armstrong, 2007, p. 398).

The geographical segmentation of personal consumption markets creates the conditions for the implementation of various marketing

стр. 398).

Географска сегментација тржишта личне потрошње ствара услове за провођење различитих маркетиншких активности и извршавање маркетиншких функција на бази варијабли географске сегментација. Оснивају се маркетиншка одјељења предузећа, проводе маркетинг истраживања, доносе маркетинг планови, за сваку државу, регију, град, па чак и област.

ДЕМОГРАФСКЕ ВАРИЈАБЛЕ СЕГМЕНТАЦИЈЕ ТРЖИШТА ЛИЧНЕ ПОТРОШЊЕ

Лакоћа којом се долази до података и мјерљивост демографских варијабли довела је до тога да су оне широко примјенљиве у сегментацији тржишта, и то нарочито тржишта личне потрошње. Демографске варијабле су у веома уској вези са потребама и понашањем потрошача у куповини, и самим тим њихово познавање помаже предузећима која послују на тржишту личне потрошње да буду дјелотворнија приликом усмјеравања својих активности на сегменте или укупно тржиште личне потрошње.

„Демографска сегментација се састоји од подјеле тржишта на групе које су формиране према варијаблама као што су старост, пол, сексуална оријентација, величина породице, животно доба породице, приходи, занимање, образовање, религија, етничка заједница и националност. Демографски чиниоци су најпопуларнија основа за сегментирање група купаца. Један од разлога је тај да потребе, жеље купаца и стопе коришћења често варирају упоредо са демографским варијаблама. Други је да је демографске варијабле лакше мјерити него већину других варијабли. Чак и када су тржишни сегменти описани уз коришћење других основа – као што су личност или понашање – потребно је познавати њихове демографске карактеристике како би се могла одредити величина циљног тржишта и како би се до њега дошло на ефикасан на-

activities and performance of marketing functions on the basis of geographic segmentation variables. Marketing departments are established, conduct marketing research, marketing plans are made for each country, region, city or even region.

DEMOGRAPHIC VARIABLES OF SEGMENTATION ON THE MARKET OF FINAL CONSUMPTION

The availability of data and measurability of demographic variables led to their widely application in market segmentation, particularly on final consumption market. Demographic variables are very closely related to the needs and behavior of consumers in the purchase, and therefore their knowledge helps companies operating in the final consumption market to be more effective in directing its activities to the segments or the total market for final consumption.

“**Demographic segmentation** consists of dividing a market into groups formed by variables such as age, gender, sexual orientation, family size, family age, income, occupation, education, religion, ethnic group and nationality. Demographic factors are the most popular basis for segmenting customer groups. One reason is that the customer needs, wishes and use rates often vary along with demographic variables. Another is that demographic variables are easier to measure than most other variables. Even when market segments are described using different basis - such as personality or behavior - it is necessary to know their demographic characteristics in order to determine the size of the target market and the way of making this process efficient” (Kotler and associates, 2007, p. 400).

Population

World population shows explosive growth.

чин“ (Котлер и сарадници, 2007, стр. 400).

Број становника

Свјетско становништво показује експлозиван раст. У свијету тренутно има 7 милијарди становника. Експлозија у расту свјетског становништва проузрокује два огромна проблема:

- Први проблем се односи на то да су одређени ресурси потребни за опстанак људи (гориво, храна, остали материјали) ограничени.
- Други проблем је то да је највећа стапа раста становништва у земљама и заједницама које имају најмање економске могућности.

Старост

„Потребе и жеље потрошача мијењају се са годинама. Неке компаније користе сегментацију према старости и животном добу, нудећи различите производе или користећи различите маркетиншке приступе за различите старосне групе и групе према животном вијеку.

На примјер, витамини лајф стејџ (*eng. Life Stage*) долазе у четири верзије, од којих је свака направљена за посебне потребе посебних старосних сегмената: *чилдренс формула* витамина који се могу жвакати намјењена је дјеци од 4 до 12 година; *тинс формула* за тинејџере; и двије су верзије за одрасле *менс формула* за мушкараце и *вименс формула* за жене.

Компанија *Џонсон енд Џонсон* (*eng. Johnson&Johnson*) развила је *шампон афинити* (*eng. Afinity shampoo*), који помаже женама изнад 40 година да преброде промјене са косом које су везане за њихове године. *Мекдоналдс* својим различитим промоцијама и медијима бира као циљно тржиште дјецу, тинејџере, одрасле и старије становнике.

Маркетиншки стручњаци непрестано покушавају да растегну распон година. Телетабис (*eng. Teletubbies*) и рагретс (*eng. Rugrats*) су забава која као циљно тржиште бира дјецу у пеленама. Оба филма која су заснована на опсежном маркетиншком истраживању пројектују сасвим супротне погледе на живот. Међутим, имају једну заједничку карактери-

The world current population is around 7 million . The explosion in world population growth causes two huge problems:

- The first problem relates to the fact that the resources needed for human survival (fuel, food, other materials) are scarce.
- Another problem is that the highest rate of population growth in countries and communities that have the least economic opportunity.

Age

“The needs and desires of consumers are changing with age. Some companies use segmentation by age, offering different products or using different marketing approaches for different age groups and groups according to length of life.

For example, vitamins *Life Stage* come in four versions, each designed for specific needs of specific age segments: *children formula* vitamins that can be chewed intended for children aged 4 to 12 years; *teens formula* for teenagers; and two versions of adult *mens formula* for men and *women formula* for woman.

Johnson & Johnson company has developed the *Afinity shampoo*, which helps women over 40 years to cope with hair changes related to their age. *McDonald's* uses various promotions and media to target children, teenagers, adults and elderly persons markets.

Market experts constantly trying to stretch the years range. *Teletubbies* and *Rugrats* are shows that as a target market selects children in diapers. Both films are based on extensive marketing research design with completely opposite views on life. However, they have one common feature that has always been characteristic of teenage whims: parents do not like them.

At the other end of childhood, *Sega* and *Sony* have been trying to expand the technology of computer games on the business market. *Sega*, normally focused on the teenage market, now as a target market picks older consumers. According to the *Sega* CEO, *Sega's* target market is 10 to 18 years that “sitting

стику која је увијек била карактеристика тинејџерских хирова: родитељи их не воле.

На другом крају дјетињства *Сега* и *Сони* покушавају да прошире технологију компјутерских игрица на пословна тржишта. *Сега*, која је иначе оријентисана на тинејџерско тржиште, сада као циљно тржиште одабира старије потрошаче. Према *Сегином* директору лиценце, *Сегино* средишње тржиште оних од 10 до 18 година старости „сједи у својим собама играјући игрице сатима“. Али онда, „они напуне 18 година и открију дјевојке... и компјутер остаје закључан“. Да би задржали те младе потрошаче док крећу у нову фазу животног вијека, у *Сегу* лансирају на тржишта низ производа за одрасле.

Етничка сегментација

Мултиетничке заједнице у Европи дефинишу тржишне сегменте за све врсте робе: одјећу, музику, козметику и многе друге. Заједнице уједно његују и послове који се јављају ван њихових сопствених етничких граница.

Фаза животног доба

Фаза животног доба је важна на тржиштима рекреације. На тржишту одмора, на примјер, *Клуб 18-30*, усмјерен је на младе самце који траже четири С: сунце, пијесак (*eng.sand*), море (*eng.sea*) и секс. Овај разудани сегмент не може се добро помијешати са породицама за које се нуди *Клуб Медитеран*. Дјечије активности и цијелодневна брига за дјецу су важан дио посљедње понуде. У међувремену, *Сага холдејс* се нуди старијим људима и држи цијене ниско нудећи одмор ван сезоне.

Сегментација према полу

Сегментација према полу је уобичајена код одјевања, фризура, козметике и часописа. Недавно су маркетиншки стручњаци уочили друге прилике за сегментацију према полу. На примјер, и мушкарци и жене користе већину марки дезодоранса.

Међутим, компанија *Проктер енд Гембл* развила је сикрет као марку која је посебно израђена према хемијском саставу женског организма, а затим је паковала и оглашава-

in their rooms playing games for hours.” But then, “they turn 18 and discovered girls ... and the computer remains locked.” In order to retain these young consumers, while moving into a new phase of life, in *Sega* launched on the market a range of products for adults.

Ethnic segmentation

Multi-ethnic communities in Europe define market segments for all types of goods: clothing, music, cosmetics and many others. These communities also foster and activities occurring outside their own ethnic boundaries.

Life stages

Life stage is an important feature on recreation markets. In a holiday market, for example, *Club 18-30*, focuses on young singles who are looking for four S: sun, sand sea, and sex. This profligate segment can not be mixed well with families to whom *Club Mediteran* is offered. Children’s activities and full children day care for are an important part of the mentioned one. Meanwhile, *Saga holidays* is offered to elderly persons and keeps prices lower off the season.

Segmentation by gender

Segmentation by gender is common in the clothing, hairstyles, cosmetics and magazines. Recently, marketers have noticed other opportunities for segmentation by gender. For example, both men and women use most brands of deodorant.

However, the company *Proctor&Gamble* developed *The Secret* as a brand that is specifically tailored to the chemical composition of the female body, and then packing up and advertised product to boost female image. In contrast, *Gillette* association to shaving makes its deodorant oriented towards men.

Automotive industry has also largely began with the use of segmentation according to gender. Women are part of the car market that is growing. “Selling to women should not be different than selling to men,” notes one analyst. “But there is sophistication that make a difference.” Women body is different to men, less strenght in the upper body and they care

ла производ како би појачала женски имиџ. Супротно томе, *Жилетова* асоцијација с бријањем чини његов дезодоранс оријентисаним према мушкарцима.

Аутомобилска индустрија исто тако је у великој мјери започела с коришћењем сегментације према полу. Жене су дио тржишта аутомобила које је у порасту. „Продаја женама не би требало да буде друкчија од продаје мушкарцима“, примјећује један аналитичар. „Али постоје профињености које чине разлику“. Жене су другачије грађе, имају мање снаге у горњем дијелу тијела и више брину за сигурност. Да би се ријешили ти проблеми, произвођачи аутомобила редизајнирају своје аутомобиле с хаубама и просторима за пртљак који се лакше отварају, електричним управљањем у малим аутомобилима, сједиштима и појасевима који боље одговарају женама. Уједно су појачали нагласак на сигурност, додатне карактеристике као што су ваздушни јастуци и браве на даљинско закључавање. У свом оглашавању неки произвођачи су усмјерени на жене и велики оглашивачки простори у часописима као што су *Космополитен* и *Вог* дизајнирани су посебно за женске потрошаче.

Све већи број Интернет страница исто тако је усмјерен на жене. На примјер, *handbag.com* себе оглашава као „The Ultimate Accessory – животна линија многих жена. Мјесто у коме можете држати све што вам је потребно да вас прати током дана“. Како жене сада представљају 45 % корисника мреже – у односу на 10 % прије пет година – све је већи број портала који су посвећени женама. Примјери су *Charlottestreet.com* и *Freeserver's Icircle, IPC*, издавачи часописа Мари к Клер (*eng. Marie Claire*) и многих других часописа, лансирани су *Beme.com*. „Канали на страници у великој мјери засновани на расположењу“ – према уредници Клер Сајмондс. Поглед на страницу одаје њено поријекло из кућа многих отмених женских часописа. Осим што је лако кретати се по њима, странице имају стила, иако су прегледне и садрже огласе који су пажљиво провјерени како би одговарали свом

more about safety. To address these problems, the car manufacturers are redesigning their cars with hood and space for luggage are easier to open, electrical steering in small cars, the seats and seat belts that are more suitable for women. They also reinforce the emphasis on safety, additional features such as airbags and remote locking. In its advertising, some manufacturers are focused on women and the big advertising space in magazines such as *Vogue* and *Cosmopolitan* are designed specifically for female consumers.

A growing number of internet sites are also women focused. For example, *www.handbag.com* is advertised as “The Ultimate Accessory - lifeline for many women. A place where you can keep everything you need to be accompanied with during the day. “ Since women now present 45% of network users - compared to 10% five years ago – there is an increasing number of portals that are dedicated to only to women. Examples are *Charlottestreet.com* and *Freeserver's Icircle, IPC*, publishers of *Marie Claire* and many other magazines launched *Beme.com*. “Channels on the page are largely based on the mood” – according to editor Claire Simonds. Look at the page reveals its fashionable women’s magazines origin. Besides being easy to move around them, the sites have a style, even though they are viewable and contain ads that are carefully reviewed to match its surroundings.

Income

Income segmentation is often used for products and services such as cars, boats, clothing, cosmetics and travel. Many companies with luxury items and convenient services choose affluent consumers as a target market. Brands that are hidden behind the initials of the French group LVMH reveal its focus on affluent consumers: *Louis Vuitton* luggage, champagne *Moët & Chandon* and *Hennessy* cognac. In addition to its haute couture shops, LVMH owns *Parfumes Christian Dior*, took control over a French company for odors *Guerlain* and lurks on *Van Clef & Arpels* jewelry, based in Paris. Others targeting the super

амбијенту.

Приход

Сегментација према приходу се често користи за производе и услуге као што су аутомобили, бродови, одјећа, козметика и путовања. Многе компаније с луксузним стварима и пригодним услугама бирају имућне потрошаче као циљно тржиште. Марке које се крију иза иницијала француске групе LVMH одају њен фокус на имућне потрошаче: пртљаг *луј витон*, шампањац *моет енд шандон* и коњак *хенеси*. Осим својих *haute couture* радњи, LVMH посједује *Парфјумс Кристијан Диор* (eng. Parfumes Cristian Dior), преузела је контролу над француском кућом за мирисе *Герлан* (eng. Guerlain) и вреба *Ван Клеф енд Арпел* (eng. Van Clef & Arpels), јувелирницу са сједиштем у Паризу. Други који циљају на супер луксузно тржиште су мобилни телефони у вриједности од 20.000 евра компаније *Верти* (eng. Vertu) и скуп *Бангкок Ервејз* (eng. Bangkok Airways) са мноштвом додатака.

Мајка свих борби је борба за супер луксузне аутомобиле гдје ће се ролс ројсовом новом RR01 (250.000 евра), од BMW-а ускоро придружити *бентли континентал GT* (eng. Bentley Continental GT) (150.000 евра), од VW-а, *мејбах* (eng. Maybach) од Дајмлер Крајслера, *Ламборџинијев ЛБ-140* и *Астон Мартинов АМ305 од Форда*.

Међутим, не расту све компаније задржавањем фокуса на сегменту највишег прихода. С развојем софистициранијих продавница с додатним асортиманом и вриједности, етаблиране трговине на мало су дозволиле новим учесницима да успију циљањем на мање имућне тржишне сегменте. *Квик сејв*, *Лидл* и *Алди* искористиле су ову прилику ефикасном организацијом, уским асортиманом производа, економично смјештеним продавницама и поједностављеним радом који држе цијене ниско.

Слично томе, *Кристине Цузалм* (Christine zu Salm) је претворила неуспјешни њемачки канал ТМЗ ТВ у *Нојн лив* (Neun Live), малу, али профитабилну операцију производећи јефтине, једноставне интерактивне програме

luxury market are mobile phones, worth EUR 20,000, Vertu company and expensive Bangkok Airways with lots of accessories.

The mother of the fights is a fight for super luxury cars, where new the BMWs *Rolls-Royce RR01* (250,000 euros) will be accompanied by Volkswagen's *Bentley Continental GT* (150,000 euros), *Maybach* from Daimler Chrysler, Lamborghini's LB-140 and AM305 Aston Martin from Ford.

However, not all the companies grow by keeping the focus on the highest income segment. With the development more sophisticated stores with additional assortment and value, well positioned retailers have allowed new entrants to succeed by targeting less affluent market segments. *Kwik Save*, Lidl and Aldi have exploited this opportunity with efficient organization, a narrow assortment, economically cost-located stores and streamlined operations that keep prices low.

Similarly, *Christine zu Salm* is turned unsuccessful German TV channel *TM3* in *Neun Live*, a small but profitable operation, producing a cheap, simple interactive programs that are media criticized (Kotler and associates, 2007, pp. 400-403).

Educational structure of population

There is a noticeable trend of increasing education level of the population in the world. One measure of the level of education is the literacy rate, e.g. percent of people in the country who can read and write. The next criterion of education level is the degree of completed education. As the level of education grows, changes in preferences are expected in terms of demand for soft drinks, cars, media (print versus electronic) and computers.

Employment and occupation

For employees in industrialized countries, the observed trend is employment in the "clerk" and work in customer service. In less developed and developing countries there are still many jobs involve physical labor and are often related to agriculture. Significant change in the structure of employees worldwide is the increasing number and share of

које су медији критиковали“ (Котлер и сарадници, 2007, стр.400-403).

Образовна структура становништва

У свијету је примјетан тренд повећања нивоа образовања становништва. Једно мјерило нивоа образовања је стопа писмености, тј. проценат људи у земљи који зна да чита и пише. Сљедеће мјерило нивоа образовања јесте степен завршеног школовања. Како се повећава ниво образовања, очекују се промјене у преференцијама у погледу тражње безалкохолних пића, аутомобила, медија (штампаних на супрот електронским) и компјутера.

Запосленост и занимање

Код радника у индустријализованим земљама запажен је тренд запошљавања на „службеничким“ и пословима у услужној дјелатности. У мање развијеним и земљама у развоју бројни послови још увијек подразумевају физички рад и често су везани за пољопривреду. Битна промјена у структури запослених широм свијета јесте повећање броја и учешће запослених жена.

Стопа незапоселности, која показује учешће незапослених особа које не раде у укупној структури радне снаге, веома је различита по земљама.

Разлике у занимању утичу на разлике у потребе за производима. Директори предузећа купују скупа одијела, путовања авионом, чланство у клубовима и велике јахте. Тако, на примјер, наставник може да заради исто колико и водоинсталатер. Али, наставник и водоинсталатер различито троше своје плате, јер се веома разликују њихове потребе за производима, као резултат разлика њихових занимања. Мада је за оба занимања потребна куповина радне одјеће, наставник купује одијело, а водоинсталатер одговарајуће радно одијело односно комбинезон.

Брачни статус и типови домаћинства

Брачни статус ствара могућности за индустрије везане за вјенчања (као што су угоститељска предузећа и туристичке агенције), породичан живот (као што су финансијске услуге и аутомобили) и разводе (као што су адвокати).

employed women.

Unemployment rate, which shows the share of unemployed persons who do not work in the overall structure of the workforce is very diverse in their countries. Differences in occupation affect the differences in the need for products.

Companies directors buy expensive suits, air travel, membership in clubs and large yachts. Thus, for example, a teacher can earn as much as a plumber. However, a teacher and a plumber and spend their wages differently, because of their very different needs for products, as a result of the difference of their profession. Although both professions require purchase of working clothes, a teacher buys a suit, a plumber suitable overalls or coveralls.

Marital status and types of households

Marital status creates opportunities for industries related to the wedding (such as catering companies and travel agencies), family life (such as financial services and automobiles) and divorce (such as lawyers).

When individuals are later married, then both family members tend to have better financial resources and income. This presents opportunities for companies dealing with clothing, furniture, entertainment and recreation.

Marketing experts are particularly interested in the number and type of households that buy and/or possess certain products. They are also interested in determining the demographic and media profile of decision makers (people involved in the actual selection of products) to develop appropriate marketing strategies. Family structure has a major impact on consumer spending priorities.

Unmarried couples set aside money for trips, visits to cafes, theaters, concerts. Families with small children are big buyers of fresh food and fruit juices.

Household Fund

The permanent interest in the ownership of the house creates a potential for sales of such home-based products and services, such as: furniture, home appliances, carpets, and

Када се појединци касније вјенчавају, онда они углавном имају боље финансијске ресурсе и приходе оба члана породице. Ово представља могућности за предузећа која се баве одјећом, намјештајем, забавом и рекреацијом.

Маркетинг експерти су посебно заинтересовани за број и врсту домаћинстава која купују и/или посједују одређене производе. Они су такође заинтересовани за одређивање демографских и медијских профила доносиоца одлука (особа укључених у стварни избор производа) да би развили одговарајуће маркетинг стратегије. Структура породице има велики утицај на приоритете потрошње потрошача.

Невјенчани брачни парови издвајају новац за путовања, одласке у кафиће, биоскопе, на коцрте. Породице са малом дјецом су велики купци свијеже хране и воћних сокова.

Стамбени фонд

Стални интерес за власништво над кућом ствара продајни потенцијал за такве кућно базиране производе и услуге, као што су: најештај, апарати, теписи и осигурање. Посебно модификовани производи за оне који купују мале куће или за власнике станова, као што су машине за прање које заузимају мало простора, имају све већи значај. С обзиром да су веће куповине за кућу под утицајем привредних кретања, потребно је да предузећа пажљиво прате макроекономска кретања.

Поред демографских варијабли које се користе при сегментацији, у новије вријеме све више је у примјени метод који се зове **Геодемографија**. „Геодемографија је метода сегментације која се све више користи. Развила ју је Група за анализу тржишта CACI (eng. CACI Market Analysis Group) као ACORN (eng. A Classification of Residential Neighbourhoods – Класификација стамбених четврти), а користи 40 варијабли, од списка података о становништву, до групних стамбених подручја. Геодемографија се развија брзо. ACORN-у су придружени PIN (eng. Pinpoint Identified Neighbourhoods – тачно идентификоване четврти), Mosaic и Super Profile. Њихово повези-

insurance. Specially modified products for those who buy a small house or apartment owners, such as washing machines that take up little space, are of increasing importance. Given that the larger purchases for the home are under the influence of economic trends, companies need to closely monitor macroeconomic developments.

In addition to demographic variables used in market segmenting, the more recently in the application is the method called **Geodemography**. “Geodemography is a segmentation method increasingly used. Developed by the CACI Group Market Analysis as ACORN (A A Classification of Residential Neighbourhoods), and uses 40 variables from the list of data on population to the group of residential areas data. Geodemography is developing rapidly. To ACORN are associated PIN (Pinpoint Identified Neighbourhoods), Mosaic and Super Profile. Their connection to the database with a list of consumers increases the strength of basic geodemographic databases. *CCN Marketing* since then has been expanded this process to cover the EU using EuroMOSAIC” (Kotler and associates, 2007, p. 402)

вање у базе података са списком потрошача увећава снагу основних геодемографских база података. CCN Маркетинг је од тог времена проширио овај процес тако да покрива ЕУ користећи EuroMOSAIC“ (Котлер и сарадници, 2007, стр. 402).

ЗАКЉУЧАК

Индустријска револуција у 19. и почетком 20 вијека јесте отворила врата могућностима масовне производње и продаје, масовне дистрибуције, масовног рекламирања различитих врста производа и услуга, првенствено роба намјењених широкој потрошњи. На тај начин се развијао модел „масовног тржишта“ и учешћа бројних предузећа односно понуђача на њему.

Међутим, данас је на сцени обрнут процес који каже да масовни маркетинг постепено нестаје и дезинтегрише се у мање и бројније потрошачке сегменте, сваки са специфичним укусима и захтјевима, тражећи више плански маркетинг.

Управо у том смјеру су изашла објашњења у овом раду, те је показано је сегментација тржишта и процес сегментације тржишта начин на који данашња предузећа треба да заузму тржишни удио који одговара њиховим производима и услугама.

Доказано је да су географске и демографске варијабле кључне варијабле за сегментацију тржишта личне потрошње, јер на основу њих, а користећи се егзактним и тачним подацима о демографским и географским карактеристикама тржишта, предузеће добија слику о величини, куповној моћи, потребама и осталим димензијама циљног тржишног сегмента, односно тржишне нише.

Комбинацијом примјене више географских и демографских варијабли приликом сегментације тржишта личне потрошње предузеће је у могућности да идентификује тржишни сегмент на коме ће наступати. Супротно томе, у случају да се предузеће одлучи да изврши идентификацију сегмента

CONCLUSION

Industrial revolution in 19. and 20. century opened a possibility for mass production and selling, mass distribution and mass promotion of different types of goods and services, especially those which are used in final consumption. In that way, model of „mass market“ was created with participation of many companies and suppliers on it.

However, today we have a diverse process on scene which shows that mass marketing progressively disappears and disintegrates itself in smaller and more numerous consumer segments. Each of these market segments has specific demands, looking for marketing with planned action.

Explanations in this work are given in such a direction, and they showed that market segmentation and process of market segmentation are modality how today's companies should take over market segment which is suitable for their products and services.

It is proved that geographic and demographic variables are key variables for the segmentation of market of final consumption, because by using them as a base, companies use accurate and correct data about demographic and geographic characteristics of market, and they get picture about size, consumer power, needs and other dimensions of target market segment (market niche).

With the combination of use many geographic and demographic variables during segmentation on market of final consumption company is in possibility to identify market segment where it can take participation. On contrary, if company decide to create identification of market segment on the market of final consumption by using psychographic and behaviorgraphic variables,

тржишта личне потрошње примјеном психолофских и бихејвиористичких варијабли, предузеће неће бити у могућности да изврши сегментацију тржишта и избор циљног тржишног сегмента на адекватан начин, што може довести до погрешне пословне одлуке предузећа и губитака у пословању.

it could not be in possibility to perform market segmentation and choice of elected market segment on adequate way, which can cause wrong business decision and business loss.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ/ BIBLIOGRAPHY

1. Dyb, S., Simkin, L., Pride, M., W., Ferrel, O., C. (1995). *Marketing – evropsko izdanje*. Zagreb: MATE.
2. Иванковић, Р. (2005). *Управљање маркетингом*. Источно Сарајево: Економски факултет.
3. Мекдоналд, М., Данбар, И. (2003). *Сегментација тржишта*. Београд: Клио.
4. Котлер, Ф. (2004). *Како креирати, овладати и доминирати тржиштем*. Нови Сад: Адиджес.
5. Kotler, P. (2003). *Marketing Insights form A to Z: 80 concepts every manager needs to know*. New Yersey: John Wiley&Sons, Inc.
6. Котлер, Ф., Вонг, В., Сондерс, Џ., Армстронг, Џ. (2007). *Принципи маркетинга (четврто европско издање)*. Београд: MATE.
7. Васиљев, С. (1999). *Маркетинг принципи*. Суботица: Бирографика.

УТИЦАЈ ХИДРОГРАФСКИХ УСЛОВА НА ГЕОГРАФСКУ СРЕДИНУ ПАНЧЕВАЧКОГ РИТА, ПРЕ И ПОСЛЕ МЕЛИОРАЦИОНИХ РАДОВА – ПРИМЕР ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ГЕОПРОСТОРА

Дејан Шабић¹, Снежана Вујадиновић¹, Мирјана Гајић¹ и Мирољуб Милинчић¹

¹Географски факултет, Универзитет у Београду, Република Србија

Сажетак: У раду су анализирани хидрографски услови на територији Панчевачког рита, пре и после хидромелиорационих радова, као и њихов утицај на социоекономски комплекс. После изградње насипа поред Дунава и Тамиша, система канала, црпних станица, Панчевачког моста и путева Београд – Зрењанин и Београд – Панчево, настао је културни предео на територији Београда у коме је дошло до промена у структури и намени површина, демографске експлозије, индустријализације, урбанизације (јужни део) и субурбанизације Панчевачког рита (централни и северни део).

Кључне речи: хидрографски услови, поплаве, наводњавање, социоекономски комплекс.

Original scientific papers

INFLUENCE OF HYDROGRAPHICAL CONDITIONS ON GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT OF PANČEVAČKI RIT BEFORE AND AFTER THE MELIORATION – EXAMPLE OF THE GEOSPATIAL TRANSFORMATION

Dejan Šabić¹, Snežana Vujadinović¹, Mirjana Gajić¹ and Miroljub Milinčić¹

¹Faculty of Geography at Belgrade University, Republic Serbia

Abstract: This paper analyzes the hydrographical conditions in the territory of Pančevački rit before and after hydro-melioration works and their impact on socio-economic complex. After the construction of the embankment near the Danube and Tamiš rivers, the canals, pumping stations, the Pančevo bridge and roads Belgrade – Zrenjanin and Belgrade – Pančevo, the cultural landscape was formed in the territory of Belgrade in which changes in the structure and land use occurred, as well as demographic explosion, industrialization, urbanization of the southern part and suburbanization of the central and northern part of Pančevački rit.

Keywords: hydrographical conditions, floods, irrigation, socio-economic complex.

УВОД

Традиција изградње система хидротехничких објеката у функцији заштите од поплава и валоризације у пољопривреди присутна је још у старим цивилизацијама и представља снажан механизам промене структуре географског простора (Milinčić et al, 2010). Војвођанска равница располаже великим водним ресурсима, који се огледају у богатству површинских вода река Дунава, Тамиша и Тисе,

INTRODUCTION

The tradition of the construction of a system of hydraulic structures in the function of flood protection and valorisation in agriculture was present in ancient civilizations, representing a powerful mechanism for change in the structure of geographic space (Milinčić et al, 2010). The Vojvodina plain has large water resources, which are reflected in the richness of surface waters of the Danube, Tamiš and Tisa, as well as in the de-

као и у развијеном каналском систему Дунав – Тиса – Дунав. Најстарији мелиорациони радови у Војводини потичу из римског доба и сводили су се на заштиту од поплава. Значајнији радови на исушивању замочварених терена и изградњи канала обављени су у XVIII и XIX веку за време Аустро–Угарске. У периоду 1958–1976. рађена је реконструкција, као и доградња нових канала у постојећем систему. Мрежа канала (929 km), захвата површину од 12.700 km² (Гавриловић и Дукић, 2002). Систем обухвата старе и нове канале и као и притоке главних река, које су целокупним током или делом интегрисане у систем.

Промене настале после подизања хидротехничких објеката присутне су у **абиотичком** (ерозија, акумулација, микроклима), **биотичком** (стабилност биоценозе, биодиверзитет) и **социоекономском комплексу развоја** (становништво, привредни субјекти, насеља). Другим речима, хидротехнички објекти трансформишу природне и социоекономске елементе простора. Различити аспекти њиховог утицаја анализирани су у радовима географа, хидролога, инжењера, геолога, биолога у свету (Troll, 1966; Vogt, 1978; Шикломанов, 1979; Воропаев и Вендров, 1979; Mitchell, 1979; Авакјан, Салтанки и Шаропов, 1987; Forman & Gordon, 1987; Simmons, 1989; Turner, 1989. и др.), као и у нашој земљи (Gavrilović, 1988; Шабић и Вујадиновић, 1999; Šabić i Živković, 2002; Zlatković et al, 2010; Šabić et al, 2010; Pecelj et al, 2010; Milinčić i dr., 2011; Милинчић и Виденовић, 2009; Милинчић, 2005; Milinčić & Ђорђевић, 2011 и др.). Непредвидивост утицаја хидротехничких објеката на геопростор последица је бројних модификатора, који су подложни динамичним, просторним, временским, квалитативним и квантитативним променама. Хидротехнички објекти (систем канала на примеру Панчевачког рита) на једној страни, и структура геопростора на другој, не могу се анализирати изоловано. Другим речима, изградња система канала не може се посматрати као примарни циљ, већ као механизам (модификатор трансформације) помоћу кога

veloped canal system Danube – Tisa – Danube. The oldest melioration works in Vojvodina came from the Roman period and consisted of the flood protection. More significant works on the drainage of the marshy terrains and the construction of the canals were carried out in the 18th and 19th century during the Austro–Hungarian reign. In the period 1958–1976 the reconstruction was done, as well as an addition of new canals in the existing system. The network of canals (929 km) covers an area of 12,700 km² (Gavrilović & Dukić, 2002). The system includes old and new canals and tributaries of the main rivers, which are in whole or in part integrated into the system.

Changes that occurred after the construction of hydraulic structures are present in the **abiotic** (erosion, accumulation, microclimate), **biotic** (biocenosis stability, biodiversity) and **socio–economic development complex** (population, economic subjects, settlements). In other words, hydraulic facilities transform the natural and socio–economic elements of the space. Various aspects of their impact were analyzed in the works of geographers, hydrologists, engineers, geologists, biologists in the world (Troll, 1966; Vogt, 1978; Šiklomanov, 1979; Voropaev and Vendrov, 1979; Mitchell, 1979; Avakjan, Saltanki and Šarapov, 1987; Forman & Gordon, 1987; Simmons, 1989; Turner, 1989, etc.), as well as in our country (Gavrilović, 1988; Šabić, and Vujadinović, 1999; Šabić and Živković, 2002; Zlatković et al, 2010; Šabić. et al, 2010; Pecelj et al, 2010; Milinčić et al. 2011; Milinčić and Videnović, 2009; Milinčić, 2005; Milinčić & Djordjević, 2011, etc.). The unpredictability of the impact of hydraulic structures on geospace is the result of a number of modifiers, which are subject to dynamic, spatial, temporal, qualitative and quantitative changes. Hydraulic structures (system of canals in the example of Pančevački rit) on the one hand, and geo–structure on the other, cannot be analyzed in isolation. In other words, the construction of a canal system cannot be viewed as a primary goal, but as a mechanism (modifier of transformation) by which the geographical environment evolves (cultural landscape is created, which leads to the progress of

географска средина еволуира (ствара се културни пејсаж, што доводи до цивилизацијског прогреса). Сублимацијом знања, техника и вештина „борбе за воду и борбе са њом”, створен је нуклеус система за управљање водом као природним ресурсом, а самим тим и квалитативно виши ниво развоја.

civilization). By the sublimation of knowledge, techniques and skills of “the struggle for water and struggle with it”, the nucleus of the system is created to manage water as a natural resource, and therefore qualitatively higher level of development.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Олеатским поступком преклапања ареала, који су одређени применом хидролошког и историјскогеографског принципа регионализације са функцијским везама у простору, дефинисан је просторни оквир истраживања Панчевачког рита. Границе су утврђене анализом квалитативних и квантитативних обележја структурних елемената географске средине, поштујући поменуте принципе регионализације. На изградњу хидротехничких објеката у геопростору утичу бројни фактори: демографски раст, пољопривреда као најстарија и од воде зависна привредна грана, заштита од поплава и др. Последња два фактора, пољопривреда и заштита од поплава, утицали су на изградњу система канала у Панчевачком риту у првој фази развоја, док су демографски развој и ширење београдске агломерације утицали на одрживост система у другој фази.

Географска анализа различитих аспеката утицаја измењених хидрографских услова у Панчевачком риту на активности и делатности становништва, као и на укупан социјално-економски развој овог дела београдске агломерације, спроводе се од 1999. године. Претходни резултати истраживања презентовани су у научним часописима у земљи и свету (Шабић и Вујадиновић, 1999; Шабић, 2000; 2001; Šabić et al, 2010). За дефинисање односа и веза елемената географске средине коришћена је **методологија** регионалних истраживања, која је заснована на методама научног сазнања и њиховој примени у пракси и на научно-истраживачким поступцима, помоћу којих се дошло до сазнања. У оквиру методолошке

RESEARCH METHODOLOGY

The spatial framework of the research of Pančevački rit is defined by the procedure of the overlapping of area, determined by applying the hydrological and historical–geographical principles of the regionalization of functional connections in the space. The boundaries are determined by analysis of qualitative and quantitative characteristics of the structural elements of the geographical environment, respecting these principles of regionalization. The construction of hydraulic structures in geospace is affected by a number of factors: demographic growth, agriculture as the oldest and water dependent industry, flood protection and others. The last two factors, agriculture and flood control, influenced the construction of the canal system in Pančevački rit in the first phase of development, while the demographic development and expansion of Belgrade agglomeration influenced the sustainability of the system in the second stage.

Geographical analysis of various aspects of the impact of changed hydrographical conditions in Pančevački rit on activities of the population, as well as the overall socio–economic development of this part of Belgrade agglomeration, has been conducted since 1999. Previous research results are presented in scientific journals at home and abroad (Šabić and Vujadinović, 1999; Šabić, 2000; 2001; Šabić et al, 2010). The **methodology** of regional researches is used in defining the relationships and connections of the elements of geographical environment, which is based on methods of scientific knowledge and the application in practice, as well as the scientific–research methods, by which it has come to knowledge. Within the methodological apparatus, a general

апаратуре, као општи методски поступак коришћен је општи метод, а као посебни: анализа, синтеза, компарација, генерализација и картографски метод, којима је омогућено да се већи број варијабли доведе у хоролошку и хронолошку везу и објасне њихови ефекти на примеру Панчевачког рита. Са циљем да се појасне односи и везе елемената географске средине, идентификују и дефинишу закључци у три наврата (2000, 2009. и 2010. године) су спроведени интервјуи са староседеоцима Борче и Крњаче. У раду је акценат стављен на проучавање утицаја једног елемента географске средине – **воде**, која је посебно до 1932. године (када је изграђен насип поред Дунава и Тамиша) највише утицала на трансформацију социоекономског комплекса овог дела београдске агломерације.

ТЕРИТОРИЈАЛНИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Олеатски поступак пружа увид у конкретну садржину структурних елемената простора, а издвајањем сваког елемента добија се основа за дефинисање територијалног оквира истраживања, чија је површина 378,6 km².

Панчевачки рит се налази у југозападном делу Баната, у међуречју Дунава и Тамиша. У прошлости је Панчевачки рит представљао мочвару. Ритско земљиште припадало је околним сремским и банатским насељима (локални називи: Глогоњски, Ченђански и Јабучки рит). Сва насеља Панчевачког рита су административно гравитирала Панчеву. Отуда и назив територије, иако је од 1953. године она ушла у састав београдске општине Палилула (Шабић и Вујадиновић, 1999). У Панчевачком рити је развијена мрежа седам дисперзно размештених насеља, као и ужа територија Београда са месним заједницама – „Дунавски венац”, „Котеж” и „Рева”. На том простору је 2002. године живело 70.773 становника.

method is used as a general methodological procedure, and as special one: analysis, synthesis, comparison, generalization and cartographic method, which is allowed to bring a number of variables in chorological and chronological relationship and explain their effects on the example of Pančevački rit. In order to clarify the relations of elements of geographical environment, identify and define conclusions, interviews were conducted with the indigenous population of Borča and Krnjača on three occasions (in 2000, 2009 and 2010). This paper focuses on studying the impact of one element of geographical environment – **water**, which especially until 1932 (when the dam was built near the Danube and Tamiš) affected most the transformation of socio-economic complex of this part of Belgrade agglomeration.

TERRITORIAL SCOPE OF THE RESEARCH

The procedure of the overlapping of area provides the insight into the actual content of the structural elements of space, and the separation of each element gives a basis for defining the territorial scope of the research, with an area of 378.6 km².

Pančevački rit is located in the south-western part of Banat, between the Danube and the Tamiš. In the past, Pančevački rit represented a swamp. Swamp land belonged to the nearby villages of Srem and Banat (local names: Glogonjski, Čenčanski and Jabučki rit). All the settlements of Pančevački rit gravitated administratively to Pančevo. That is how the name of the territory originated, although since 1953 it became part of the Belgrade municipality of Palilula (Šabić and Vujadinović, 1999). In Pančevački rit a network of seven dispersed settlements is developed, as well as the immediate territory of Belgrade with local communities “Dunavski venac”, “Kotež” and “Reva”. In 2002, 70,773 people lived in this area.

АНАЛИЗА СТАЊА ХИДРОГРАФСКИХ
УСЛОВА У ПРОШЛОСТИ И ПОСЛЕ
ИЗГРАДЊЕ НАСИПА И СИСТЕМА
КАНАЛА

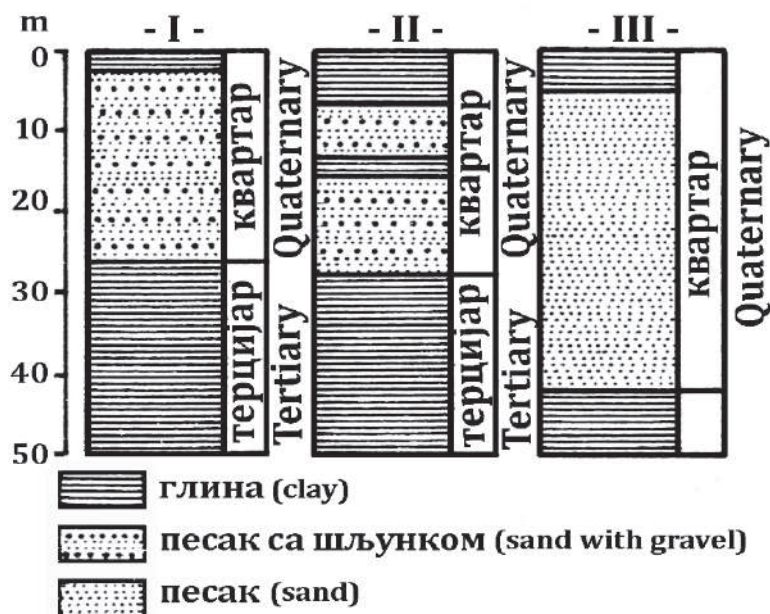
SITUATION ANALYSIS OF
HYDROGRAPHICAL CONDITIONS IN THE
PAST AND AFTER THE CONSTRUCTION
OF EMBANKMENT AND CANAL SYSTEM

Панчевачки рит је у прошлости био мочваран предео. Изливање Дунава, Тамиша, као и честе поплаве изазване издизањем нивоа подземних вода, утицале су негативно на становништво, њихове активности и делатности. Плитка издан Панчевчког рита у директној вези је са водостајем Дунава и Тамиша. За време ниских водостаја подземна вода је на већој дубини, док се за време високих водостаја она често јавља на површини. У комбинацији са пролећним падавинама, на неким локацијама у Панчевачком рити вода месецима не понире, јер слојеви глине на дубини 2–5 m слабо пропуштају воду. Тада настају језера, баре и мочваре. Највеће такво језеро, површине око 300 ha, јесте Велико блато у Борчи.

У површинским слојевима земљишта доминира алувијални нанос, а до дубине од 20 m су слојеви песковите глине, песка и шљунка. Први компактнији слој налази се на дубини 20–40 m (сиви пескови са прослојцима шљунка). Испод тог слоја су терцијарни седименти, а на дубини од 90 m лежи чврсти слој лапораца и кречњака. Све до те дубине пружа се јединствена колекторска зона слабо везаних и слободних вода. Приликом копања бунара у Овчи 1939. године на дубини од 91 m „неочекивано је избила на површину јака артешка вода, нажалост становништва не само минерална, већ и са великим количинама угљоводоничних гасова, који су јаким пламеном горели изнад воде” (Ђурић, 1953). По Петровићу (1960) фреатска издан Панчевачког рита је врло издашна и представља део велике хидраулички повезане издани.

Pančevački rit was once the swampy region. Flood of the Danube, Tamiš and frequent flooding caused by rising groundwater levels are negatively impacted on the population, their activities and operations. Shallow water-table of Pančevački rit is directly connected with the water level of the Danube and Tamiš. During low water levels underground water is at greater depth, while during high water levels it often occurs on the surface. In combination with the spring rainfall in some locations in Pančevački rit water does not sink for months, because the layers of clay at a depth of 2–5 m are slightly permeable to water. That is how lakes, ponds and marshes occur. The largest such lake, covering an area of 300 ha, is Veliko blato in Borča.

The surface layers of soil are dominated by alluvial deposit, and to a depth of 20 m there are layers of sandy clay, sand and gravel. The first more compact layer is located at a depth of 20–40 m (grey sands with layers of gravel). Below this layer there are Tertiary sediments, and at a depth of 90 m there is a hard layer of marl and limestone. Up to that depth there is a unique collector zone of weakly bound and free waters. During the digging of well in Ovča in 1939 at a depth of 91 m, “strong artesian water emerged unexpectedly, unfortunately for people not only mineral, but also with large quantities of hydrocarbon gases burning with a strong flame above the water” (Djurić, 1953). According to Petrović (1960), phreatic water-table of Pančevački rit is very plentiful and is part of large hydraulically connected water-tables.

Сл. 1. Попречни профили бунара: – I – лева обала Дунава северно од Панчевачког моста, – II – западно од Борче и – III – северозападно од Овче (Ђурић, 1953)

Fig. 1. Cross sections of wells: – I – left bank of the Danube north of Pančevac Bridge, – II – west of Borča and – III – northwest of Ovča (Djurić, 1953)

При високом водостају Дунава и Тамиша, подземна вода тече према централном делу Панчевачког рита, док се при ниском враћа назад. Осматрањем бунара, констатовано је да су подземне воде најближе површини од априла до септембра (вегетациони период), а најдаље од од септембра до априла. Вегетација је лети значајан потрошач фреатских вода. То је посебно изражено на инундационој равни, где су шуме највећи потрошачи. На вишим теренима то је слабије изражено, јер корење већине биљака не допире до фреатских вода већ црпи воду из горњих слојева земљишта и тако га исушује. Земљиште се лети исушује и директним испаравањем воде. Зато падавине лети и на почетку јесени не допиру до издани (Шабић и Вујадиновић, 1999). У депресијама у којима је фреатска вода плитка, лети често долази до њеног капиларног издињања и испаравања. Тада долази до заслањавања земљишта и деградације вегетације. При високим фреатским водама, вишак отиче мрежом канала.

При изразито високом водостају Дунава 1826, 1876, 1888 и 1924. године, посматрачу

At high water level of the Danube and Tamiš rivers, groundwater flows toward the central part of Pančevacki rit, while at low water level it returns back. Observing the wells, it was concluded that ground waters are nearest the surface from April to September (vegetation period), and farthest from September to April. Vegetation is significant consumer of phreatic waters in summer. This is particularly evident in inundation plane where the forests are the largest consumers. This is less pronounced at higher terrains, because the roots of most plants do not reach the phreatic waters but draw water from the upper layers of soil and thus dry it out. In summer, the land is also dried out by direct evaporation of water. That is why precipitation in summer and early autumn does not reach the water-table (Šabić and Vujadinović, 1999). In depressions where the phreatic water is shallow, it often comes to its capillary uplift and evaporation in summer. Then it comes to the salinisation and vegetation degradation. At high phreatic waters, the excess drains away by the network of canals.

At very high water levels of the Danube in 1826, 1876, 1888 and 1924, one would think

се чинило као да се пред Београдом поново формирало Панонско море. Водена стихија није знала за милост. У Овчи је 1888. године поплава порушила 180 кућа, а 1924. брод „Граничар”, који је пловио Борчанима у помоћ, „маневрисао је између врхова врба и телефонских стубова. По борчанским улицама вода је допирала до кровова кућа, а своје умрле сахрањивали су из чамаца” (Маринковић, 1975). Мочваре су биле легло комараца, извор маларије и других заразних болести. Многе епидемије су погађале становништво Панчевачког рита, а посебно децу. У Панчевачком риту је 1880. године живело 2.574 становника, 1900. – 2.962, а 1910. – 3.145. Бројне породице су напустиле овај простор у периоду 1910–1921, јер су имовина и усеви и даље били угрожени поплавама, а влага се већи део године задржавала у кућама. Због тога је до 1921. смањен број становника Панчевачког рита на 2.865 (Шабић, 2001).

Напори у решавању проблема поплава дали су резултате тек 1918. године, по ослобађању од Аустроугарске власти. Предузеће „Батињол” из Париза је 1929. године преузело радове за изградњу насипа. Први хидротехнички проблем био је **изградња насипа** поред Дунава и Тамиша, ради заштите од високих водостаја и стварања услова за мелиорацију. Изградња насипа је започела 5. августа 1929. године и трајала до децембра 1933. године.

Ободним делом Панчевачког рита подигнут је насип дужине 88,8 km и ширине 5–6 m. Дужина дунавског дела насипа износи 51,4 km, тамешког – 32 km и 5,4 km поред канала Дунавац. Његова висина одређена је према највишем водостају Дунава забележеном 1895. године код Панчева. Насип је подигнут 1,60 m изнад тадашњег максимума водостаја Дунава од 732 cm. Међутим, водостај Дунава је 1940. године на истом месту достигао висину од 754 cm и тиме се сигурност насипа смањила.

Други хидротехнички проблем био је **одводњавање** са ниског мочварног земљишта. У ту сврху прокопан је систем мелиорацио-

that the Pannonian Sea re-established in front of Belgrade. The destructive power of flood water did not know for mercy. In Ovča in 1888 the flood destroyed 180 houses, and in 1924 the ship “Gračar”, which sailed towards the people of Borča for help, “manoeuvred between the tops of the willows and telephone poles. By the streets of Borča water reached the rooftops, and people buried their dead from the boats” (Marinković, 1975). Marshes were the hotbed of mosquitoes, the source of malaria and other infectious diseases. Many epidemics afflicted the population of Pančevački rit, especially children. In 1880 the population of Pančevački rit was 2 574, in 1900. – 2 962 and in 1910 – 3 145. Many families left this area in the period 1910–1921, because the property and crops continued to be threatened by floods, and moisture retained in houses at most part of the year. That is why until 1921 the number of residents of Pančevački rit reduced to 2 865 (Šabić, 2001).

Efforts to solve the problem of floods gave results in 1918, after the liberation from the Austro-Hungarian reign. The company “Batinjol” in Paris in 1929 took over the works for the construction of the dam. The first hydraulic problem was the **construction of the embankment** next to the Danube and Tamiš, to protect against high water levels and create conditions for melioration. The construction of embankment started on August 5th 1929 and lasted until December 1933.

At the peripheral part of Pančevački rit an embankment was built in length of 88.8 km and a width of 5–6 m. The length of the Danube embankment is 51.4 km, the Tamiš – 32 km and 5.4 km near the Dunavac canal. Its height is determined by the highest water level of the Danube recorded in 1895 near Pančevo. The embankment was built 1.60 m above the former Danube’s maximum water level of 732 cm. However, the water level of the Danube in 1940 at the same location reached a height of 754 cm and thus the safety of the embankment decreased.

Another hydraulic problem was the **drainage** from the low marshy soil. For that purpose, a 320 km long melioration canal system was dug and 73 km of riverbeds were deepened. Due to

них канала дужине 320 km и продубљено 73 km речних корита. Због малог пада терена, гравитационо отицање је незнатно, тако да је одводњавање било немогуће без пумпи у црпним станицама.

the small fall of the terrain, gravitational run off was insignificant, so that the drainage was impossible without the pumps in pumping stations.

Сл. 2. Насип поред Дунава југоисточно од Крњаче

Fig. 2. Embankment near the Danube southeast of Krnjača

Велики канали су у прошлости били речни токови, које је карактерисао режим сличан Дунаву и Тамишу: вода је надлазила брзо и великим осцилацијама водостаја угрожавала становништво. Њихови називи упућују на то: Бесни Фок и Себеш (мађ. брз). Корита канала су у више наврата регулисана и чишћена (Šabić et al, 2010).

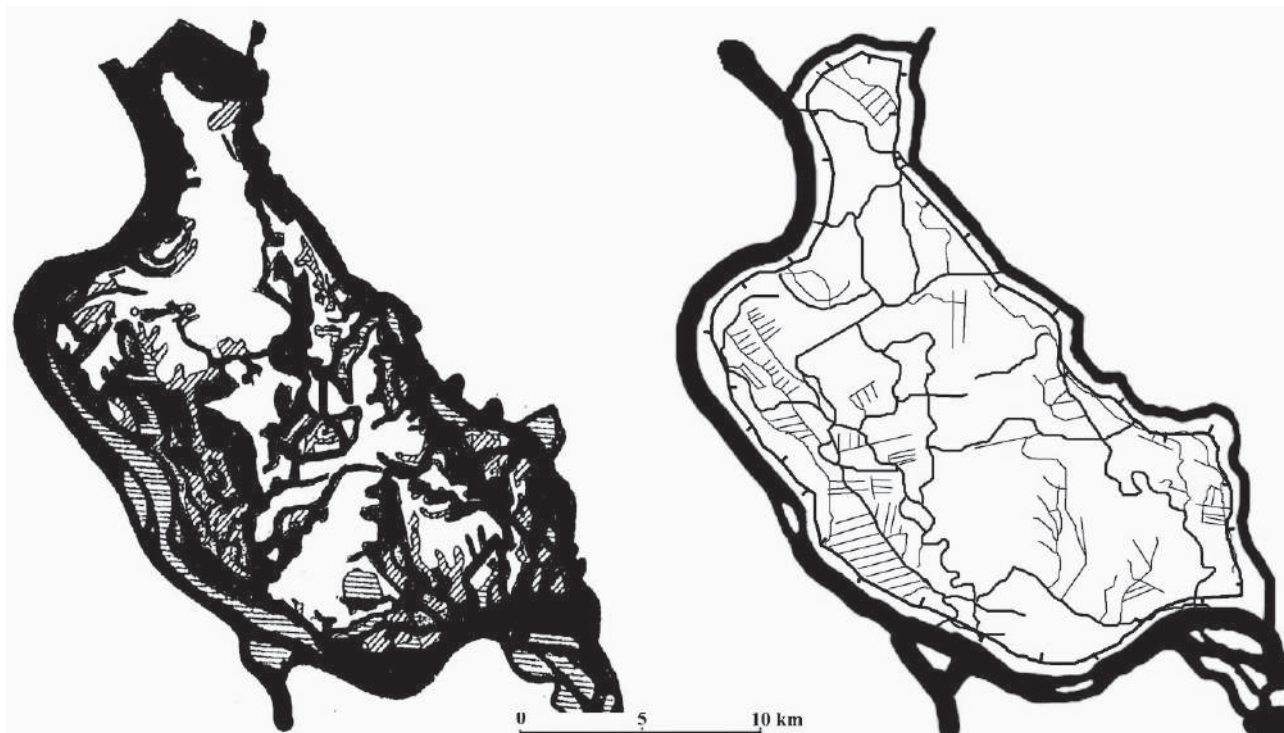
Количина воде у каналима се повећава после обилних падавина, али је за њихово храњење од пресудног значаја, ипак, подземна вода. За време високих водостаја активира се дванаест црпних станица: „Кишвара”, „Бељарица”, „Бељарица II”, „Борча”, „Борча

Large canals were river flows in the past, characterized by a regime similar to the Danube and Tamiš: water rose fast and threatened the population by large fluctuations in water levels. That is pointed by their names: Besni Fok and Sebeš (Hungarian–fast). Beds of the canals were repeatedly cleaned and regulated (Šabić et al, 2010).

The amount of water in the canals increases after heavy rainfall, but for its feeding, however, the ground water is crucial. During high water levels, the twelve pumping stations are activated: “Kišvara”, “Beljarica”, “Beljarica II”,

– Нова”, „Рева”, „Овча”, „Јабука”, „Чента”, „Чента – Нова”, „Беланош” и „Беланош – Т”. Црпне станице су постављене на најнижим местима поред канала, како би вишак воде пребацивале у Дунав и Тамиш. Најдужи канали у Панчевачком риту су: Визељ, Сибница, Себеш, Дунавац, Јојкићев Дунавац, Овчански Дунавац, Бук и Каловита.

“Borča”, “Borča – Nova”, “Reva”, “Ovča”, “Jabuka”, “Čenta” “Čenta – Nova”, “Belanoš” and “Belanoš – T”. Pumping stations are placed in the lowest places beside the canal, so that the excess of water could be transported into the Danube and Tamiš. The longest canals in Pančevački rit are: Vizelj, Sibnica, Sebeš, Dunavac, Jojkićev Dunavac, Ovčanski Dunavac, Buk and Kalovita.

Сл. 3. Територија Панчевачког рита пре и после хидромелиорационих радова (Шабих и Вујадиновић, 1999)

Fig. 3. The territory of Pančevački rit before and after hydro-melioration works (Šabić and Vujadinović, 1999)

Визељ (мађ. водоток) или **Борчанска река** (L=15 km) је најдужи каналисан водоток у Панчевачком риту. Пружа се од борчанске пумпе, поред насеља Борча, Ковилова до пута Београд – Зрењанин (М–24). Одатле се се наставља на Јојкићев Дунавац, преко кога је повезан са Дунавом. **Каловита** (L=1 km) се налази поред пута Београд – Панчево (Е–70). Широка је 15 m, а дубок до 2 m. **Себеш** (мађ. брз) спаја канале Визељ и Каловиту (L=6 km). Овај каналисан водоток је широк до 15 m и дубок 1,5–2 m. На обали се налази углавном ниско растиње местимце са врбом. **Сибница** (L=10 km) спаја Дунав и канале Јабучког рита. Широк је 10–20 m, а ду-

Vizelj (Hungarian-watercourse) or **Borčanska river** (L = 15 km) is the longest canalized watercourse in Pančevački rit. It extends from the Borča pump, by the settlements of Borča, Kovilovo to the road Belgrade – Zrenjanin (M–24). From there it continues to Jojkićev Dunavac, through which it is connected with the Danube. **Kalovita** (L = 1 km) is located near the road Belgrade – Pančevo (E–70). It is 15 m wide and up to 2 m deep. **Sebeš** (Hungarian-fast) connects Vizelj and Kalovita canals (L = 6 km). This canalized watercourse is up to 15 m wide and 1.5 to 2 m deep. At the coast vegetation is mainly low with willow in places. **Sibnica** (L = 10 km) joins the Danube and the canals of Jabučki rit.

бина износи до 2 m. Канал окружују оранице и баште, али има и појаса под тополом и врбом. Око 3 km западно од Сибнице налази се главни ток Тамиша. **Дунавац** или **Оповачки Дунавац** (L=5 km) је повезан са Дунавом на западу и црпном пумпом са Тамишом на истоку. Широка је 15–20 m. Воде овог канала користе се за наводњавање ораница и башта, а користе га и риболовци. Канал је окружен шумом тополе и врбе, а на води је развијена хидрофилна вегетација. **Јојкићев Дунавац** (L=2,5 km) се пружа паралелно са Дунавом, у близини истоименог насеља. Широка је 20 m, а дубока 3–6 m. У Јојкићев Дунавац се улива Визел преко пумпе. Рибљи фонд је сличан Дунаву: сом, бела риба, шаран, смуђ, штука и друге врсте. Обале су под тополом, врбом и јасеном. **Овчански Дунавац** или **Илићев Дунавац** (L=2 km) пружа се паралелно са насипом. Широка је 20 m и дубока до 3 m. Канал је богат рибом. Окружује га шума тополе, врбе и јасена. Канал **Бук** је један од најчистијих риболовних водотокова Панчевачког рита, пошто преко оближње пумпе добија свежу воду из Тамиша. Налази се 700 m од улаза у насеље Бесни Фок.

Трећи значајан хидротехнички проблем у Панчевачком риту – **наводњавање** није још увек решен. У ту сврху користи се вода из канала поред којих се постављају покретне пумпе. Планирано је да се на тај начин реши проблем недостатка воде лети. Међутим, људском немарношћу, канали су 80–их и 90–их година XX изгубили значај. Канали су обрасли емерзном (мочварном), флотантном (плутајућом) и субмерзном (подводном) вегетацијом. Вода у каналима је замућена до те мере да је муљ дебео до 2 m.

Изградњом **Панчевачког моста** преко Дунава (1933) остварена је друмска и железничка веза са Београдом, јер се саобраћај до тада обављао скелама. Био је то предуслов да се Панчевачки рит веже за део Београда који се најбрже развијао.

It is 10–20 m wide, and up to 2 m deep. The canal is surrounded by fields and gardens, but there are also belts under the poplar and willow. About 3 km west of Sibnica there is the main course of the Tamiš. **Dunavac** or **Opovački Dunavac** (L = 5 km) is connected with the Danube in the west and the Tamiš in the east by the pump. It is 15–20 m wide. The waters of this canal are used for watering fields and gardens, and they are also used by the fishermen. The canal is surrounded by poplar and willow trees, and hydrophilic vegetation is developed on the water. **Jojkićev Dunavac** (L = 2.5 km) runs parallel with the Danube, near the eponymous settlement. It is 20 m wide and 3–6 m deep. Vizelj flows into Jojkićev Dunavac through the pump. Fish reserves are similar to the Danube: catfish, white fish, carp, perch, pike and other species. The coasts are under the poplar, willow and ash trees. **Ovčanski Dunavac** or **Ilićev Dunavac** (L = 2 km) extends parallel to the embankment. It is 20 m wide and up to 3 m deep. The canal is rich in fish. It is surrounded by forests of poplar, willow and ash. Canal **Buk** is one of the cleanest fishing watercourses of Pančevački rit, since it obtains fresh water from the Tamiš via the nearby pump. It is located 700 m from the entrance to the village Besni Fok.

The third major hydraulic problem in Pančevački rit – **irrigation** has not yet been resolved. For this purpose the water from the canals is used next to which the mobile pumps are placed. It is planned to solve the problem of water shortage in summer in this way. However, by human negligence, the canals lost significance in the 80s and 90s of the 20th century. The canals are covered with emerged (marshy), floating and submerged (underwater) vegetation. The water in the canals is blurred to such an extent that the mud is thick up to 2 m in places.

By the construction of the **Pančevo Bridge** over the Danube (1933), the road and rail links with Belgrade were accomplished, because the traffic used to be performed by ferries. It was a prerequisite for Pančevački rit to link to Belgrade, especially for the part of the city that grew fastest.

УТИЦАЈ ХИДРОЛОШКИХ УСЛОВА
НА СОЦИОЕКОНОМСКИ КОМПЛЕКС
ПОСЛЕ МЕЛИОРАЦИОНИХ РАДОВА:
ПРИМЕР КВАЛИТАТИВНЕ ПРОСТОРНО-
ФУНКЦИЈСКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

INFLUENCE OF HYDROLOGICAL
CONDITIONS ON THE SOCIO-ECONOMIC
COMPLEX AFTER THE MELIORATION
WORKS: AN EXAMPLE OF QUALITATIVE
SPATIAL AND FUNCTIONAL
TRANSFORMATION OF THE TERRITORY

Изведени хиротехнички радови у сливној зони Дунав – Тамиш, директно су одразили на геопросторну структуру, доводећи до економско–функционалне, социо–демографске и физиономске трансформације простора. После изградње насипа поред Дунава и Тамиша, система канала, црпних станица, Панчевачког моста, као и путева Београд – Зрењанин (М–24) и Београд – Панчево (Е–70), формиран је културни предео са измењеним природним условима који су утицали на: промене у намени површина, демографску експлозију, индустријализацију, урбанизацију јужног дела и субурбанизацију централног и северног дела територије Панчевачког рита (Šabić et al, 2010).

Упоредо са изменом хидрографских услова, у Панчевачком риту је дошло до промена у **структури површина према намени коришћења**. У периоду 1961–2010. године смањено је учешће обрадивих површина у Панчевачком риту за 7,5%, јер су на њима таласи досељеника, посебно избегла и интернорасељена лица (Vuĳadinović et al, 2011) подигли хиљаде кућа, највише на периферији Борче и Крњаче. Неплодно земљиште је 2010. године захватало површину од 6.734 ha (17,8%) и на њему се налазе предузећа, куће, саобраћајнице и др. Оранице и баште се простиру на 24.851 ha (65,7%), воћњаци и виноградни на 427 ha (1,1%), а пашњаци, трстици, баре и шуме на 4.556 ha (12%).

Демографска експлозија обележила је Панчевачки рит после Другог светског рата. Фактори који су утицали на демографску експлозију јесу: промене мочварног у културни предео, ширење градске агломерације, интензивне миграције становништва, индустријализација – праћена оснивањем Пољопривредно – индустријског комбината „Бе-

The hydraulic works carried out in the Danube–Tamiš river basin zone directly influenced the geospatial structure, leading to economic and functional, socio–demographic and physiognomic transformation of the space. After the construction of the embankment near the Danube and Tamiš rivers, canal system, pumping stations, Pančevo Bridge, as well as roads Belgrade – Zrenjanin (M–24) and Belgrade – Pančevo (E–70), the cultural landscape was formed with the changed natural conditions that have affected the following: changes in land use, demographic explosion, industrialization, urbanization of the southern part and suburbanization of the central and northern part of the territory of Pančevački rit (Šabić et al, 2010).

Along with the change of hydrographic conditions in Pančevački rit, there have been changes in the **surface structure of the intended use**. In the period 1961–2010, the share of arable land in Pančevački rit reduced by 7.5%, because of the waves of immigrants, particularly refugees and internally displaced persons (Vuĳadinović et al, 2011) who built thousands of homes, mostly in the periphery of Borča and Krnjača. Infertile soil in 2010 covered the area of 6,734 ha (17.8%) and in it there have been enterprises, houses, roads and others. Fields and gardens extend to 24,851 ha (65.7%), orchards and vineyards to 427 ha (1.1%), and pastures, reeds, ponds and forests to 4,556 ha (12%).

The **demographic explosion** marked Pančevački rit after the Second World War. Factors that influenced the demographic explosion are: changes of the marshy landscape into the cultural landscape, expanding urban agglomeration, intensive migrations, industrialization followed by the establishment of

оград”, интензивни развој агроиндустријског комплекса али и других грана индустрије, подизање специјализованих пољопривредних насеља, развој услужних делатности и друго.

Индустријализација Панчевачког рита започета је 1960–их година. Са изградњом првих индустријских погона, насеља на територији Панчевачког рита мењају своју физиономију и функције (активирање осталих привредних грана). Дошло је и до промена демографских структура, урбанизације јужног дела територије Панчевачког рита, која је праћена снажном деаграризацијом, повећањем стандарда становништва и изменама у култури становања. Ограничавајући фактор индустријализације биле су у почетку лоше саобраћајнице, али су се изградњом нових и осавремењивањем старих путева и железнице, стекли повољни услови за снажан индустријски развој. У периоду транзиције у Панчевачком риту се оснивају мала и средња предузећа, која динамично послују у складу са потребама тржишта. Данашњу привреду Панчевачког рита чини мала привреда у индивидуалном сектору, а у државном сектору највећи значај има прерађивачка индустрија, која се развила на бази пољопривредне производње на газдинствима Пољопривредног комбината „Београд” (Šabić et al, 2010).

Урбанизација јужног дела Панчевачког рита (ужа територија Београда) праћена је великим механичким порастом броја становника у другој половини 20. века, ширењем градског подручја (територија Панчевачког рита је 1965. године припојена градској општини Палилула), тј. трансформацијом претежно руралног јужног дела Панчевачког рита у градско–приградско подручје (Крњача је 1965. године ушла у састав уже територије града). Урбанизација је 1980–их година интензивирана упоредо са развојем агроиндустријског комплекса Пољопривредног комбината „Београд”, односно коришћења нових технологија у пољопривреди и експанзије услужног сектора. Урбанизација је Панчевачком риту донела демографску експлозију и наглу концентрацију великог броја станов-

Agricultural – Industrial Complex “Belgrade”, intensive development of agro–industrial complex and other industries, raising the specialized agricultural settlements, development of services and others.

Industrialization of Pančevački rit began in the 1960s. With the construction of the first industrial plants, settlements in Pančevački rit changed their character and functions (activation of other industries). There were also changes in demographic structures, urbanization of the southern part of the territory of Pančevački rit, which is accompanied by a strong deagrarization, increase in living standards and changes in the culture of living. Initially poor roads were the limiting factor of industrialization, but by the construction of new roads and railways and modernization of old ones favourable conditions have gained for strong industrial development. In the transition period in Pančevački rit small and medium enterprises were established, which operated dynamically in accordance with the market needs. Today’s economy of Pančevački rit is in the individual small business sector, and manufacturing industry has the greatest importance in the public sector which develops on the basis of agricultural production on the farms of Agricultural Complex “Belgrade” (Šabić et al, 2010).

The **urbanization** of the southern part of Pančevački rit (narrow territory of Belgrade) is followed by a large mechanical increase in population in the second half of the 20th century, the expansion of urban area (in 1965 the territory of Pančevački rit joined the municipality of Stari Grad), i.e. the transformation of the predominantly rural southern part of Pančevački rit into the urban–suburban area (in 1965 Krnjača was incorporated in the narrower territory of the city). Urbanization is intensified in the 1980s with the development of agro–industrial complex of Agricultural Complex “Belgrade”, that is, use of new technologies in agriculture and service sector expansion. Urbanization has brought Pančevački rit demographic explosion and a sudden high concentration of population in a relatively small

ника на релативно малом простору (Šabić i Živković, 2002).

Упоредо са урбанизацијом јужног дела Панчевачког рита, централни и северни део територије карактерише **субурбанизација**. Тај процес настао је као последица развоја приградских насеља, пораста укупног броја становника услед великог механичког прилива досељеника, као и унутрашњег реструктурирања Београда (Šabić et al, 2010). Бројна емпиријска истраживања градских подручја указују на то да предграђа великих градова због својих природних и социоекономских обележја (очувана природна средина, добра саобраћајна повезаност, нижа цена грађевинског земљишта, нижи порези и др.) постају све атрактивнија за становање (Vresk, 1978; 1984a; 1984b; 1997).

Панчевачки рит се издваја превлашћу резиденцијалне субурбанизације, динамичним демографским растом и зависношћу становништва од функције рада и услужних делатности од Београда. Као највећу предност квалитета живота у Панчевачком рит, становници Борче и Крњаче наводе ниже цене грађевинског земљишта и близину главног града, а највеће недостатке – недовољно развијену инфраструктуру (планира се изградња моста Земун – Борча), високе подземне воде и проблем одвођења атмосферских и фекалних вода. Према ГУП–у очекује се проширење зоне намењене становању (у Борчи за 300 ha, Крњачи 50 ha и Овчи 83 ha). Међутим, комунално опремање насеља биће отежано, јер је тамошње становништво суочено са бројним проблемима изазваним високим нивоом подземних вода, замочвареним теренима као и честим плављењем, што је великим делом последица и непланске градње. Досељеници су при изградњи кућа на многим местима засипали мелiorационе канале, тако да је онемогућен одвод кишнице. Како би систем одвода кишнице функционисао, потребно је пре свега, очистити запуштене канале (нпр. у Крњачи, чији се већи део територије налази испод нивоа високих вода Дунава, падавине не отичу према Дунаву, већ се задржавају).

area (Šabić and Živković, 2002).

Along with the urbanization of the southern part of Pančevački rit, central and northern parts of the territory are characterized by **suburbanization**. This process was created by the development of suburban areas, increase in the total population due to large mechanical influx of immigrants, as well as internal restructuring of Belgrade (Šabić, D. et al, 2010). Numerous empirical studies of urban areas indicate that the suburbs of large cities are gradually becoming more attractive for housing (Vresk, 1978; 1984a; 1984b; 1997) due to their natural and socio-economic features (preserved natural environment, good transport connections, lower price of building land, lower taxes, etc.).

Pančevački rit is singled out from Belgrade by the domination of residential suburbanization, dynamic demographic growth and population dependency of the function of work and service activities. As the biggest advantage of the quality of life in Pančevački rit, the inhabitants of Borča and Krnjača mentioned lower prices of building land and the closeness of the capital, and as the biggest drawbacks they mentioned the lack of developed infrastructure (the construction of the bridge Zemun – Borča is planned), high ground waters and drainage problem. According to the Master Plan, expansion of the zone intended for residence is expected (in Borča for 300 ha, Krnjača 50 ha and Ovča 83 ha). However, the utility furnishing of the settlements will be difficult, because the local population faces a number of problems caused by high groundwater levels, marshy terrain and frequent flooding, which is largely a consequence of the unplanned construction. When building houses, the settlers filled the melioration canals in many places, so that the draining of rainwater was prevented. In order that the drain rainwater system functions, it is necessary first of all to clean up neglected canals (e.g. in Krnjača, where the majority of the territory lies below the level of high waters of the Danube, precipitation does not drain to the Danube, but is retained).

Intensive urbanization in the peri-urban

Интензивна урбанизација у београдском периурбаном прстену од 1970–их година, а посебно после 1990. године, резултирала је ширењем процеса субурбанизације, који је праћен одговарајућим социоекономским, физиономским и геоеколошким променама.

ЗАКЉУЧАК

Изградња система канала је временски, просторно, еколошки, технички и инвестиционо захтеван систем који трансформише природне и социоекономске елементе геопростора.

Утицај трансформације се манифестује у целом Панчевачком риту, у зони изградње канала, а резултира модификацијама расположивог развојног потенцијала, променама у физиономији и функцијама насеља, инфраструктури, економији, организацији и коришћењу простора и др.

Дугогодишњим напорима, човек је савладао неповољне природне услове: елиминисао опасност од поплава изградњом канала и насипа, односно трансформисао мочварну средину у културни предео. Мале надморске висине терена некада су представљали препреку нормалном животу у Панчевачком риту, али је човек својом активношћу све то преокренуо у своју корист. Исход борбе против природе најбоље нам доказује од коликог је значаја његова активност и до које мере он може да измени географску средину и прилагоди је себи.

Панчевачки рит је од мочварног простора до 1930–их година, затим изразито аграрног простора средином 20. века, 1990–их година постао део урбанизоване и континуиране градске околине Београда (тзв. трећи Београд). Овај простор је доживео велики демографски раст, највише захваљујући снажном приливу миграната из Хрватске и Босне и Херцеговине. У Панчевачком риту се интензивно граде породичне куће (планска и непланска изградња), врши се пренамена земљишта, развија локално подузетништво

ring of Belgrade in the 1970s, especially after 1990, resulted in the expansion of the process of suburbanization, which is accompanied by corresponding socio–economic, physiognomic and geo–ecologic changes.

CONCLUSION

Construction of the canal system is in temporal, spatial, environmental, technical and investment terms demanding system which transforms natural and socio–economic elements of geospace.

The impact of transformation is manifested in whole Pančevački rit, in the zone of the canal construction, and results in modifications of the available development potential, changes in physiognomy and functions of settlements, infrastructure, economy, organization and use of space and others.

Many years of effort, the man overcame adverse natural conditions: eliminated the risk of flooding by the construction of canals and embankments, that is, transformed the wetland environment into a cultural landscape. Low altitudes used to represent an obstacle to normal life in Pančevački rit, but the man with his activities turned all that in his favor. The outcome of the struggle against nature is the best evidence of the importance of his activity and to what extent he can change geographic environment and adapt it to himself.

Pančevački rit, from the wetland area to the 1930s, then particularly agricultural area in the mid 20th century, became part of the urbanized and continuous environment of the city of Belgrade in the 1990s (the so–called third Belgrade). This area has experienced large demographic growth, mainly due to the strong influx of migrants from Croatia and Bosnia and Herzegovina. Family houses are intensively built in Pančevački rit (planned and unplanned construction), re–appropriation of land carried out, local entrepreneurship developed and others. In support of suburbanization, many residents of Bel-

и др. У прилог субурбанизацији, многи становници Београда више не живе и не раде на ужој територији града, већ уместо тога бирају решавање стамбеног питања, односно живот у предграђу (Борча, Овча, Крњача, Падинска Скела и друга насеља Панчевачког рита), а посао налазе у другим деловима Београда.

grade no longer live and work in the narrower territory of the city proper, but instead choose housing, or living in the suburbs (Borča, Ovča, Krnjača, Padinska Skela and other settlements of Pančevački rit), and they find jobs in other parts of Belgrade.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ/ BIBLIOGRAPHY

1. Авакјан, Б., А., Салтанки, В., А., Шарапов, А., В. (1987). *Водохранилища*. Природа мира, Москва.
2. Ђурић, В. (1953). Панчевачки рит – антропогеографска испитивања. *Посебна издања САНУ*, Етнографски институт, 5.
3. Forman, T. T. R., Gordon, M. (1987). *Landscape ecology*. John Wiley, New York.
4. Gavrilović, Lj. (1988). *Hidrologija u prostornom planiranju*. Prirodno–matematički fakultet, Odsek za geografiju i prostorno planiranje, Beograd.
5. Гавриловић, Љ., Дукић, Д. (2002). *Реке Србије*. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
6. Маринковић, В. (1975). Борча – насеље и школа. <http://www.borca.org>
7. Mitchell, V. (1979). *Geography and Resource Analysis*. Longman, New York.
8. Milinčić, M., Đorđević, T. (2011). Management of Spring Zones of Surface Water – The Prevention of Ecological Risks on the Example of Serbia and South Eastern Europe. In Understanding and Managing Threats to the Environment in South Eastern Europe (Meško, Dimitrijević & Fields, eds.), *NATO Science for Peace and Security Series C: Environmental Security*, Springer Netherlands, p. 225–249.
9. Milinčić, M., Šabić, D., Milanović, M., Ćurčić, N. (2011). Uloga prostornog planiranja u valorizaciji izvorišta površinskih voda Srbije. *U zborniku radova sa naučno stručnog skupa sa međunarodnim učešćem „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine“*, *Asocijacija prostornih planera Srbije*, Palić.
10. Милинчић, М., Виденовић, Д. (2009). Управување со свежите водни ресурси и одржливиот развој. *Научен симпозијум Географијата и одржливиот развој, Македонско географско друштво*, Охрид, стр. 123–134.
11. Милинчић, М. (2005). Вештачке водне акумулације као фактор просторне трансформације и дисперзије развојних потенцијала. *Зборник радова са научног симпозијума Србија и савремени процеси у Европи и Свету, Географски факултет БУ*, Београд, стр. 849–858.
12. Милинчић, М., Павловић, М., Шабић, Д. (2010). Глобалне и регионалне промене: утицај водних акумулација на регионалну трансформацију географског простора. *Зборник радова Географског факултета у Београду* 58: 121–136.
13. Pecelj, M., Milinčić, M., Mandić, D., Pecelj, M., Šabić, D., Pecelj, J., Lukić B. (2010). New Technologies in Transforming Natural Hazards to Hydro–Technical Objects. In *7th WSEAS International International Conference on Education and Educational Technologies (Education 2010)*, Editors: Dondon Philippe, and Martin Olga, *World Scientific and Engineering Academy and Society*. Corfu Island, Greece, July 22–24, 2010, pp. 378–381.
14. Петровић, Ј. (1960). Подземне воде у околини Београда. *Зборник радова Географског факултета у Београду* 7.

15. Simmons, I., G. (1989). *Changing the Face of the Earth: Culture, Environment, and History*. Blackwell, Oxford.
16. Шабић, Д., Вујадиновић, С. (1999). Воде и њихов утицај на становништво Панчевачког рита. *Гласник Српског географског друштва* 67(1): 49–55.
17. Шабић, Д. (2001). Географскоисторијски развој Панчевачког рита. *Гласник Српског географског друштва* 68(2): 39–51.
18. Šabić, D., Živković, Lj. (2002). Uticaj prirodnih faktora na demografske procese u beogradskom prigradskom naselju Borči. *Ekološka istina, X naučno–stručni skup o prirodnim vrednostima i zaštiti životne sredine, Tehnički fakultet u Boru, Zavod za zaštitu zdravlja i Centar za poljoprivredna i tehnološka istraživanja u Zaječaru, Donji Milanovac*, 588–591.
19. Šabić, D., Milinčić, M., Pecelj, M., Mandić, D., Pecelj, J., Pavlović, M., Živković, D., Plavša, J., Pecelj, M. (2010). Geocological Importance of Wetlands Transformation into Agricultural Landscape: Example of Pancevacki Rit in Serbia. In *8th WSEAS International Conference on Environment, Ecosystems and Development (Eed '10)*, Editors: Mastorakis Nikos, Mladenov Valeri, Demiral Metin, and Bojković Zoran, World Scientific and Engineering Academy and Society, and European Society for Environmental Research and Sustainable Development. Vouliagmeni, Athens, Greece, December 29–31, 2010, (pp. 202–205).
20. Шикломанов, А., И. (1979). *Антропогенные изменения водности рек*. Гидрометеоиздат, Ленинград.
21. Turner, G., M. (1989). Landscape ecology: the effect of pattern on process. *Annual Review of Ecology and Systematics* 20:171–197.
22. Troll, K. (1966). Landscape ecology. *Publications of the ITC – UNESCO, Centre for Integrated surveys, 3 Kanalweg, delft the Netherlands*, 1966.
23. Vogt, H. (1978). Ecological and environmental survey of the humid manmade lakes in Finland. *Aqua Fennica*, 8.
24. Воропаев, В., Г., Вендров, Л., С. (1979). Водохранилища мира. *Академия наук СССР, Институт водных проблем, Наука*, Москва.
25. Vresk, M. (1978). Gradska regija Zagreba. *Geografski glasnik* 40: 59–87.
26. Vresk, M. (1984a). Metropolitanska regija Zagreba. *Radovi* 19: 59–66.
27. Vresk, M. (1984b). Dnevni urbani sistem Zagreba. *Geografski glasnik* 46: 109–118.
28. Vresk, M. (1997). Suburbanizacija Zagreba. *Hrvatski geografski glasnik* 59: 49–71.
29. Vujadinović, S., Šabić, D., Stojković, S., Milinčić, M. (2011). Years of Refugee Life in Serbia – Challenges for a New Beginning: Stay or Return Home?. *Trames* 15(65/60), 3: 235–258, Available online at <http://www.kirj.ee/19642>
30. Zlatković, S., Šabić, D., Milinčić, M., Knežević – Vukčević, J., Stanković, S. (2010). Geographical And Biological Analysis Of The Water Quality Of Bovan Lake. *Serbia, Archives Of Biological Sciences, Vol. 62, No. 4*, (1083–1087).

РАСЕЉЕНА И ДЕЛИМИЧНО РАСЕЉЕНА НАСЕЉА НА ТЕРИТОРИЈИ ЗМИЈАЊАДрагица Гатарић¹ и Зора Живановић¹¹Географски факултет, Универзитет у Београду, Република Србија

Сажетак: У овом раду су презентоване неке чињенице о планским (Шљивно, Радманићи, део Добрње и Вилуса) и принудно или насилно расељеним насељима (Доње Ратково, Доње Соколово, Горње Ратково, Горње Соколово, Љубине и Горња Козица) на територији Змијања. Планско и насилно расељавање етнички хомогених насеља (99,8% Срби), довело је до несагледивих, пре свега, демографских поремећаја не само на овом простору него и већем делу Републике Српске. Пресудан моменат за свеукупни развој и насеобинску трансформацију Змијања, како у просторно-демографском, морфо-физиономском и функционалном смислу, јесте грађанско-верски рат у Босни и Херцеговини који је проузроковао сеоски егзодус, односно масовно и хаотично територијално померање становништва.

Кључне речи: насеља, Змијање, миграције становништва, депопулација

Original scientific papers

RESETTLED AND SEMI - RESETTLED COMMUNITIES ON THE TERRITORY OF ZMIJANJEDragica Gatarić¹ and Zora Živanović¹¹Faculty of Geography at Belgrade University, Republic Serbia

Summary: The paper presents some facts about planned resettlement (Šljivno, Radmanići, a part of Dobrnje and Vilusi) and forcible resettlement of communities (Donje Ratkovo, Donje Sokolovo, Gornje Ratkovo, Gornje Sokolovo, Ljubina and Gornja Kozica) on the territory of Zmijanje. Planned and forcible resettlements of ethnically homogenous communities (99.8% Serbs), have led to unforeseeable demographic disruptions not only in this area, but in the larger part of the Republic of Srpska. A decisive moment for the overall development and settlement transformation of Zmijanje in terms of spatial-demographic, morpho-physionomic and functional aspects, was the civil war in Bosnia and Herzegovina, which induced exodus from rural areas i.e. massive and chaotic territorial displacement of rural dwellers.

Key words: community, Zmijanje, population migrations, depopulation

УВОД

Змијање је предео у западном делу Републике Српске, које се као административно-територијална целина (жупа Земљаник) у писаним документима први пут помиње 1287. године у Пријездиној повељи, а као нахија 1587. у Вакуфнама, задужбинској повељи Ферхат-пашине џамије у Бањалуци (Карановић, 1937). Змијање данас не

INTRODUCTION

Zmijanje is a district in the west part of the Republic of Srpska. As an administrative-territorial district (Zhupa of Zemljanik) it was first mentioned in 1287 in the Charter of Duke Prijezda, and as a nahiye, in 1587 in Vakufnama, the Endowment Charter of Ferhat Pasha's Mosque in Banja Luka (Karanović, 1937). Zmijanje does not exist as an administrative-territorial district

постоји као посебна административно-територијална целина. То је територија која се налази између реке Врбаса и Сане, планине Мањаче, Лисине и Димитора, односно захвата погранични простор општина Бањалука, Мркоњић Град, Рибник и Оштра Лука. Ентитетским разграничењем од 1995. године Змијање представља пограничну област Републике Српске према Федерацији БиХ. У оваквим границама насеобински комплекс Змијања обухвата 47 насеља која се налазе на територији 4 општине: Бања Луке (24 насеља), Мркоњић Града (13 насеља), Рибника (8 насеља) – предратна општина Кључ, и Оштра Лука (2 насеља), настала издвајањем дела територије из предратне општине Сански Мост.

Насељеност територије Змијања има дуг временски континуитет. На основу остатака материјалне и духовне културе, има индиција да је овај простор континуирано насељен још од праисторије. Ипак, најреалније је да су се промене у развоју насељске мреже десиле, односно да је иницијална основа рецентне мреже насеља формирана у XVIII веку, када су се у њој одвијале демографске промене, услед досељавања, али и исељавања становништва миграцијским струјама. У том времену развијена је мрежа сеоских насеља разбијеног и полузбијеног антропогеографског и морфолошког типа.

ПЛАНСКО И НАСИЛНО РАСЕЉАВАЊЕ НАСЕЉА

У историји српских земаља, чести су примери планских, спонтаних и принудних или насилних расељавања насеља, па и већих територија насељених српским становништвом. Та расељавања на простору Змијања су присутна у свим фазама насеобинског развоја, али највећи егзодус се десио од 1957–1976. године када су плански расељена, због војних потреба, насеља Радманићи, Шљивно, део Добрње и Вилу-

today. It is a territory that is situated between the rivers Vrbas and Sana, the Manjača, Lisina and Durmitor mountains, occupying the border districts of the municipalities of Banja Luka, Mrkonjić Grad, Ribnik and Oštra Luka. According to the entity demarcation of 1995, Zmijanje was declared a border district between the Republic of Srpska and the Federation of Bosnia-Herzegovina. Within these borders, the settlement complex of Zmijanje encompasses 47 settlements situated at the territory of 4 municipalities: Banja Luka (24 settlements), Mrkonjić Grad (13 settlements), Ribnik (8 settlements), and the two municipalities of the pre-war period Ključ and Oštra Luka (2 settlements), which derived from the separation of a part of the territory of the pre-war municipality of Sanski Most.

Settlements on the territory of Zmijanje have a long historical continuity. Furthermore, on the basis of the remains of its material and spiritual culture, there are certain indications that this area has been settled continually from the prehistoric period up to now. Nevertheless, it is most realistic to consider the 18th century as the time when the initial basis of the recent network of settlements started to be formed, and when demographic changes, caused by immigration and emigration of the population took place due to the migration trends. A network of rural settlements was developed at the time, which consisted of dispersed and semi-dispersed anthropogeographic and morphological type.

PLANNED AND FORCIBLE RESETTLEMENT OF COMMUNITIES

Throughout the history of Serbian states, there were many examples of planned, spontaneous and forcible resettlements of communities, including some larger territories that were inhabited by the Serbs. Such resettlements were present in all stages of the settlement process, but the most significant exodus lasted from 1957 to 1976 when the planned resettlement of Radmanići, Šljivno, a part of Dobrnje and Vilus communities was carried out for military pur-

са. У том планском расељавању исељено је 4 125 становника и 505 домаћинстава, а главни миграциони талас био је усмерен ка војвођанским насељима.

На територији ових расељених насеља и њихових атарија, која захвата површину од 65 km², изграђен је полигон специјалне намене који се данас налази у власништву Министарства одбране Републике Српске.

Таб. 1. Кретање укупне популације и домаћинстава у плански расељеним насељима од 1948. до 2011. године

Година/Year	Број становника/Number of inhabitants	Број домаћинстава/Number of households
1948.	4 567	574
1953.	4 803	639
1961.	4 709	650
1971.	2 860	455
1981.	678	134
1991.	369	108
2011.	211	76

Извор: Пописи становништва, домаћинстава и станова у СФРЈ од 1948. до 1991. године; 2011. на основу теренских истраживања

Просторна покретљивост планских селидбених миграција била је усмерена у више праваца, с тим што се највећи број фамилија преселио у насеља: Чалму, Лаћарак, Дивош, Велике Радинце, Манђелос и Јарак код Сремске Митровице. На територији наведених сремских насеља 2002. године евидентирано је 2 788 становника који су пореклом из плански расељених насеља, а главну масу исељеног становништва чине породице из насеља Добрња (1 464 становника), затим Шљивна (511 становника), Радманића (418 становника) и Вилуса – 395 становника, (Лемајић, 2004). На основу истраживања, која су првенствено заснована на теренском прикупљању података о насељима и њиховом становништву, може се констатовати да је највећи број фамилија исељен у војвођанска насеља, затим у насеља на територији бањалучке, приједор-

poses. This planned resettlement caused 4,125 dwellers and 505 households to be displaced, with the main migration wave being directed toward Vojvodina.

On the territory of these resettled communities and the surrounding districts, which cover an area of 65 km², a test range for special military purposes was built. It is today in the possession of the Ministry of Defense of the Republic of Srpska.

Tab. 1. The overall migration patterns of the population and the households of the systematically resettled communities from 1948 to 2011

Source: Censuses of Population, Households and Dwellings in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia from 1948 to 1991 and field studies

Spatial mobility of the migration waves included several various directions, with the greatest number of migrants moving into the following settlements: Čalma, Laćarak, Divoš, Veliki Radinci, Mandelos and Jarak near Sremska Mitrovica. On the territories of the above-mentioned communities in Srem, 2,788 inhabitants, whose origins had been in the resettled communities, were recorded in 2002, while the majority of displaced dwellers come from the families of the communities of Dobrnja (1, 464 dwellers), Šljivna (511 dwellers), Radmanić (418 dwellers) and Vilus - 395 dwellers (Lemajić, 2004). Having based our conclusions on the research conducted primarily in the form of field-based research of settlements and their inhabitants, we can deduce that the highest number of families was resettled into the communities of Vojvodina and those on the territory of Banja Luka, Prijedor

ске и дубичке општине.

На територију сремских насеља (Чалма, Лаћарак, Сремска Митровица, Манђелос, Велики Радинци, Дивош, Јарак, Хртковци, Маљванска Митровица и Лежмиир), затим Бања Луке, Приједора, и у Банатско Ново Село, исељена је 41 фамилија из насеља Добрња. Исељене фамилије из Добрње су: Андрићи (славили Часне Вериге), Башићи (славили Јовањдан), Бојанићи (славили Ђурђевдан), Босанчићи (славили Јовањдан), Васиљевићи (4 куће, славиле Јовањдан), Врањеша (славили Ђурђевдан), Вукадиновићи, Вуколићи (славили Јовањдан), Вукмири (14 кућа, славили Митровдан), Вученовићи, Гвозденовићи (славили Јовањдан), Грабићи (славили Никољдан), Гузијани, Делићи, Дивљаци (раније презиме Смиљанић, славили Никољдан), Дикићи, Драгановићи (славили Јовањдан), Драгићи, Ђаковићи (славили Јовањдан), Јанковићи (славили Никољдан), Малбашићи (славили Јовањдан), Матаруге (славили Ђурђевдан), Масларићи (славили Јовањдан), Матијашевићи (славили Ђириловдан), Милаковићи (славили Јовањдан), Милетићи (славили Јовањдан), Милошевићи (славили Јовањдан), Мирнићи (славили Св. Луку), Митровићи (славили Ђурђиц), Павловићи (славили Ђурђевдан), Петковићи (славили Св. Илију), Раковићи (славили Св. Стевана), Рољићи, Савановићи (славили Часне вериге), Савићи (славили Јовањдан), Сладојевићи, Стојчићи (славили Јовањдан), Трнинићи (славили Св. Стевана), Цвијетићи (4 куће, славиле Јовањдан), Шипке (славили Ђурђевдан) и Шућури (Гатарић, 2008).

Са територије Радманића од 216 расељених домаћинстава, њих 69 се иселило у насеља на територији општине Сремска Митровица – Чалма, Дивош, Лаћарак, Велики Радинци, Манђелос и Јарак. По обиму исељених домаћинстава на другом месту се налази Бања Лука у коју се иселило 50 домаћинстава, затим Нови Сад (29 домаћинстава) итд. У планским миграцијама исељено је 20 фамилија: Маричићи (34 куће, славиле Никољдан), Петковићи (31 кућа, славила Ђур

and Dubica municipalities.

Forty one families from the community of Dobrnja were resettled into the territories of the following communities in Srem: Čalma, Laćarak, Sremska Mitrovica, Mandelos, Veliki Radinci, Divoš, Jarak, Htrkovci, Mačvanka Mitrovica and Ležimir, as well as the territory of Banja Luka, Prijedor and Banatsko Novo Selo. The families displaced from the physiognomic parts of Dobrnja are: Andrić (used to celebrate the Honorable Chains of the Holy and All-Praised Apostle Peter as the Patron Saint's Day), Bašić (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Bojanić (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), Bosančić (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Vasiljević (4 households, used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Vranješ (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), Vukadinović, Vukolić (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Vukmir (14 households, used to celebrate Saint Demetrius (Mitar) as the Patron Saint's Day), Vučenović, Gvozdrenović (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Grabić (used to celebrate Saint Nicholas as the Patron Saint's Day), Guzijan, Delić, Divljac (former surname Smiljanić, used to celebrate Saint Nicholas as the Patron Saint's Day), Dikić, Draganović (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Dragić, Đaković (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Janković (used to celebrate Saint Nicholas as the Patron Saint's Day), Malbašić (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Mataruge (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), Maslarić (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Matijašević (used to celebrate Saint Kiril (Ćirilo) as the Patron Saint's Day), Milaković (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Miletić (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Milošević (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Mirnić (used to celebrate Saint Luke as the Patron

ђиц), Секулићи (28 кућа, славиле Јовањдан), Пејаковићи (23 куће, славиле Ђурђиц), по 12 кућа фамилије Станивуковића (славиле Ђурђиц) и Жабића (славиле Ђурђиц), по 9 кућа фамилије Антића (славиле Јовањдан), Раковића (славиле Св. Стевана) и Кекићи (славиле Ђурђиц), по 8 кућа фамилије Вукића (славиле Јовањдан) и Којића, по 7 кућа фамилије Цамбића (славиле Ђурђиц) и Требоваца (славиле Никољдан), Чалакићи (5 кућа, славиле Св. Трифуна), по 3 куће Марјановића (славиле Јовањдан), Кочића (славиле Св. Игњатију), Раца (славиле Никољдан) и Малбашића (славиле Јовањдан), и по 1 кућа фамилије Макивића (славиле Св. Луку) и Гргића (славиле Св. Стевана) (Гатарих и Стаменковић, 2006).

Из насеља Вилуси исељено је 164 домаћинства, од којих се највећи број иселио у насеља на територији Сремске Митровице, Новог Сада, Бања Луке, Лакташа, Козарске Дубице, Куле, Апатина и др. На основу теренског прикупљања грађе о расељеним фамилијама констатовано је да је у периоду планског расељавања са територије проучаваних насеља исељено 108 фамилија (Гатарих, Р. Д., 2008, Гатарих, Р. Д., 2010). Из највећег дела Вилуса који су били захваћени планским миграцијама исељено је 25 фамилија: Шурлани (17 кућа, славиле Св. Николу), Зељковићи (14 кућа, сла славиле Ђурђевдан), Рапићи (13 кућа, славиле Ђурђевдан), Антонићи (12 кућа, славиле Ђурђевдан), Савановићи (10 кућа, славиле Ђурђевдан), по 9 кућа фамилије Станића (славиле Ђурђевдан), Богојевића (славиле Св. Стевана) и Секулића (славиле Јовањдан), по 7 кућа фамилија Бисерчића (славиле Ђурђевдан), Рапића (славиле Ђурђевдан), Жабића (славиле Ђурђиц) и Радишића (славиле Ђурђевдан), по 6 кућа фамилија Мрђа (славиле Св. Стевана) и Ћирковића (славиле Никољдан), Шурлани (5 кућа, славиле Никољдан и Ђурђевдан), по 4 куће фамилија Зарића (славиле Ђурђевдан), Милаковића (славиле Ђурђевдан) и Теодосића (славиле Ђурђевдан), по 3 куће фамилија Дронићи (славиле Ђурђевдан), Петковића (славиле Ђурђиц) и Козомора (славиле Јо-

Saint's Day), Mitrović (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, November 16), Pavlović (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), Petković (used to celebrate Saint Elias (Ilija) as the Patron Saint's Day), Raković (used to celebrate Saint Stephen as the Patron Saint's Day), Roljić, Savanović (used to celebrate the Honorable Chains of the Holy and All-Praised Apostle Peter as the Patron Saint's Day), Savić (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Slodjević, Stojčić (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Trninić (used to celebrate Saint Stephen as the Patron Saint's Day), Cvijetić (4 households, used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Šipka (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6) and the Šućur family (Gatarić, 2008).

On the territory of Radmanić, 69 out of 216 displaced households resettled in the communities of Sremska Mitrovica, Čalma, Divoš, Laćarak, Veliki Radinci, Mandelos and Jarak. Banja Luka with 50 displaced households is at the second place, while Novi Sad (29 households) and some other towns chosen as final destinations, also have a high number of resettled households. In the planned migrations 20 families were resettled: Maričić (34 households, used to celebrate Saint Nicholas as the Patron Saint's Day), Petković (31 households, used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, November 16), Sekulić (28 households, used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Pejaković (23 households, used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, November 16), 12 households of Stanivuković family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, November 16) and 12 households of Žabić family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, November 16), 9 households of Antić family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), 9 households of Raković family (used to celebrate Saint Stephen as the Patron Saint's Day) and 9 households of Kekić family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, November 16), 8 house-

вањдан), Јојићи (2 куће, славиле Ђурђевдан) и по 1 кућа фамилија Мајсторовића (славиле Ђурђевдан), Бабића (славиле Томиндан) и Башићи (славе Јовањдан).

У насељу Шљивно пре расељавања су живели следећи родови: Клинци (12 кућа, славиле Ђурђевдан, послуживале Петровдан), Требовци (9 кућа, славиле Никољдан, послуживале Петровдан), досељени у XIX веку "од Крупе на Уни", Њежићи (8 кућа, славиле Јовањдан), себе сматрали старинцима, по 6 кућа фамилија Раковића (славили Св. Стевана, послуживале Успење Пресвете Богородице) и Дивљака (славили Никољдан, послуживале Михољдан), Моцоње (5 кућа, славиле Јовањдан, послуживале Св. Илију), који су себе сматрали староседеоцима, по 4 куће фамилија Рађевића (славили Јовањдан), Антонића (славиле Јовањдан, послуживале Св. Илију), имали надимак Кандићи, досељени са Романије и Зеца (славили Томиндан), по 3 куће фамилија Малешевића (славили Јовањдан, послуживале Духове), Стојчића (славили Јовањдан), себе сматрали старинцима у селу, и Милетића (славили Јовањдан, послуживали Михољдан), за себе кажу да су "од вајкада у селу", по 2 куће фамилија Гвозденовића (славили Јовањдан, послуживале Св. Симеона), имали надимак Никодиновићи, Станивуковића (славили Никољдан, послуживале Петровдан) и Чергића (славиле Јовањдан, послуживале Никољдан), досељени из Костајнице у XVIII веку, и по 1 кућа фамилија Павловића (славила Ђурђевдан, послуживала Св. Трифуна), за које се веровало да су стари у селу, Лекића (славила Јовањдан), Максићи (славила Јовањдан, послуживала Духове), досељени из Бронзаног Мајдана, Босанчића (славила Јовањдан), Кочића (славила Св. Игњатију) и Делића (Гатарић, 2008).

Интересантно је поменути да број домаћинства на основу теренског истраживања се разликује у односу на попис становништва, што је последица трансформације по правилу, вишечланих домаћинства, у времену пре расељавања села, у више мањих домаћинства (по броју чланова). То је, иначе, процес

holds of Vukić family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day) and 8 households of Kojić family, 7 households of Džambić family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, November 16) and 7 households of Trebovac family (used to celebrate Saint Nicholas as the Patron Saint's Day), Čalakić family (5 households, used to celebrate Saint Trifun as the Patron Saint's Day), 3 households of Marjanović family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), 3 households of Kočić family (used to celebrate Saint Ignatius as the Patron Saint's Day), 3 households of Raca family (used to celebrate Saint Nicholas as the Patron Saint's Day) and 3 households of Malbašić family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), and finally, 1 household of Makivić family (used to celebrate Saint Luke as the Patron Saint's Day) and 1 household of Grgić family (used to celebrate Saint Stephen as the Patron Saint's Day) (Gatarić i Stamenković, 2006).

From the Vilusi settlement 164 households were displaced, with the greatest number moving to communities on the territory of Sremska Mitrovica, Novi Sad, Banja Luka, Laktaši, Kozarska Dubica, Kula, Apatin, etc. Based on the field data collection about the resettled households, it could be concluded that in the period of planned resettlement from the territories of the studied communities, 108 families were displaced (Gatarić, 2006; 2008). From the largest part of Vilusi, which was designed for planned migrations, 27 families were displaced: Šurlan (17 households, used to celebrate Saint Nicholas as the Patron Saint's Day), Zeljković (14 households, used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), Rapić (13 households, used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), Antonić (12 households, used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), Savanović (10 households, used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), 9 households of Stanić family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), 9 households of Bogojević family (used to celebrate Saint Stephen as the Pa-

који је тесно повезан са променом система вредности нашег становништва у погледу бројности чланова домаћинства, али један од кључних разлога за трансформацију је и подстицај у исплати надокнаде власницима за уступање (напуштање) куће и земљишног поседа.

Насилно расељавање становништва средином 90-их година 20. века из насеља Змијања, последица је грађанско-верског рата, што је довело до несагледивих последица не само у демографском него и свеукупном развоју насеља. У овом, слободно се може рећи, руралном егзодусу потпуно је исељено становништво из 30 насеља. У односу на 1991, када је у насељима Змијања егзистирало 7 643 домаћинства, данас, на основу теренских истраживања евидентирано је 5 019 домаћинства. Од 1991. до 2011. године из насеља Змијања исељено је или «угашено смрћу домаћина» 2 624 домаћинства, а исељено или емигрирало 13 653 становника.

tron Saint's Day) and 9 households of Sekulić family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), 7 households of Biserčić family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), 7 households of Rapić family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), 7 households of Žabić family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, November 16) and 7 households of Radišić family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), 6 households of Mrđa family (used to celebrate Saint Stephen as the Patron Saint's Day) and 6 households of Ćirković family (used to celebrate Saint Nicholas as the Patron Saint's Day), Šurlan family (5 households, used to celebrate Saint Nicholas and Saint George (May 6) as the Patron Saints' Days), 4 households of Zarić family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), 4 households of Milaković family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6) and 4 households of Teodosić family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), 3 households of Dronić family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), 3 households of Petković family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, November 16) and 3 households of Kozomora family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), Jojić (2 households, used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6) and 1 household of Majstorović family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6), 1 household of Babić family (used to celebrate Saint Thomas as the Patron Saint's Day) and 1 household of Bašić family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day).

The following clans used to live in the community of Šljivno before the resettlement: Klinčovi (12 households, used to celebrate Saint George as the Patron Saint's Day, May 6, used to honour Saint Peter), Trebovci (9 households, used to celebrate Saint Nicholas as the Patron Saint's Day, used to honour Saint Peter), resettled in the 19th century "from Krupa on the River

Una”, Nježići (8 households, used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint’s Day), they considered themselves natives, 6 households of Raković family (used to celebrate Saint Stephen as the Patron Saint’s Day, used to honour Ascension of the Holy Virgin Mother) and 6 households of Divljak family (used to celebrate Saint Nicholas as the Patron Saint’s Day, used to honour Michaelmas (Miholjdan), the feast of Saint Michael the Archangel), Moconja family (5 households, used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint’s Day, used to honour Saint Elias (Ilija)), they considered themselves natives, 4 households of Rađević family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint’s Day), 4 households of Antonić family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint’s Day, used to honour Saint Elias (Ilija)), who had the nickname ‘Kandići’ and were resettled from Romanija mountain and Zec family (used to celebrate Saint Thomas as the Patron Saint’s Day), 3 households of Malešević family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint’s Day, used to honour The Holy Spirit), 3 households of Stojčić family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint’s Day), they considered themselves natives in the village, and 3 households of Miletić family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint’s Day, used to honour Michaelmas (Miholjdan)), they say they were in the village ‘since time immemorial’, 2 households of Gvozdrenović family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint’s Day, used to honour Saint Simeon), they had the nickname ‘Nikodinovići’, 2 households of Stanivuković family (used to celebrate Saint Nicholas as the Patron Saint’s Day, used to honour Saint Peter) and 2 households of Čergić family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint’s Day, used to honour Saint Nicholas), resettled from Kostajnica in the 18th century, and 1 household of Pavlović family (used to celebrate Saint George as the Patron Saint’s Day, May 6, used to honour Saint Trifun), they were believed to be natives in the village, 1 household of Lekić family (used to celebrate Saint John the Baptist

as the Patron Saint's Day), 1 household of Maksić family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day, used to honour The Holy Spirit), resettled from Bronzani Majdan, 1 household of Bosančić family (used to celebrate Saint John the Baptist as the Patron Saint's Day), 1 household of Kočić family (used to celebrate Saint Ignatius as the Patron Saint's Day) and Delić family (Gatarić, 2008).

It is of interest to mention that according to the field research, the number of households differs from the number reported in the population census, which can be considered as the consequence of the transformation of multi-member households, from the pre-resettling period of villages, into several smaller households with fewer number of household members. It is a process closely linked to the change of the value system of our population regarding the number of a household members, although, there is another major reason for this trend of transformation – incentives in the form of compensation that owners get for conceding (leaving) their houses and land.

Forcible resettlement of inhabitants that took place in the mid of the 1990s from the community of Zmijanje, which was the consequence of the civil war, brought about unforeseeable consequences, not only for the demographic, but for overall development of settlements as well. In this, rightfully considered, rural exodus inhabitants from 30 communities were resettled. Compared to 1991, when in communities of the Zmijanje district existed 7,643 households, today, according to the field research, 5,019 households are registered, which means that 2,624 households were resettled or had died out and some 13,653 dwellers moved away or emigrated.

Таб. 2. Кретање укупне популације и броја домаћинстава 1991. и 2011. године у насељима Змијања

Tab. 2. The overall migration patterns of the population and the number of households from 1991 to 2011 in the communities of the Zmijanje district

Година/Year	Број становника/Number of inhabitants	Број домаћинстава/Number of households
1991.	28 498	7 643
2011.	14 845	5 019

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова у СФРЈ 1991. године; 2011. на основу теренских истраживања

Source: 1991 Census of Population, Households and Dwellings in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and field studies

Највећи број насилно исељених домаћинстава је из насеља Доњег Раткова у коме је исељено 219 домаћинстава, Доњег Соколова (143), Горњег Раткова (52), Љубина (53 куће) и Горње Козице (31 домаћинство). Из ових насеља, у ратном вихору, исељено је 1 974 становника и 527 домаћинстава, а немогућности повратка становништва на своја огњишта, након потписивања Мировног споразума, је допринело повлачење међуентитетске линије разграничења, која пресеца територију ових насеља. Насеобински комплекс Љубина, који је комплет исељен, територијалним разграничењем према Федерацији БиХ је остао у истој, као и делови поменутих насеља, у којима се с правом може рећи да влада сибирска демографија. Осим тога, за ова насеља још се у званичној статистици исказују укупне површине атара из 1991. године, или се дају приближне површине. Тренутно се ради на успостављању катастра непокретности на подручју свих општина у Републици Српској, тако да стварне површине за погранична насеља можемо очекивати тек по успостављању истог, што ће у многоме допринети превазилажењу конфузије настале као последица „Дејтонских граница“.

The highest number of the forcibly resettled households was from the communities of Donje Ratkovo, 219 households were resettled, Donje Sokolovo (143), Gornje Ratkovo (52), Ljubina (53 households) and Gornja Kozica (31 households). During the civil war, 1,974 dwellers and 527 households were resettled from these communities. The territory of these settlements is intersected by the inter-entity demarcation line, while the settlement complex of Ljubine, which was completely displaced, was assigned to the Federation of Bosnia-Herzegovina, as well as some parts of the above-mentioned communities, where, it is rightly said, prevails a Siberian demographics pattern. Moreover, the overall territories of these communities are still represented in the official statistics as of the 1991, or approximate estimates of territories are provided. A Real Estate Cadastre is being completed at the moment for every municipality in the Republic of Srpska, so that records of the actual territories for the border communities could be expected after the task has been completed. It will also contribute to a great deal in overcoming the confusion that arose as the consequence of the Dayton Peace Agreement and its border demarcation.

Таб. 3. Кретање укупне популације и домаћинства у насилно расељеним насељима од 1948. до 2011. године

Tab. 3. The overall migration patterns of the population and the households of the forcibly resettled communities from 1948 to 2011

Година/Year	Број становника/Number of inhabitants	Број домаћинства/Number of households
1948.	6 280	973
1953.	6 666	1 028
1961.	6 743	1 014
1971.	5 589	943
1981.	3 748	768
1991.	2 517	747
2011.	543	220

Извор: Пописи становништва, домаћинства и станава у СФРЈ од 1948. до 1991. године; 2011. на основу теренских истраживања

Source: Censuses of Population, Households and Dwellings in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia from 1948 to 1991 and field studies

Територијална дистрибуција становништва из ратом захваћених насеља била је вишесмерна, а највећи број фамилија своје уточиште је нашло у Бања Луци (више од 100 домаћинства), Србији, углавном у Војводини – 85 домаћинства, Приједору, Прњавору и другим ратом не захваћеним центрима на територији Републике Српске, као и западно европским и другим земљама, којима је то и било трајно одредиште. Након потписивања Дејтонског мировног споразума, домицилно становништво се једним делом вратило на своја огњишта која су уствари била згаришта. Само илустрације ради у насељу Подрашница, код Мркоњић Града, на основу теренских истраживања, од укупно 305 домаћинства кровове над главом није имало 76 домаћинства, тј. њихове куће су биле запаљене а остале делимично порушене и опљачкане.

Spatial mobility of the population displaced from the war-torn communities included several various directions, with the greatest number of migrants finding refuge in the following settlements: Banja Luka (100 households), Serbia (Vojvodina) – 85 households, Prijedor, Prnjavor and other towns on the territory of the Republic of Srpska, which were not affected by the war. Many also went to the West European and other foreign countries, which were their final destinations. After Dayton Peace Agreement had been signed, the native population returned partly to their homes, which were, in many cases, destroyed and burnt down. For instance, in the community of Podrašnica, at Mrkonjić Grad, the data obtained in the field research have shown that 76 households out of 305 did not find their houses i.e. they were burnt down, destroyed and robbed.

ЗАКЉУЧАК

Змијање је сврстано као, на жалост, и други рурални простори у Републици Српској у изразито депопулационе просторе. Осим тога, доминантно учешће контингента старог становништва довело је и до сенилизације насеља и девастације пољопривреде, на једној страни, а на другој, до демографског

CONCLUSION

Unfortunately, Zmijanje has been classified, like many other rural areas in the Republic of Srpska, as an extremely depopulated area. Besides, the prevalence of the older population, which brought about ageing and senility of the community and devastation of the agriculture on one side, and on the other side, if we take into ac-

пражњења и одумирања насеља. Ако се узме у обзир да су то насеља која се налазе на знатним удаљеностима од главних комуникација, већих урбаних и општинских центара, без индустријских погона, комуналне и социјалне инфраструктуре и без развојне перспективе, слободно се за та насеља може рећи да се налазе у демографској депресији.

count the fact that these communities are at considerable distance from major communication lines, larger urban and municipal centres, without any industrial plants, communal and social infrastructure and any prospects for economic development, we can rightly say that these communities are faced with demographic depression.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ/ BIBLIOGRAPHY

1. Gatarić, R. D., Srboljub, Đ. S. (2006). Radmanići – raseljeno seosko naselje kod Banjaluke, *Demografija, knj. III, Međunarodni časopis za demografska i ostala društvena istraživanja, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu.*
2. Gatarić, R. D. (2008). *Krupa na Vrbasu i naselja u njenoj okolini – antropogeografska proučavanja*, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, Beograd.
3. Gatarić, R. D. (2010). Planski raseljena naselja u okolini Banjaluke. U Teritorijalni aspekti razvoja Srbije i susednih zemalja. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet
4. Karanović, M. (1937). Još koju o župi Zemljanik. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
5. Lemajić, N. (2004). Seobe stanovnika Manjače u Srem, *Istorijski arhiv Srem, Sremska Mitrovica. Censuses of Population, Households and Dwellings in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia from 1948 to 1991*

САДРЖАЈ
CONTENTS

Мирко Грчић КУЛТУРНА ГЕОГРАФИЈА – АСПЕКТ И ДИСЦИПЛИНА ДРУШТВЕНЕ ГЕОГРАФИЈЕ <i>Mirko Grčić</i> <i>CONCEPT OF CULTURAL GEOGRAPHY AS A SCIENCE</i>	1
Рајко Гњато, Мирјана Гајић, Снежана Вујадиновић и Марко Станојевић СРПСКА НАЦИОНАЛНА ГЕОГРАФИЈА – ТЕОРИЈСКА УТЕМЕЉЕНОСТ И МОГУЋА УЛОГА У РЈЕШАВАЊУ САВРЕМЕНИХ ГЕОПОЛИТИЧКИХ ПРОБЛЕМА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА <i>Rajko Gnjata, Mirjana Gajić, Snežana Vujadinović and Marko Stanojević</i> <i>SERBIAN NATIONAL GEOGRAPHY – THEORETICAL FOUNDATIONS AND ITS POTENTIAL ROLE IN SOLVING MODERN GEOPOLITICAL ISSUES IN SERBIAN COUNTRIES</i>	23
Рајко Гњато, Срђа Поповић, Горан Поповић и Горан Трбић ОДРЖИВИ РУРАЛНИ РАЗВОЈ И ЖИВОТНА СРЕДИНА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ <i>Rajko Gnjata, Srđa Popović, Goran Popović, Goran Trbić</i> <i>SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT AND ENVIRONMENT OF REPUBLIKA SRPSKA</i>	53
Горан Трбић, Владан Дуцић, Нада Рудан, Горан Анђелковић и Сретенка Марковић ЕКСТРЕМНЕ ПАДАВИНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ (анализа 2010. и 2011. године) <i>Goran Trbić, Vladan Ducić, Nada Rudan, Goran Anđelković and Sretenka Marković</i> <i>EXTREME PRECIPITATION IN REPUBLIKA SRPSKA (2010 and 2011 analyses)</i>	81
Бранислав Ђурђевић и Драшко Маринковић ПРОЈЕКЦИЈА ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ ДО 2018. ГОДИНЕ <i>Branislav Đurđević and Draško Marinković</i> <i>POPULATION PROJECTIONS FOR THE REPUBLIC OF SRPSKA BY THE YEAR 2018</i>	95
Љубиша Ћосић ГЕОГРАФСКЕ И ДЕМОГРАФСКЕ ВАРИЈАБЛЕ СЕГМЕНТАЦИЈЕ ТРЖИШТА ЛИЧНЕ ПОТРОШЊЕ <i>Ljubiša Ćosić</i> <i>GEOGRAFIC AND DEMOGRAPHIC VARIABLES OF SEGMENTATION ON THE MARKET OF FINAL CONSUMPTION</i>	113
Дејан Шабић, Снежана Вујадиновић, Мирјана Гајић и Мирољуб Милинчић УТИЦАЈ ХИДРОГРАФСКИХ УСЛОВА НА ГЕОГРАФСКУ СРЕДИНУ ПАНЧЕВАЧКОГ РИТА, ПРЕ И ПОСЛЕ МЕЛИОРАЦИОНИХ РАДОВА – ПРИМЕР ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ГЕОПРОСТОРА <i>Dejan Šabić, Snežana Vujadinović, Mirjana Gajić and Miroљub Milinčić</i> <i>INFLUENCE OF HYDROGRAPHICAL CONDITIONS ON GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT OF PANČEVAČKI RIT BEFORE AND AFTER THE MELIORATION – EXAMPLE OF THE GEOSPATIAL TRANSFORMATION</i>	139
Драгица Гатарић и Зора Живановић РАСЕЉЕНА И ДЕЛИМИЧНО РАСЕЉЕНА НАСЕЉА НА ТЕРИТОРИЈИ ЗМИЈАЊА <i>Dragica Gatarić and Zora Živanović</i> <i>RESETTLED AND SEMI - RESETTLED COMMUNITIES ON THE TERRITORY OF ZMIJANJE</i>	155

ISSN 2232-8629

